

**ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ПАШАЄВ Борис Вахідович

УДК 340.1

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО
СТАНУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

081 – «Право»
08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Б. В. Пашаєв**

Науковий керівник: **БОГІНІЧ Олег Леонідович**, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Пашаєв Б.В. Юридичні гарантії прав людини в умовах воєнного стану: порівняльно-правовий аналіз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» (081 – Право) – Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київ, 2026.

Питання юридичних гарантій прав людини в умовах збройного протистояння та дії правового режиму воєнного стану посідають одне з центральних місць у сучасній правовій науці та характеризуються стабільним і всебічним інтересом з боку науковців, що репрезентують різні теоретичні напрями й галузі юридичного знання. Актуальність зазначеної проблематики зумовлена її складною, багаторівневою природою, яка поєднує безпекові виклики, особливості функціонування публічної влади та необхідність забезпечення належного рівня охорони основоположних прав і свобод людини в екстремальних умовах.

Комплексність досліджуваного феномена спричинила формування значної кількості доктринальних концепцій і методологічних підходів, у межах яких по-різному осмислюються сутність, зміст, обсяг і допустимі межі юридичних гарантій прав людини в кризових правових режимах. У сучасному науковому дискурсі накопичено ґрунтовний корпус досліджень, присвячених, з одного боку, вивченню міжнародно-правових стандартів дерогації прав людини, механізмів їх процедурного контролю та інструментів міжнародного й наднаціонального захисту в умовах надзвичайних станів, а з іншого – аналізу особливостей національних конституційно-правових моделей реагування на збройні загрози, специфіки застосування норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, а також правових механізмів захисту осіб, які належать до

соціально та юридично вразливих категорій населення.

Особлива увага дослідників приділяється питанням гарантування прав цивільного населення, внутрішньо переміщених осіб, мешканців тимчасово окупованих територій, а також дітей, які стали жертвами збройної агресії та пов'язаних із нею порушень. Окреслені теоретичні й прикладні напрацювання формують цілісне та концептуально виважене підґрунтя сучасної доктрини юридичних гарантій прав людини у період війни. Водночас вони засвідчують, що попри значний рівень наукової розробленості, ця тематика залишається відкритою для подальших досліджень, які мають бути спрямовані на поглиблення методологічних підходів, уточнення змісту гарантій у світлі новітніх викликів, а також на вироблення ефективних моделей їх імплементації в умовах триваючих та потенційних кризових ситуацій.

Автор, у межах комплексного дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану та з урахуванням компаративістської орієнтації роботи, здійснив всебічний аналіз низки концептуальних і прикладних проблем, зокрема: а) сформовано цілісне теоретико-правове обґрунтування системи юридичних гарантій прав людини під час воєнного стану, визначено їх сутність, структуру та відповідність міжнародним стандартам шляхом порівняльно-правового аналізу; б) визначено та обґрунтовано методологічний інструментарій дослідження, що інтегрує загальнофілософські, загальнонаукові, спеціально-юридичні та спеціалізовані методи, забезпечуючи наукову об'єктивність у вивченні меж правомірності обмежень і ефективності механізмів захисту прав людини; в) сформульовано і теоретично обґрунтовано доктринальне визначення юридичних гарантій прав людини, розкрито їх зміст, функції та структурні елементи, а також окреслено критерії правомірності обмежень прав і свобод в умовах особливого правового режиму; г) проаналізовано систему юридичних гарантій прав внутрішньо переміщених осіб, виявлено прогалини національного законодавства та запропоновано напрями його вдосконалення відповідно до міжнародних стандартів, зокрема Керівних принципів ООН щодо внутрішнього

переміщення; г) досліджено правові режими біженця, шукача притулку та особи під тимчасовим захистом, визначено їх зміст, механізми реалізації та роль у міжнародній системі захисту переміщених осіб; д) розкрито правові та інституційні механізми захисту прав людини на окупованих територіях, встановлено основні порушення норм міжнародного гуманітарного права та визначено напрями вдосконалення державної політики у сфері правозахисту під час триваючої збройної агресії; е) проаналізовано вплив балканських конфліктів 1990-х років на формування сучасних міжнародно-правових механізмів захисту прав людини, виявлено їхні структурні недоліки, нові практики реагування та значення для розвитку міжнародного гуманітарного й кримінального права; є) оцінено ізраїльську модель забезпечення прав людини в умовах тривалого збройного протистояння, виокремлено її ключові структурні елементи та визначено потенціал адаптації окремих механізмів до української системи правового забезпечення безпеки та захисту населення; ж) обґрунтовано теоретичні засади та сформовано авторське бачення напрямів удосконалення національного й міжнародного регулювання кризових ситуацій, акцентовано на потребі уніфікації правового режиму криз та модернізації стандартів захисту прав і свобод людини в умовах надзвичайних обставин.

Метою дисертаційного дослідження є здійснення комплексного теоретико-правового та порівняльно-правового аналізу системи юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану з метою виявлення їх сутності, змісту, структури та механізмів реалізації, а також оцінки відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Емпіричну основу дисертації становили доктринальні джерела, а саме: монографії; дисертації; фахові наукові статті правників. Крім того, в рамках даного дослідження, максимально об'ємно проаналізовано норми національного та міжнародного права у сфері гарантування прав людини в умовах воєнного стану й збройних конфліктів, практика Європейського суду з прав людини та національних судів України й іноземних держав, офіційні статистичні й

аналітичні матеріали державних органів та міжнародних організацій, а також документи правозастосовної і моніторингової діяльності, що відображають реальний стан забезпечення прав людини у кризових ситуаціях.

Дисертація є одним із перших, комплексних, наукових досліджень юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного часу. Запропонована тематика посідає одне з ключових місць у сучасному правничому дискурсі та характеризується стійким і зростаючим науковим інтересом з боку представників різних правових шкіл і напрямів юридичної думки. Важливість цієї проблематики зумовлена її складним, комплексним і міждисциплінарним характером, що відображає поєднання безпекових викликів, правових обмежень і необхідності збереження базових стандартів захисту прав і свобод людини в умовах збройного протистояння.

Багатовимірність зазначеної тематики сприяла формуванню широкого спектра наукових підходів, у межах яких досліджуються як універсальні міжнародно-правові стандарти déroгації прав людини та механізми їх гарантування в умовах надзвичайних правових режимів, так і особливості національних конституційно-правових моделей реагування на воєнні загрози. Значна увага в наукових працях приділяється проблемам застосування норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, співвідношенню вимог безпеки з принципами верховенства права, пропорційності й недискримінації, а також аналізу судової практики у справах, пов'язаних із збройними конфліктами.

Окремий напрям дослідження зосереджено на питаннях забезпечення правового захисту найбільш уразливих категорій населення, зокрема цивільних осіб, внутрішньо переміщених осіб, мешканців тимчасово окупованих територій, біженців, а також дітей, які постраждали від збройної агресії та пов'язаних із нею насильницьких практик. Сукупність напрацювань у цій сфері формує ґрунтовне теоретичне підґрунтя сучасної доктрини юридичних гарантій прав людини у період війни, водночас засвідчуючи наявність низки концептуальних і

прикладних прогалин, що зумовлює об'єктивну потребу в подальшому поглибленому науковому осмисленні цього надзвичайно важливого й багатоаспектного правового феномена.

У дисертаційній роботі здійснено комплексне теоретико-правове та порівняльно-правове дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану, збройних конфліктів і ширшого кола кризових ситуацій. Проаналізовано історико-філософські, теоретико-правові та інституційні витоки формування сучасної системи прав людини, обґрунтовано, що вона є результатом тривалого розвитку правової думки, у межах якого інтегрувалися природно-правові, позитивістські та гуманістичні підходи. Доведено, що юридичні гарантії прав людини відіграють визначальну роль у забезпеченні реальної дієвості прав і свобод, підтриманні принципу верховенства права та стримуванні надмірного втручання державної влади, особливо в умовах дії особливих правових режимів.

У роботі сформовано методологічну модель дослідження юридичних гарантій прав людини у воєнний час, яка ґрунтується на поєднанні загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, зокрема системно-структурного, порівняльно-правового та діалектичного підходів. Значну увагу приділено застосуванню критеріїв законності, необхідності та пропорційності обмежень прав людини, а також використанню стандартів і тестів, вироблених практикою Європейського суду з прав людини, що уможливлює об'єктивну оцінку правомірності державних рішень в умовах воєнного стану.

Розкрито поняття, зміст і структуру юридичних гарантій прав людини під час збройного конфлікту як цілісної багаторівневої системи правових норм, інститутів і процедур національного та міжнародного походження. Особливу увагу приділено аналізу гарантій прав внутрішньо переміщених осіб, осіб, які вимушено залишили територію держави, а також цивільного населення, що проживає на тимчасово окупованих територіях. Досліджено міжнародно-правові режими захисту біженців, шукачів притулку та осіб під тимчасовим захистом,

визначено їх місце в загальній системі міжнародної відповідальності та солідарності.

Значну частину роботи присвячено порівняльному аналізу міжнародного досвіду гарантування прав людини в умовах збройних конфліктів, зокрема на прикладі балканських конфліктів 1990-х років та ізраїльської моделі поєднання безпекових і правозахисних механізмів. Обґрунтовано, що зазначений досвід має важливе значення для розвитку національної доктрини юридичних гарантій прав людини в Україні.

За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства та правозастосовної практики у сфері гарантування прав людини в кризових ситуаціях, зокрема шляхом кодифікації правових режимів воєнного та надзвичайного стану, посилення інституційних механізмів контролю та гармонізації національних підходів із сучасними міжнародно-правовими стандартами.

Ключові слова: права людини, юридичні гарантії, воєнний стан, держава, збройний конфлікт, кризові ситуації, насильство, дерогація прав людини, законодавство, правове регулювання, пропорційність обмежень прав людини, механізми захисту прав людини, юридичні гарантії прав внутрішньо переміщених осіб, захист прав людини на тимчасово окупованих територіях, законодавчий процес, реалізація норм права, практика Європейського суду з прав людини у справах про збройні конфлікти, порівняльно-правовий аналіз національної та міжнародної доктрини юридичних гарантій прав людини.

SUMMARY

Pashaev B.V. Legal guarantees of human rights under martial law: a comparative legal analysis - Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 12.00.01 «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines»; (081 – Law) – V.M. Koretsky Institute of State and Law, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The issue of legal guarantees of human rights in conditions of armed conflict and the application of martial law is one of the central topics in contemporary legal science and is characterized by stable and comprehensive interest on the part of scholars representing various theoretical directions and branches of legal knowledge. The relevance of this issue is due to its complex, multi-level nature, which combines security challenges, the peculiarities of the functioning of public authorities, and the need to ensure an adequate level of protection of fundamental human rights and freedoms in extreme conditions.

The complexity of the phenomenon under study has led to the formation of a significant number of doctrinal concepts and methodological approaches, within which the essence, content, scope, and permissible limits of legal guarantees of human rights in crisis legal regimes are interpreted in different ways. Contemporary scientific discourse has accumulated a substantial body of research devoted, on the one hand, to the study of international legal standards for the derogation of human rights, mechanisms for their procedural control, and instruments of international and supranational protection in states of emergency, and, on the other hand, to the analysis of the peculiarities of national constitutional and legal models of response to armed threats, the specifics of the application of international humanitarian and international criminal law norms, as well as legal mechanisms for the protection of persons belonging to socially and legally vulnerable categories of the population.

Researchers pay particular attention to issues related to guaranteeing the rights of

civilians, internally displaced persons, residents of temporarily occupied territories, and children who have become victims of armed aggression and related violations. The outlined theoretical and applied developments form a comprehensive and conceptually sound basis for the modern doctrine of legal guarantees of human rights in times of war. At the same time, they show that despite the significant level of scientific development, this topic remains open for further research, which should be aimed at deepening methodological approaches, clarifying the content of guarantees in light of the latest challenges, and developing effective models for their implementation in ongoing and potential crisis situations.

Within the framework of a comprehensive study of legal guarantees of human rights under martial law and taking into account the comparative orientation of the work, the author conducted a comprehensive analysis of a number of conceptual and applied issues, in particular: a) a comprehensive theoretical and legal justification of the system of legal guarantees of human rights during martial law was formed, their essence, structure, and compliance with international standards through comparative legal analysis; b) the methodological tools of the study, which integrate general philosophical, general scientific, special legal, and specialized methods, have been identified and justified, ensuring scientific objectivity in studying the limits of the legitimacy of restrictions and the effectiveness of human rights protection mechanisms; c) a doctrinal definition of legal guarantees of human rights has been formulated and theoretically substantiated, their content, functions, and structural elements have been revealed, and the criteria for the legitimacy of restrictions on rights and freedoms under a special legal regime have been outlined; d) the system of legal guarantees of the rights of internally displaced persons has been analyzed, gaps in national legislation have been identified, and directions for its improvement in accordance with international standards, in particular the UN Guiding Principles on Internal Displacement, have been proposed; e) analyzed the impact of the Balkan conflicts of the 1990s on the formation of modern international legal mechanisms for the protection of human rights, identified their structural shortcomings, new response practices, and significance for the development

of international humanitarian and criminal law; f) the Israeli model of ensuring human rights in conditions of prolonged armed conflict is assessed, its key structural elements are identified, and the potential for adapting individual mechanisms to the Ukrainian system of legal security and protection of the population is determined; g) justified the theoretical foundations and formed the author's vision of directions for improving national and international regulation of crisis situations, emphasizing the need to unify the legal regime of crises and modernize standards for the protection of human rights and freedoms in emergency situations.

The purpose of the dissertation research is to conduct a comprehensive theoretical, legal, and comparative legal analysis of the system of legal guarantees of human rights under martial law in order to identify their essence, content, structure, and mechanisms of implementation, as well as to assess the compliance of national legislation with international standards in the field of human rights.

The empirical basis of the dissertation was formed by doctrinal sources, namely: monographs; dissertations; professional scientific articles by lawyers. In addition, within the framework of this study, the norms of national and international law in the field of guaranteeing human rights in conditions of martial law and armed conflicts, the practice of the European Court of Human Rights and national courts of Ukraine and foreign states, official statistical and analytical materials of state bodies and international organizations, as well as documents on law enforcement and monitoring activities that reflect the real state of human rights protection in crisis situations.

The dissertation is one of the first comprehensive scientific studies of legal guarantees of human rights in wartime. The proposed topics occupy one of the key places in contemporary legal discourse and are characterized by sustained and growing scientific interest on the part of representatives of various legal schools and trends in legal thought. The importance of this issue is due to its complex, comprehensive, and interdisciplinary nature, which reflects a combination of security challenges, legal restrictions, and the need to preserve basic standards for the protection of human rights and freedoms in conditions of armed conflict.

The multidimensional nature of this topic has contributed to the formation of a wide range of scientific approaches, within which both universal international legal standards for the derogation of human rights and mechanisms for their enforcement in conditions of emergency legal regimes are studied, as well as the peculiarities of national constitutional and legal models of response to military threats. Considerable attention in scientific works is paid to the problems of applying the norms of international humanitarian and international criminal law, the relationship between security requirements and the principles of the rule of law, proportionality, and non-discrimination, as well as the analysis of judicial practice in cases related to armed conflicts.

A separate area of research focuses on issues related to ensuring legal protection for the most vulnerable categories of the population, in particular civilians, internally displaced persons, residents of temporarily occupied territories, refugees, and children who have suffered from armed aggression and related violent practices. The body of work in this area forms a solid theoretical foundation for the modern doctrine of legal guarantees of human rights in times of war, while also revealing a number of conceptual and practical gaps, which creates an objective need for further in-depth scientific analysis of this extremely important and multifaceted legal phenomenon.

The dissertation provides a comprehensive theoretical, legal, and comparative legal study of legal guarantees of human rights in conditions of martial law, armed conflicts, and a wider range of crisis situations. It analyzes the historical, philosophical, theoretical, legal, and institutional origins of the modern human rights system, arguing that it is the result of a long development of legal thought, which has integrated natural law, positivist, and humanistic approaches. It is proven that legal guarantees of human rights play a decisive role in ensuring the real effectiveness of rights and freedoms, upholding the principle of the rule of law, and restraining excessive interference by state authorities, especially under special legal regimes.

The work develops a methodological model for studying legal guarantees of human rights in wartime, based on a combination of general philosophical, general

scientific, and specialized legal methods, in particular systemic-structural, comparative-legal, and dialectical approaches. Considerable attention is paid to the application of the criteria of legality, necessity, and proportionality of human rights restrictions, as well as the use of standards and tests developed by the European Court of Human Rights, which enables an objective assessment of the legality of state decisions in conditions of martial law.

The concept, content, and structure of legal guarantees of human rights during armed conflict as an integrated multilevel system of legal norms, institutions, and procedures of national and international origin are revealed. Particular attention is paid to the analysis of guarantees of the rights of internally displaced persons, persons who have been forced to leave the territory of the state, as well as the civilian population living in temporarily occupied territories. The international legal regimes for the protection of refugees, asylum seekers, and persons under temporary protection are examined, and their place in the general system of international responsibility and solidarity is determined.

A significant part of the work is devoted to a comparative analysis of international experience in guaranteeing human rights in armed conflicts, in particular using the example of the Balkan conflicts of the 1990s and the Israeli model of combining security and human rights mechanisms. It is argued that this experience is important for the development of a national doctrine of legal guarantees of human rights in Ukraine.

Based on the results of the study, proposals were formulated to improve national legislation and law enforcement practices in the field of guaranteeing human rights in crisis situations, in particular by codifying the legal regimes of martial law and states of emergency, strengthening institutional control mechanisms, and harmonizing national approaches with modern international legal standards.

Keywords: human rights, legal guarantees, martial law, state, armed conflict, crisis situations, violence, derogation from human rights, legislation, proportionality of restrictions on human rights, mechanisms for the protection of human rights, legal guarantees of the rights of internally displaced persons, protection of human rights in

temporarily occupied territories, practice of the European Court of Human Rights in cases concerning armed conflicts, comparative legal analysis of national and international doctrine on legal guarantees of human rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пашаєв Б. До питання про вплив джерел права на розвиток системи прав людини. *Наукові перспективи*. 2024. № 9(51) С. 1023–1032. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-9\(51\)](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-9(51))
2. Пашаєв Б. До питання про фундаментальні права людини в умовах воєнного стану. *Наукові інновації та передові технології*. Серія «Право». 2024. № 7(35) С. 477–484. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7\(35\)](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7(35))
3. Пашаєв Б. Національна доктрина юридичних гарантій прав людини в Україні під час кризових ситуацій. *Наукові інновації та передові технології*. Серія «Право». 2026. № 5(57). С. 4722–4735. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-5\(57\)-4722-4734](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-5(57)-4722-4734)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. The 5th International Scientific and Practical Conference MODERN DIRECTIONS AND MOVEMENTS IN SCIENCE LUXEMBOURG, GRAND DUCHY OF LUXEMBOURG January 26-28, 2025 LUXEMBOURG 2025 - **Права людини у фокусі правореалізаційних процесів.**
2. The 13th International Scientific and Practical Conference «International Forum: Problems and Scientific Solutions» (June 6-8, 2024; Melbourne, Australia) / comp. by LLC SPC «InterConf». Melbourne: CSIRO Publishing House, 2024. 445 p. – **До питання про природу фундаментальних прав людини.**
3. V International Scientific and Theoretical Conference, April 5, 2024. Valencia, Kingdom of Spain: International Center of Scientific Research - **Міжнародні**

механізми захисту фундаментальних прав людини: теоретичні аспекти.

4. VI International Scientific and Theoretical Conference, April 26, 2024. Pisa, Italian Republic: International Center of Scientific Research - **Особливості європейського механізму захисту фундаментальних прав людини у світлі воєнної агресії проти України.**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ: ГНОСЕОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ	16
1.1. Права людини та їх гарантії як об'єкт дослідження сучасної теоретичної науки	16
1.2. Методологія аналізу юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану	45
1.3. Юридичні гарантії прав людини в умовах воєнного стану: теоретичні підходи та проблеми розуміння.....	77
Висновки до Розділу 1	98
РОЗДІЛ 2. ВИДОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВОЄННИЙ СТАН.....	104
2.1. Особливості забезпечення юридичних гарантій прав внутрішньо переміщених осіб	104
2.2. Юридичні гарантії прав людини, що виїхали за межі держави у зв'язку з воєнним конфліктом (зовнішньо переміщені особи).....	122
2.3. Гарантії захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях під час воєнного конфлікту	147
Висновки до Розділу 2	163
РОЗДІЛ 3. ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЗАРУБІЖНІ ПРАКТИКИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ	169
3.1. Юридичні гарантії прав людини під час збройних конфліктів в Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговині та Косово	169
3.2. Міжнародні та національні гарантії прав людини в умовах збройних конфліктів: досвід Ізраїлю	198
3.3. Юридичні гарантії прав людини в Україні в умовах воєнного стану та кризових ситуацій: перспективи розвитку	220
Висновки до Розділу 3	240
ВИСНОВКИ.....	246
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	251
ДОДАТКИ	277

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Вибір досліджуваної теми зумовлений комплексом взаємопов'язаних теоретичних, методологічних, практичних і соціально-правових чинників, що визначають її виняткову актуальність у контексті сучасних викликів глобальної та національної безпеки. Ескалація міжнародного збройного конфлікту, спровокована широкомасштабною агресією Російської Федерації проти України та запровадженням воєнного стану, істотно трансформувала усталені підходи до розуміння меж та змісту юридичних гарантій прав людини. В умовах, коли держава вимушено функціонує у режимі постійної загрози, виникає потреба в оптимальному балансуванні між імперативами національної безпеки та зобов'язаннями щодо забезпечення і дотримання міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини. Саме тому особливої ваги набуває системний науковий аналіз природи, змісту та механізмів реалізації юридичних гарантій у період дії спеціальних правових режимів, зокрема воєнного стану, та їх відповідності міжнародним нормам, що визначають допустимі межі обмеження прав і свобод.

Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю глибшого теоретико-правового осмислення категорії «юридичні гарантії прав людини» у ситуаціях збройного конфлікту, адже саме такі умови демонструють реальну ефективність правового механізму захисту прав особи. Воєнний стан як надзвичайний правовий режим формує специфічні вимоги до нормативно-правового забезпечення гарантій та процедур їх реалізації, а кризові умови дозволяють виявити структурні слабкості національної правової системи, що у звичайних умовах можуть бути непомітними. Наукове дослідження в цій сфері спрямоване на ідентифікацію ключових проблемних аспектів, обґрунтування шляхів їх усунення та формування цілісних доктринальних положень, які можуть слугувати підґрунтям для подальшого розвитку державної правової політики. Застосування порівняльно-правового методу, своєю чергою, дає змогу

не лише оцінити ступінь відповідності українського законодавства міжнародним стандартам, але й виокремити найбільш ефективні моделі захисту прав людини, що використовуються зарубіжними державами під час надзвичайних ситуацій, та визначити можливості їх імплементації в умовах України.

Вибір теми зумовлений і нагальною суспільною потребою у виробленні науково обґрунтованих рекомендацій для підвищення ефективності захисту прав і свобод людини в умовах сучасних військових загроз. Оскільки різні держави світу мають відмінні моделі регулювання надзвичайних правових режимів, порівняльно-правовий аналіз дозволяє глибше зрозуміти механізми, які виявили свою дієвість на практиці, та окреслити шляхи їх адаптації до українських реалій.

Наукове значення обраної теми полягає у потребі формування розгорнутої теоретико-правової концепції юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану, яка б інтегрувала конституційно-правовий, міжнародно-правовий та галузевий виміри. Така концепція має враховувати як особливості дії міжнародного гуманітарного права й міжнародного права прав людини, так і внутрішньодержавні механізми їх реалізації та захисту. Розроблення подібної концепції сприятиме модернізації сучасної української правової доктрини, зокрема в частині адаптації національної системи правового регулювання до умов тривалого збройного конфлікту та післявоєнного відновлення.

Проблематика юридичних гарантій прав людини у воєнний час посідає важливе місце в сучасному правничому дискурсі й зберігає високий рівень дослідницького інтересу серед науковців різних правових шкіл. Її багатовимірний характер спричинив формування широкого спектра наукових підходів: від дослідження міжнародно-правових стандартів дерогації та механізмів захисту в умовах надзвичайних станів – до аналізу національних конституційно-правових моделей, особливостей застосування міжнародного гуманітарного та кримінального права, гарантій захисту найбільш уразливих категорій населення, зокрема цивільних осіб, внутрішньо переміщених осіб, мешканців тимчасово окупованих територій та дітей, постраждалих від збройної агресії. Сукупність цих досліджень формує міцне теоретичне підґрунтя, на яке спирається сучасна доктрина юридичних гарантій прав людини у період війни,

та одночасно засвідчує необхідність подальшого поглиблення наукової розробки цього надзвичайно важливого й багатоаспектного питання.

З огляду на це варто зазначити, що вагомий внесок у розроблення зазначеної проблематики здійснили такі автори, як Т. Андрейчук, А. Бабенко, Б. Банашак, М. Бару, О. Баулін, Є. Білозьоров, С. Бобровник, Л. Богачова, О. Богініч, М. Василевич, М. Венецька, Т. Вільчик, С. Гусарєв, М. Гайс, Т. Галайденко, Ю. Гелич, Е. Голованова, О. Гончаренко, С. Гончаренко, В. Горкава, В. Гришук, М. Гуренко, М. Дерев'янка, Ю. Джепа, Т. Дудаш, Н. Ендрюс, А. Єгоров, Т. Заворотченко, Ю. Задорожний, Г. Задорожня, О. Зайчук, В. Ісакова, Т. Каткова, М. Кельман, К. Кимберли, О. Кіпер, М. Коваль, О. Ковальчук, І. Колеснікова, В. Котюк, Н. Крестовська, Н. Кузьменко, А. Кучук, Р. Луцький, І. Літвінова, І. Магновський, Р. Максимович, Я. Малихіна, Б. Малишев, В. Манукян, Л. Матвєєва, М. Мацькевич, М. Мацько, К. Мельник, О. Михайлюк, В. Нагорна, В. Новіцький, О. Овчаренко, Н. Оніщенко, В. Ортинський, В. Остапенко, Н. Пархоменко, В. Пашутін, О. Петришин, О. Петрушевська, В. Пересунько, Я. Пилип, Н. Плахотнюк, О. Пожар, О. Польовий, Т. Постригань, Ю. Разметаєва, В. Рудик, С. Сунегін, О. Скрипнюк, С. Савицька, Г. Саміло, Г. Сергієнко, О. Ситницька, Т. Слінько, О. Сокурєнко, О. Старенький, А. Стичинська, В. Суботін, Л. Суровська, Д. Таран, О. Ткаченко, І. Тодоров, Ю. Турянський, Л. Удалова, О. Філонов, В. Хромей, А. Черкесова, К. Чижмарь, Б. Шамрай, С. Шевчук, Ю. Шемшученко. Їхні наукові праці утворюють методологічну та доктринальну основу для сучасного розуміння юридичних гарантій прав людини у воєнний час, підкреслюють складність і багатовимірний характер цього явища та демонструють потребу подальшого поглибленого аналізу в контексті сучасних викликів та трансформацій правової системи України.

У період дії воєнного стану держава опиняється в умовах подвійної правової та інституційної відповідальності. З одного боку, на неї покладається обов'язок забезпечити належний рівень обороноздатності, підтримання громадської безпеки, стабільність функціонування органів публічної влади та захист національних інтересів у ситуації збройної агресії. Це потребує концентрації значних ресурсів, оперативності управлінських рішень і

впровадження спеціальних правових режимів, що дозволяють діяти в умовах підвищеної загрози.

З іншого боку, держава не звільняється від своїх конституційних та міжнародно-правових зобов'язань у сфері охорони прав і свобод людини. Навіть у надзвичайних обставинах вона зобов'язана гарантувати кожній особі мінімальний обсяг фундаментальних прав, передбачених Конституцією України, міжнародними договорами, включно з нормами міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Це вимагає від державних органів точного дотримання процедур, прозорості ухвалення рішень та недопущення свавільних дій, які можуть створити ризики для основоположних свобод.

В умовах надзвичайної ситуації та воєнного стану певні права і свободи людини можуть зазнавати обмежень, що прямо передбачено Конституцією України, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» та низкою міжнародних документів, зокрема статтею 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статтею 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Проте такі обмеження не можуть бути довільними чи безмежними. Вони повинні відповідати низці принципів, що становлять ядро міжнародних стандартів у сфері прав людини: тимчасовість, що передбачає дію обмежень виключно у межах та протягом періоду фактичної наявності загрози; законність, тобто ухвалення відповідних рішень у суворій відповідності до норм внутрішнього та міжнародного права; пропорційність, яка вимагає співмірності між характером загрози та ступенем втручання у права людини; необхідність у демократичному суспільстві, що означає допустимість обмежень лише тоді, коли вони є критично важливими для досягнення легітимної мети, як-от захист держави та її громадян.

Тому, навіть у період дії воєнного стану держава зобов'язана підтримувати баланс між охороною національної безпеки та забезпеченням ефективного механізму захисту прав людини. Застосування будь-яких обмежень має спиратися на чіткі правові критерії, а їх метою повинно бути не звуження змісту прав і свобод, а мінімізація ризиків для життя, здоров'я та безпеки громадян у винятково складних умовах збройного конфлікту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до пріоритетних напрямів розвитку юридичної науки та освіти в Україні, визначених державними стратегіями та концепціями у сфері правової освіти, правового виховання й утвердження верховенства права. Тема роботи кореспондується з положеннями Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, а також зобов'язаннями України в контексті європейської інтеграції та імплементації стандартів Ради Європи й Європейського Союзу у сфері прав людини та демократичного врядування.

Дисертація виконана в межах планових науково-дослідних тем Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України: «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної реєстрації: РК0121U114449), «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації: 0124U004586).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у комплексному теоретико-правовому та порівняльно-правовому аналізі системи юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану, спрямованому на виявлення їхньої сутності, змісту, структури та механізмів реалізації, а також на визначення відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Для досягнення мети поставлені такі завдання:

- сформулювати комплексне уявлення про права людини та їх гарантії в контексті історичної ретроспективи;
- визначити та обґрунтувати методологічний інструментарій дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану;
- сформулювати авторське розуміння природи юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану;
- проаналізувати систему юридичних гарантій прав внутрішньо переміщених осіб;
- дослідити юридичні гарантії прав людини, що виїхали за межі держави у зв'язку з воєнним конфліктом (зовнішньо переміщені особи);

- охарактеризувати юридичні гарантії прав людини на тимчасово окупованих територіях під час воєнного конфлікту;
- проаналізувати вплив балканських конфліктів 90-х років на еволюцію міжнародно-правових механізмів захисту прав людини;
- з'ясувати особливості Ізраїльської моделі юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану;
- визначити перспективи розвитку юридичних гарантій прав людини в Україні в умовах воєнного стану та кризових ситуацій.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Предметом дослідження є порівняльно-правовий аналіз юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи складає сукупність філософсько-світоглядних, загальнонаукових, спеціально-наукових підходів, принципів та методів наукового пізнання. Важливу роль у здобутті необхідних наукових результатів дослідження щодо юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану відіграло поєднання таких методів: діалектичного, матеріалістичного, метафізичного та ідеалістичного (для з'ясування філософських, гносеологічних та онтологічних підвалин прав людини, їх природи, динамічних змін у кризових умовах, а також взаємозв'язку між гарантіями прав і трансформаціями суспільно-державних процесів (підрозділи 1.1–1.3)); аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення (для реконструкції історичної еволюції доктринальних підходів до гарантій прав людини, формування понятійно-категоріального апарату та виявлення методологічних закономірностей дослідження правового режиму воєнного стану (підрозділи 1.1 і 1.2)); конкретно-історичного (для висвітлення історичного розвитку правових концепцій обмеження прав людини в умовах криз, дослідження витоків інституту надзвичайних повноважень та порівняння їх із сучасними моделями (підрозділи 1.2 та 1.3)); абстрагування та моделювання (для формування теоретичних моделей юридичних гарантій у кризових ситуаціях і розроблення

узагальнених схем взаємодії між правовими режимами та механізмами правозахисту (підрозділи 1.2–1.3)); комплексно-секторального (для інтеграції загальнотеоретичних, порівняльно-правових та режимних аспектів досліджуваної проблематики та систематизації наукових підходів різних шкіл і традицій (підрозділ 1.1)); техніко-юридичного (для аналізу змісту норм українського законодавства щодо прав внутрішньо переміщених осіб, зовнішньо переміщених осіб та громадян, що проживають на тимчасово окупованих територіях (підрозділи 2.1–2.3)); юридичного тлумачення (для розкриття змісту гарантій, встановлених Конституцією України, законами про ВПО, про тимчасово окуповані території, міжнародними договорами, включно з МГП і міжнародними стандартами прав людини (підрозділи 2.1–2.3)); порівняльно-правового (як основного інструменту аналізу моделей гарантування прав людини у Сербії, Хорватії, Боснії і Герцеговині, Косово та Ізраїлі, а також співставлення їх із українським правовим механізмом (підрозділи 3.1–3.2)); правового моделювання (для формування адаптивних рекомендацій щодо вдосконалення українського законодавства на основі кращих зарубіжних практик (підрозділ 3.3));

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що представлена дисертаційна робота належить до перших комплексних досліджень у сучасній вітчизняній юридичній науці, в яких на системному рівні здійснено теоретико-правовий та порівняльно-правовий аналіз інституту юридичних гарантій прав людини в умовах правового режиму воєнного стану.

Уперше:

- обґрунтовано комплексну теоретичну концепцію становлення та розвитку системи юридичних гарантій прав людини, що інтегрує історико-філософські, природно-правові та позитивістські підходи, а також висвітлює внесок української правової традиції у формування національної моделі правового гуманізму в умовах кризових станів;

- розкрито правовий статус внутрішньо переміщених осіб та структуру його юридичних гарантій, обґрунтовано необхідність повної інтеграції Керівних принципів ООН щодо внутрішнього переміщення до національного

законодавства;

- проведено системний порівняльно-правовий аналіз міжнародних режимів захисту переміщених осіб – статусу біженця, шукача притулку та особи під тимчасовим захистом – і визначено їхню взаємодію як моделі міжнародної гуманітарної солідарності;

- систематизовано правові наслідки військової окупації для прав людини та запропоновано модель механізмів їх захисту за умов обмеженого державного контролю, включно з інструментами документування порушень та міжнародно-правового переслідування воєнних злочинів держави-агресора;

- здійснено комплексну правову інтерпретацію Балканських конфліктів 90-х років як чинника еволюції міжнародного гуманітарного та правозахисного права, що сприяла формуванню сучасних механізмів міжнародної відповідальності та гуманітарної інтервенції;

- проаналізовано ізраїльську модель забезпечення прав людини й безпеки під час тривалого збройного протистояння та визначено можливості її використання для зміцнення національних механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану;

Удосконалено:

- наукові уявлення про систему юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану, зокрема уточнено їхню структуру, функції, зміст та історико-доктринальне підґрунтя з урахуванням української правової традиції, а також конкретизовано понятійно-категоріальний апарат дослідження, включно зі змістом категорій «юридичні гарантії прав людини», «особливий правовий режим», «обмеження прав людини», що сприяє більш чіткому науковому трактуванню ключових правових конструкцій, актуальних для періоду воєнного стану;

- розвинуто підходи до правового захисту осіб в умовах кризових ситуацій, збройних конфліктів і вимушеного переміщення, зокрема уточнено змістовні аспекти системи правового захисту внутрішньо переміщених осіб, співвідношення національних і міжнародних гарантій, критерії недискримінаційного доступу ВПО до соціальних і адміністративних послуг, а

також удосконалено моделі аналізу міжнародних режимів захисту переміщених осіб, правових наслідків окупації та обґрунтовано необхідність кодифікації особливих правових режимів у єдиному нормативному акті.

Набули подальшого розвитку:

- підходи до аналізу меж допустимих обмежень прав людини у період воєнного стану, зокрема шляхом конкретизації критеріїв законності, необхідності, пропорційності та недискримінаційності як базових стандартів правомірного державного втручання у сферу прав людини;

- наукові підходи до визначення змісту правового статусу внутрішньо переміщених осіб, включно з розширенням переліку факторів, що впливають на реалізацію їхніх прав, та уточненням особливостей взаємодії органів державної влади з ВПО у кризових умовах;

- доктринальна характеристика міжнародно-правових режимів захисту переміщених осіб (біженців, шукачів притулку, осіб під тимчасовим захистом), завдяки поглибленню аналізу їхньої нормативної природи, функціональної спрямованості та взаємодії в умовах масових гуманітарних криз;

- положення щодо правових наслідків військової окупації та механізмів захисту цивільного населення, зокрема у частині документування воєнних злочинів, відшкодування шкоди, забезпечення зв'язку з національною юрисдикцією та застосування норм міжнародного гуманітарного права;

- підходи до осмислення міжнародного досвіду реагування на збройні конфлікти, включно з наслідками Балканських подій 90-х років та ізраїльської безпекової моделі, що дозволило розширити теоретичне підґрунтя для адаптації успішних зарубіжних практик у національне правове поле;

- концепція правового регулювання кризових ситуацій у національному законодавстві, що знайшла розвиток у напрямі обґрунтування необхідності уніфікації дефініцій, процедур і принципів обмеження прав людини в межах різних видів особливих правових режимів;

- теоретичні підходи до співвідношення національних та міжнародних стандартів прав людини, зокрема у контексті дерогації, виконання міжнародних зобов'язань державою під час війни та забезпечення невідчужуваних прав в

умовах форс-мажорних обставин.

Положення науковій новизни знайшли свою відображення у висновках до дисертаційного дослідження основними серед яких є наступні:

Положення наукової новизни знайшли своє відображення у таких узагальнених висновках:

- обґрунтовано, що система юридичних гарантій прав людини в умовах кризових станів є комплексним, багаторівневим і динамічним правовим явищем, яке поєднує історико-філософські, природно-правові, позитивістські, міжнародно-правові та національні підходи до захисту людини. Доведено, що її становлення зумовлене еволюцією уявлень про свободу, справедливість, людську гідність, правову рівність і відповідальність держави перед особою. Особливе значення у цьому процесі має українська правова традиція, яка історично формувалася на засадах правового гуманізму, обмеження влади правом, пріоритету прав і свобод людини та пошуку балансу між інтересами держави й особи. У сучасних умовах воєнного стану така система гарантій повинна забезпечувати не лише формальне закріплення прав людини, а й реальне функціонування нормативних, інституційних, процедурних та судових механізмів їх захисту;

- встановлено, що правовий захист переміщених осіб є одним із ключових напрямів забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту та воєнного стану. Розкрито правовий статус внутрішньо переміщених осіб як складне міжгалузеве явище, що охоплює систему прав, соціальних гарантій, процедур реєстрації, доступу до житла, праці, освіти, медичної допомоги, соціального забезпечення та механізмів правового захисту. Обґрунтовано необхідність повнішої інтеграції Керівних принципів ООН щодо внутрішнього переміщення до національного законодавства України. Водночас проведений порівняльно-правовий аналіз міжнародних режимів захисту біженців, шукачів притулку та осіб під тимчасовим захистом засвідчив, що їх взаємодія формує модель міжнародної гуманітарної солідарності, спрямовану на розподіл відповідальності між державами та забезпечення мінімальних стандартів захисту осіб, які вимушено залишили місце свого проживання.

– доведено, що військова окупація, збройні конфлікти та тривалі безпекові загрози потребують спеціальних правових механізмів захисту прав людини, адаптованих до умов обмеженого державного контролю. Систематизовано правові наслідки окупації для прав людини, зокрема порушення права на життя, свободу, особисту недоторканність, власність, доступ до правосуддя, освіти, медичної допомоги та збереження національної ідентичності. Запропоновано розглядати документування порушень прав людини, фіксацію воєнних злочинів і міжнародно-правове переслідування держави-агресора як важливі елементи системи юридичних гарантій. Узагальнення досвіду Балканських конфліктів 90-х років та ізраїльської моделі забезпечення прав людини й безпеки засвідчило доцільність використання міжнародного досвіду для зміцнення національних механізмів захисту прав людини, однак не шляхом механічного запозичення, а через критичну адаптацію окремих ефективних елементів до конституційних засад, міжнародних зобов'язань і сучасних безпекових викликів України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані теоретичні положення, узагальнення та висновки можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері для подальшої розробки проблематики юридичних гарантій прав людини, зокрема їх порівняльно-правового аналізу, удосконалення методології дослідження особливих правових режимів, а також розвитку наукових підходів до оцінки меж допустимих обмежень прав людини;

– у навчальному процесі при викладанні теорії держави і права, філософії права, конституційного права, міжнародного гуманітарного права та спеціальних дисциплін, пов'язаних із правами людини, а також під час підготовки навчально-методичних посібників, практикумів і науково-навчальних курсів;

– у законотворчій діяльності, зокрема для вдосконалення законодавства України у сфері юридичних гарантій прав людини, оновлення нормативних підходів щодо захисту внутрішньо переміщених осіб та осіб, які потребують міжнародного захисту, а також під час розроблення механізмів реагування на порушення прав людини у період збройних конфліктів;

– у правозастосовній діяльності, зокрема судами та органами публічної влади, при оцінці правомірності обмежень прав людини, розгляді спорів щодо їх порушення, а також формуванні обґрунтованих правових позицій у справах, пов’язаних із дією воєнного стану або окупації.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження апробовано на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, у тому числі:

1) The 5th International Scientific and Practical Conference MODERN DIRECTIONS AND MOVEMENTS IN SCIENCE LUXEMBOURG, GRAND DUCHY OF LUXEMBOURG January 26-28, 2025 LUXEMBOURG 2025 - **Права людини у фокусі правореалізаційних процесів.**

<https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/issue/view/26-28.01.2025>;

2) The 13th International Scientific and Practical Conference «International Forum: Problems and Scientific Solutions» (June 6-8, 2024; Melbourne, Australia)/ comp. by LLC SPC «InterConf». Melbourne: CSIRO Publishing House, 2024. 445p. – **До питання про природу фундаментальних прав людини.**

<https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/issue/view/6-8.06.2024>;

3) V International Scientific and Theoretical Conference, April 5, 2024. Valencia, Kingdom of Spain: International Center of Scientific Research - **МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ.**

<https://doi.org/10.36074/scientia-05.04.2024>

4) VI International Scientific and Theoretical Conference, April 26, 2024. Pisa, Italian Republic: International Center of Scientific Research - **ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У СВІТЛІ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.**

<https://doi.org/10.36074/scientia-26.04.2024>

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені в

___ наукових публікаціях: ___ – в наукових, фахових виданнях України з юридичних наук; ___ – в зарубіжних періодичних виданнях країн Європейського Союзу; ___ – в зарубіжному періодичному виданні, яке включено до бібліографічної і реферативної бази даних Scopus та опубліковано ___ тез на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які об'єднують дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Загальний обсяг дисертації становить _____ сторінок, з яких: основний текст – ___ сторінки, список використаних джерел – ___ сторінок, який налічує _____ найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ: ГНОСЕОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

1.1 Права людини та їх гарантії як об'єкт дослідження сучасної теоретичної науки

Права і свободи людини та громадянина посідають центральне місце у системі цінностей демократичного суспільства, оскільки визначають зміст і спрямованість функціонування правової держави. Вони є основою поваги до людської гідності, свободи волевиявлення, особистої автономії та всебічного розвитку людини. Їх реальна реалізація забезпечує можливість особи вільно мислити, формувати власні переконання, відстоювати цінності та брати активну участь у суспільному житті.

Значення прав людини не обмежується лише їх нормативно-правовим закріпленням. Вони виконують важливу соціальну, світоглядну й гуманістичну функцію, створюючи умови для морального становлення, культурного збагачення, інтелектуального та духовного розвитку особистості. Тому права і свободи людини слід розглядати не тільки як систему юридичних гарантій, а й як необхідну передумову гідного життя в демократичному суспільстві.

В умовах глобальних трансформацій, внутрішньодержавних потрясінь і зростання безпекових ризиків особливої актуальності набуває проблема забезпечення прав людини під час дії особливих правових режимів, зокрема воєнного або надзвичайного стану. У такі періоди посилення владних повноважень, концентрація управлінських рішень і домінування безпекових пріоритетів можуть спричиняти обмеження або порушення основоположних прав, що вимагає виваженого, правомірного й пропорційного підходу з боку держави.

Саме тому система юридичних гарантій прав людини має адаптуватися до кризових умов, не втрачаючи свого основного призначення – забезпечення

балансу між потребами публічної безпеки та захистом фундаментальних прав особи. Особливої ваги набувають конституційні, судові та міжнародно-правові механізми, які покликані запобігати свавільному втручання у сферу прав і свобод, контролювати діяльність органів державної влади та утверджувати принцип верховенства права навіть в умовах надзвичайних викликів.

Окремі аспекти зазначеної проблематики вже отримали відображення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, які заклали вагоме теоретичне й методологічне підґрунтя для подальших досліджень. Зокрема, питання прав людини, верховенства права, обмеження та гарантій прав у надзвичайних умовах розглядалися у наукових доробках Є. Білозьорова, Л. Богачової, М. Бару, Б. Банашака, М. Венецької, Т. Вільчик, О. Гончаренка, М. Гуренка, В. Грищука, М. Гайса, С. Гусарєва, Т. Дудаш, Н. Ендрюс, А. Єгорова, О. Зайчука, Т. Каткової, Н. Крестовської, В. Котюка, М. Кельмана, А. Кучука, К. Кимберли, О. Ковальчук, Р. Ляшенко, а також у класичних працях Дж. Локка та Ш. Монтеск'є. Значний внесок у розвиток доктрини захисту прав і свобод особи зробили також І. Магновський, Л. Матвєєва, М. Мацько, Р. Максимович, В. Манукян, Б. Малишев, В. Нгуєн, Н. Оніщенко, В. Ортинський, Р. Луцький, Н. Пархоменко, О. Петришин, В. Пашутін, Ю. Разметаєва, С. Сунєгін, О. Скрипнюк, Г. Саміло, В. Субботін, А. Стичинська, О. Сокурєнко, І. Тодоров, Д. Таран, О. Ткаченко, О. Філонов, Ю. Шемшученко та С. Шевчук.

Попри наявність значного масиву наукових напрацювань, подальше дослідження проблематики прав людини зберігає актуальність, оскільки воєнний стан та інші кризові явища формують нові правові реалії, що потребують комплексного осмислення й практично орієнтованих рекомендацій. У цьому контексті важливим є стислий історичний огляд еволюції ідеї прав людини та механізмів їх забезпечення, адже він дає змогу простежити шлях від античних уявлень про гідність, свободу, справедливість і природне право до сучасних міжнародних та національних стандартів захисту прав і свобод особи. Такий ретроспективний аналіз дозволяє глибше зрозуміти цінність сучасних юридичних гарантій і необхідність їх ефективної реалізації в умовах сьогодення.

Так, Луцій Анней Сенека розвивав стоїчну концепцію внутрішньої свободи й рівності всіх людей перед природним законом. Епіктет, як і Сенека, стверджував, що справжня свобода полягає у владі над собою, а не в зовнішніх обставинах, що передбачало певний рівень особистої автономії. Український дослідник Ю. Турянський наголошує, що давньоримський мислитель Луцій Анней Сенека, спираючись на концепцію природного права як універсального й обов'язкового для всіх світового порядку, послідовно обстоював ідеї внутрішньої свободи особистості та рівності всіх людей перед природним законом. У межах своєї філософської доктрини Сенека рішуче заперечував інститут рабства як суперечливий до самої природи людини, розглядаючи кожну особу – незалежно від її соціального, економічного чи етнічного походження – як вільну й рівноправну істоту. Він стверджував, що всі люди за своєю сутністю є суб'єктами права, наділеними розумом і здатністю до морального вибору, що й зумовлює необхідність рівного ставлення до них у правовому полі. Такий підхід Сенеки став вагомим внеском у формування гуманістичної традиції, що згодом знайшла своє продовження в концепціях прав людини Нового часу [181, с. 41].

Римський імператор і видатний філософ-стоїк пізньої античності Марк Аврелій Антонін увійшов в історію не лише як державний діяч, а й як мислитель-гуманіст, чия політика була глибоко пройнята ідеалами співчуття, справедливості та служіння загальному благу. Відданий стоїчним принципам самозречення, добропорядності та морального обов'язку перед суспільством, він послідовно реалізовував соціальні ініціативи, спрямовані на підтримку найбільш уразливих верств населення – дітей-сиріт, рабів, знедолених, бідних та хворих. Імператор власним коштом фінансував благодійні заходи, спрямовані на покращення умов життя цих груп, демонструючи приклад активного гуманізму в політичній практиці. Під час правління Марка Аврелія відбулися важливі зміни у ставленні до інституту рабства: у правовому полі почали закріплюватися норми, що визнавали жорстоке поводження з рабами, зокрема їх убивство, серйозним злочином. Таким чином, його політика започаткувала процес гуманізації суспільних відносин, заклала підґрунтя для

визнання гідності кожної людини незалежно від її правового статусу та сприяла поступовому переосмисленню насилля як допустимого інструмента влади. Марк Аврелій підкреслював цінність внутрішньої моральності, закликаючи до піклування про інших не з примусу, а з глибокого усвідомлення єдності людської природи та спільної відповідальності за долю ближнього [103].

Платон і Арістотель розвинули концепцію справедливого устрою держави та ролі громадянина в ній, порушуючи питання етики, політики й законодавства як інструментів досягнення загального блага. У своїй відомій праці «Держава» Платон розгортає глибоке бачення ідеального суспільного устрою, в основі якого лежить принцип справедливості як найвищої цінності. Мислитель переконливо обґрунтовує, що держава може функціонувати належним чином лише тоді, коли її очолюють не випадкові особи, а ті, хто має належні природні здібності, пройшов відповідну підготовку та відзначається високими моральними якостями. Йдеться насамперед про людей, здатних мислити глибоко, діяти виважено та керуватися не власною вигодою, а загальним благом [122, с. 190].

У цьому контексті Платон обґрунтовує ідею, що найкращими правителями мають бути філософи, оскільки саме вони здатні пізнавати істину, розрізняти добро і зло та ухвалювати справедливі рішення, не піддаючись впливу пристрастей чи матеріальних інтересів. Основою ідеальної держави він вважав справедливість, яка виступає не лише моральною цінністю, а й фундаментальним принципом організації суспільного життя, забезпечення безпеки, добробуту, гармонійного розвитку особистості та належного виконання кожним своєї суспільної ролі.

Платон заклав підвалини вчення про ідеальну державу, у межах якого обґрунтував ідею існування природних прав, що мають універсальний характер і поширюються на всіх людей. Центральним елементом цієї концепції він вважав принцип справедливості, який виступає не лише моральною категорією, а й основою правопорядку та належного функціонування держави. У його розумінні саме справедливість забезпечує гармонію між різними верствами суспільства та визначає належний порядок розподілу прав і обов'язків [66, с.

37].

Подальший розвиток античних уявлень про державу, право і справедливість здійснив Арістотель, який розглядав політику у тісному зв'язку з правом, законом та етикою. На його думку, політична наука має ґрунтуватися на категоріях прекрасного і справедливого, адже саме вони визначають моральні засади поведінки людини та принципи організації державного життя. У цьому контексті справедливість постає ключовою категорією, що поєднує особистісну моральність із правовим регулюванням і політичною діяльністю. Водночас концепція ідеальної держави Платона також виходить за межі суто політичної організації, оскільки передбачає гармонійне поєднання влади, права, моралі й виховання, де кожна особа реалізує свої здібності відповідно до спільного блага.

Отже, антична філософія заклала інтелектуальні передумови для формування ідеї прав людини, розвинувши уявлення про гідність, свободу волі, справедливість, моральну автономію особистості та рівність людей перед законом природи. У добу раннього Середньовіччя ці ідеї трансформувалися під впливом католицької церкви, яка домінувала у духовному, політичному, освітньому й соціальному житті Західної Європи. На відміну від античного ідеалу гармонійно розвиненої особистості та активного громадянина, середньовічна традиція зосереджувалася на духовному вдосконаленні, християнських моральних настановах, смиренні, самозреченні та спасінні душі, що істотно вплинуло на подальший розвиток правової думки.

Середньовічне суспільство було пронизане релігією. Церква усіяко підтримувала релігійні забобони, котрі «давили» на пересічну людину і фактично визначали порядок її існування – час, який визначає долю людини від моменту народження до смерті. Час у середньовічному уявленні сприймався як своєрідний момент вічності. Не можна було досягнути часу, а будь-яке його осмислення чи трактування на свій лад, відмінний від офіційної церковної доктрини, вважалося гріховним. Таке світоглядне розуміння часу суттєво вплинуло на ментальність середньовічної людини і фактично визначало її поведінку [51, с. 111].

В той час панувала ідея поділу суспільства на три основні стани: духовенство (ті, що моляться), лицарство (ті, що воюють) та працюючий люд – селяни й ремісники (ті, що працюють). Ці «станові порядки» визначали соціальну структуру та регламентували права, обов'язки й привілеї кожного індивіда, виходячи з його належності до певного соціального прошарку. Водночас, хоч межі між станами вважалися сталими, вони не були абсолютно непроникними: за певних умов – через освіту, службу чи багатство – особа могла підвищити свій соціальний статус. Проте такий соціальний ліфт вимагав від людини неабиякої наполегливості, здібностей та рішучості, а реалізація цієї можливості зазвичай потребувала декількох поколінь [13, с. 139].

У період середньовіччя, концепція природного права переважно зосереджувалася не на правах, а на моральних і релігійно зумовлених обов'язках людини. Центральні ідеї сучасного уявлення про права людини – зокрема свобода та рівність – ще не займали провідного місця в юридичній або філософській думці цих періодів. Індивід розглядався переважно як частина божественного чи соціального порядку, підпорядкована вищій меті, а не як автономна особа, наділена невід'ємними правами від природи.

Значний злам у розумінні природного права відбувся в історичний період між XIII століттям і Вестфальським миром 1648 року, коли почалося поступове переосмислення самої суті цього поняття – від акценту на обов'язках до визнання невід'ємних прав, властивих кожній людині як розумній істоті. Серед ключових віх цього переходу варто відзначити Велику хартію вольностей 1215 року, яка, хоч і була результатом політичного компромісу між англійською монархією та аристократією, заклала основи правового обмеження влади та захисту певних свобод [57, с. 295].

Іншим важливим етапом стало вчення Фоми Аквінського, який, синтезуючи християнське богослов'я з античною філософією, зокрема з ідеями Арістотеля, розвинув концепцію природного права як вияв вищого божественного порядку, у рамках якого людина має не лише обов'язки, а й права, зумовлені її природною розумністю та моральною відповідальністю. У свою чергу, Гуго Іроній (відомий також як Гуго Сен-Вікторський) розглядав

людину як духовну істоту, здатну до пізнання істини, свободи волі та морального вибору, що також сприяло переорієнтації філософської думки в бік визнання суб'єктивних прав особистості [80, с. 155].

Як справедливо зазначає М. М. Антонович протягом пізнього середньовіччя розпочався поступовий інтелектуальний і правовий зсув, що завершився в епоху Нового часу утвердженням концепції прав людини як основи правового статусу особи у суспільстві. Політико-правові вчення епохи Середньовіччя в контексті прав людини загалом та юридичних гарантій зокрема, як і в інші історичні періоди, здебільшого формувалися за посередництвом філософії права [1, с. 9].

У добу революційних перетворень XVII–XVIII століть у Європі та Північній Америці відбулися докорінні зміни у політико-правовій організації суспільства, пов'язані з відходом від абсолютизму та утвердженням ідеї обмеження державної влади правом. Саме в цей період активізувалося конституційне будівництво, з'явилися перші писані конституційні акти й декларації, у яких були закріплені основоположні громадянські свободи та політичні права: особиста недоторканність, свобода думки і слова, право участі у виборах та формуванні представницьких органів влади. Права людини почали розглядатися не як привілеї, надані державою, а як невід'ємні природні права, що належать кожній особі від народження.

Ідейною основою цих змін стали філософські концепції мислителів Просвітництва та революційного гуманізму. Джон Локк обґрунтував теорію природних прав на життя, свободу і власність, а Томас Джефферсон і Томас Пейн розвинули ідеї індивідуальної свободи, рівності перед законом і народного суверенітету. Французькі просвітники Вольтер і Дені Дідро відстоювали свободу думки, слова та совісті, критикуючи релігійну нетерпимість і абсолютизм, тоді як Жан-Жак Руссо сформулював концепцію суспільного договору, за якою легітимність влади ґрунтується на волі народу. У сукупності ці ідеї стали теоретичним підґрунтям становлення демократичної держави та сучасного розуміння прав і свобод людини.

Одним із найважливіших правових актів свого часу, що відіграв

визначальну роль у становленні гарантій особистої свободи, став Habeas Corpus Act 1679, ухвалений парламентом Англії у 1679 році. Цей нормативний акт заклав фундаментальні механізми захисту людини від свавільного позбавлення волі та став одним із наріжних каменів розвитку правової держави. Сутність цього закону полягала у впровадженні спеціального судового інструменту – наказу «habeas corpus», який забезпечував оперативний контроль суду за законністю затримання особи. Відповідно до його положень, представники влади — зокрема шерифи, тюремники та інші посадові особи – були зобов’язані або негайно звільнити затриманого, або забезпечити його доставлення до суду для перевірки правових підстав утримання під вартою. У разі відсутності належного юридичного обґрунтування затримання особа підлягала звільненню або могла бути відпущена під заставу [115, с. 69-71].

Особливого значення набули гарантії habeas corpus, які забезпечили право кожного затриманого ініціювати судовий розгляд законності свого арешту та вимагали від суду оперативного ухвалення рішення – про звільнення особи або підтвердження законності її подальшого тримання під вартою. З часом ці гарантії набули глобального значення, закріпивши заборону свавільного арешту, обов’язковість судового контролю за обмеженням особистої свободи та ставши одним із ключових елементів сучасної правової держави й конституційних систем демократичних країн.

Подальший розвиток ідей природних прав людини знайшов своє відображення у працях Джон Локка, зокрема в його відомій роботі «Два трактати про правління». Мислитель обґрунтовував тезу про те, що права і свободи людини не є дарованими державою, а існують незалежно від неї – ще до виникнення політичної організації суспільства. У цьому контексті він розглядав природний стан як такий, у якому людина володіє повною свободою дій, може самостійно розпоряджатися своїм майном і власною особистістю, не зазнаючи неправомірного втручання з боку інших [90].

Водночас Локк наголошував на існуванні стану рівності між людьми, що передбачає відсутність будь-яких привілеїв чи переваг одних над іншими. Усі індивіди, за його переконанням, мають однаковий обсяг прав і свобод, а влада та

юрисдикція в природному стані є взаємними та рівнозначними. Це означає, що жодна особа не має природного права підпорядковувати собі інших або обмежувати їхню свободу.

Ідеї природних і невід'ємних прав людини, розроблені Джон Локом, знайшли своє практичне втілення у політико-правовій діяльності Томас Джефферсон під час підготовки Декларація незалежності США [32]. Спираючись на локківське вчення, Джефферсон творчо переосмислив класичну тріаду природних прав – життя, свободу та власність – трансформувавши її у більш універсальну й гуманістично спрямовану формулу: життя, свобода та прагнення до щастя. Така зміна відображала прагнення підкреслити не лише матеріальний, а й духовний вимір людського існування.

У своїх поглядах Джефферсон наголошував, що всі люди є рівними від природи та наділені невід'ємними правами, які не можуть бути ані відчужені, ані скасовані владою. Саме для забезпечення та захисту цих прав, за його переконанням, люди створюють державу, передаючи їй частину своїх повноважень. Водночас така влада не є абсолютною: якщо уряд порушує природні права людини або діє всупереч їхньому призначенню, народ має повне право змінити його, аж до повстання чи революції. Таким чином, ідея народного суверенітету та права на опір тиранії отримала чітке нормативне обґрунтування.

Значний внесок у розвиток теорії прав людини здійснив і Томас Пейн, зокрема у своїй праці «Права людини». Він запропонував розмежування прав на природні та громадянські. Природні права, за Пейном, є невід'ємними й притаманними людині від народження – до них він відносив свободу слова, друку, совісті, рівність, а також право на щастя та добробут. Натомість громадянські права виникають у межах організованого суспільства і пов'язані з участю людини у державному житті, зокрема включають право на власність і на захист з боку держави. Водночас мислитель підкреслював нерозривний зв'язок між цими двома групами прав: громадянські права покликані не замінювати природні, а гарантувати їх реалізацію та ефективний захист. Саме у їхній взаємодії забезпечується баланс між індивідуальною свободою та суспільною справедливістю [120, с. 78-79].

Крім того, ідеї Пейна заклали підґрунтя для подальшого розвитку концепції прав людини, зокрема у напрямі осмислення колективних прав та їх ролі в еволюції правової думки. Він фактично передбачив необхідність розширення уявлень про права людини, включаючи не лише індивідуальні, а й спільні інтереси соціальних груп, що згодом стало важливою складовою сучасної правової ідеології.

Одним із найвідоміших представників школи природного права був Вольтер – філософ епохи Просвітництва, який виступав з рішучою критикою феодальних відносин і засад абсолютної монархії. У своїх працях він наголошував на необхідності відходу від деспотичного правління та утвердження суспільного устрою, що ґрунтується на розумі, справедливості й свободі. Вольтер вважав, що держава повинна гарантувати кожній людині невід’ємні природні права, серед яких особлива увага приділялася особистій свободі, праву на недоторканність приватної власності, свободі слова, друку, совісті та віросповідання. Саме визнання та правове закріплення цих основоположних прав, на його переконання, повинно було стати наріжним каменем оновленого суспільного ладу [20, с. 94].

У філософських поглядах Вольтера та інших представників школи природного права центральне місце посідала ідея пріоритету особистої свободи, людської гідності та необхідності їх нормативного закріплення через конституційні гарантії й ефективні механізми захисту. Ці ідеї знайшли практичне втілення у перших конституційних актах нового часу, зокрема в Декларації прав Вірджинії 1776 року, Конституції США та Біллі про права, які закріпили принципи природних і невід’ємних прав, народного суверенітету, підзвітності влади суспільству та стали основою сучасного конституціоналізму й правового захисту особи.

Зокрема Декларація прав Вірджинії у ст. 1 проголошувала, що «всі люди від природи вільні й незалежні і володіють певними невідчужуваними правами, яких вони не можуть зректися, вступаючи в суспільство, і яких вони не можуть позбавити своїх нащадків, а саме правами на життя і свободу із засобами набуття і володіння власністю, а також на стремління до досягнення щастя і

безпеки» [229]. Йдеться про документ, який став одним із перших у світовій історії прикладів нормативного закріплення ідей природного права – Вірджинська декларація прав. Саме вона вперше на конституційному рівні чітко проголосила ключовий принцип природно-правової доктрини – невідчужуваність прав людини, підкресливши, що ці права належать особі від народження і не можуть бути скасовані чи обмежені владою.

Водночас зміст цього документа не обмежувався лише закріпленням індивідуальних прав, а охоплював і низку фундаментальних конституційно-правових засад організації влади. Зокрема, у статті 2 було сформульовано принцип народного суверенітету, відповідно до якого джерелом влади є народ, саме йому вона належить, а посадові особи здійснюють свої повноваження від його імені та несуть перед ним відповідальність [229]. Такий підхід став важливим кроком у відході від абсолютистських моделей державності та утвердженні демократичних форм правління.

Подальший розвиток цієї ідеї знайшов своє відображення у статті 3, яка закріплювала невід’ємне право народу на зміну або навіть повалення уряду у випадку, якщо він не забезпечує досягнення загального блага, безпеки та добробуту суспільства [229]. Таким чином, у документі було прямо визнано право на опір тиранії та встановлено принцип підконтрольності влади громадянам.

Окрему увагу приділено й питанням єдності державної влади. Зокрема, стаття 14 проголошувала право народу на існування єдиного уряду та водночас заперечувала можливість функціонування будь-яких інших владних утворень на території штату, які були б відокремленими чи незалежними від Вірджинії [229]. Це положення мало на меті забезпечити цілісність політичної системи та запобігти фрагментації влади.

Отже, Вірджинська декларація прав стала не лише важливим історичним документом, а й вагомим кроком у становленні сучасного конституціоналізму, заклавши основи принципів народного суверенітету, невідчужуваності прав людини та відповідальності влади перед суспільством.

У Декларації незалежності США 1776 року чітко визнано: «Ми вважаємо

самоочевидними наступні істини: усі люди створені рівними, і всі вони наділені творцем певними невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав люди встановили уряди, які беруть на себе справедливу владу за згодою керованих. Всякий раз, коли яка-небудь форма правління веде до порушення цих принципів, народ має право змінити або знищити її і заснувати новий уряд, оснований на таких засадах, які, на думку народу, найбільше сприяють його безпеці та щастю» [33]. Саме захист цих прав оголошувався головною метою створення уряду, який має діяти лише на основі згоди народу.

Ці ж ідеї були продовжені в європейському контексті – зокрема, у Декларації прав людини і громадянина 1789 року у Франції. В цьому документі, що став правовим символом Великої французької революції, наголошувалося на «природних, невідчужуваних і священних правах людини» [34], серед яких були свобода, рівність, право на власність, безпека та опір гнобленню.

З цього приводу Іван Гранчак обґрунтовано підкреслює, що Декларація прав людини і громадянина має виразний антифеодальний характер і фактично виступає своєрідним маніфестом нової епохи. Вона закріпила політичні та правові інтереси буржуазії на початковому етапі революційних перетворень і водночас заклала основи формування буржуазного права як нового типу правового регулювання суспільних відносин [29, с. 156].

Декларація прав людини і громадянина 1789 року вийшла за межі національного контексту Франції та набула універсального значення, ставши важливим орієнтиром гуманізації суспільного і державного устрою, утвердження свободи, рівності, справедливості та правової держави. Вона спиралася на попередні правові ідеї англо-американської традиції, зокрема Велику хартію вольностей, Декларацію незалежності США та Конституцію США, однак надалі сама здійснила значний вплив на світові політико-правові процеси й формування сучасної концепції прав людини. У кінці XVIII століття було закладено підвалини правового гуманізму, відповідно до якого права людини визнаються природними, невід’ємними й такими, що належать кожній особі від народження, а держава має не дарувати їх, а визнавати, гарантувати

та захищати.

Водночас розвиток світової правової думки неможливо повноцінно оцінити без урахування української теоретико-правової традиції, яка органічно поєднує загальноєвропейські інтелектуальні впливи з національною самобутністю. Вагомий внесок у її формування зробили Павло Русин, Станіслав Оріховський-Роксолан, Інокентій Гізель, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Богдан Кістяківський та інші мислителі. У межах цієї традиції право поступово осмислювалося не лише як інструмент владарювання, а як засіб захисту гідності, свободи й рівності особистості, що сприяло утвердженню демократичних цінностей, ідей соціальної справедливості, правової держави та громадянського суспільства.

Оцінюючи спадщину вітчизняних корифеїв теоретико-правової та політико-правової основи прав людини сучасник сьогодення В. Скиба слушно відзначає, «особливою цінністю їхньої спадщини є те, що вона принесла й розвинула гуманістичні погляди на політику, коли в системі суспільних цінностей на перше місце виходить держава... Українські мислителі починають підходити до розуміння необхідності зв'язаності держави правом, до визнання пріоритетності закону, намагаються утвердити таку визначальну засаду гуманістичної політики, на якій вона виступає насамперед як політика, обмежена правом» [166, с. 291].

Говорячи про постать Павла Русина, слід обов'язково підкреслити його українське походження. Навколо нього формувалося коло інтелектуалів, до якого входили як польські, так і українські гуманісти, філософи та правознавці, що свідчить про міжкультурний характер його діяльності та авторитет у середовищі освіченої еліти того часу. Біографічних відомостей про Павла Русина збереглося небагато, що ускладнює створення повної картини його життя і діяльності. Точний рік його народження досі не встановлено: різні дослідники вказують часовий проміжок між 1470 та 1474 роками.

Безсумнівно, відомо лише те, що Павло Русин народився поблизу Перемишля, у містечку Кросно. На той час Кросно було важливим економічним

і культурним центром, що розвивалося завдяки торгівлі та ремісництву, і відіграло значну роль у суспільному житті регіону. Існує припущення, що Павло обрав собі псевдонім «Русин» не стільки для позначення своєї національної належності, скільки для підкреслення географічного походження, оскільки Кросно розташовувалося на території, переважно заселеній українським (русинським) населенням. Таким чином, прізвище «Русин» радше вказує на культурно-етнічне підґрунтя місцевості, аніж безпосередньо національну ідентичність самого Павла. Павло Русин, подібно до багатьох мислителів епохи Відродження, активно обстоював ідеї ренесансного гуманізму, відповідно до яких людина завдяки власним зусиллям, доброчесності, розуму та особистій доблесті здатна піднятися до рівня богоподібності й досягти символічного земного безсмертя через свої діяння та духовні здобутки. Він сповідував віру в потенціал людської природи, її природжену здатність до вдосконалення, саморозвитку й пошуку вищих моральних ідеалів [2, с. 156].

У філософських поглядах Павло Русин був послідовним прихильником концепції природного права, яка виходила з того, що права людини є невід'ємними, притаманними їй від природи, а не дарованими державною владою. Він рішуче захищав ідеї особистих свобод, наголошуючи на праві кожної людини на гідне і повноцінне життя, на свободу совісті, а також на необхідність керуватися у власних вчинках і судженнях розумом і внутрішнім переконанням. На переконання Павла Русина, будь-яке обмеження чи порушення цих природних прав становило грубе порушення справедливості та прояв варварства, тиранії й деспотизму [160, с. 245].

На думку М. Купчака, А. Саміла та В. Шишка, ідеї Павла Русина, мислителя української філософської думки епохи Відродження, відіграли істотну роль у становленні народницької філософії права. Вчені наголошують, що саме здобутки Русина стали важливим джерелом для формування уявлень про право як інструмент захисту особистості, вкорінений у загальнолюдських ідеалах справедливості та свободи [88, с. 283].

Особливу увагу Павло Русин приділяв проблемам політичної філософії. У своїх творах він виступав активним прихильником концепції освіченої

монархії – форми державного устрою, за якої монархічна влада суворо обмежується нормами закону та базується на принципах розуму, моральності й справедливості. На переконання Павла Русина, саме така форма правління здатна забезпечити найбільш ефективний захист природних прав і свобод людини, а також створити умови для встановлення гармонійного, впорядкованого й справедливого суспільного ладу. Ідея освіченої монархії, яку обґрунтовував Русин, поєднувала в собі ренесансний гуманізм з високим ідеалом правової державності. Вона передбачала, що влада не є самодостатньою чи свавільною, а повинна підпорядковуватися вищим нормам права і служити благу народу [156, с. 588].

Отже, політико-правові ідеї Павла Русина посіли важливе місце у становленні української традиції правового гуманізму, сприяючи утвердженню розуміння права як інструменту реалізації справедливості, захисту людської гідності та забезпечення рівності. Його погляди вплинули на формування народницьких концепцій права, у яких право осмислювалося як вираження волі народу, його моральних цінностей і соціальної справедливості. Водночас значний внесок у розвиток вітчизняної філософсько-правової думки зробив Станіслав Оріховський-Роксолан, який досліджував природу права, співвідношення державної й церковної влади, ідею правової держави та значення закону як засобу обмеження влади й забезпечення свободи особистості.

Аналізуючи філософсько-правовий світогляд Оріховського, відомий дослідник Н. Сумцов підкреслював, що він був одним із перших представників східнослов'янської традиції, який обґрунтовував концепцію суспільного договору як основу виникнення держави. За Оріховським, держава постає як організоване об'єднання громадян, які поєднані між собою спільним правом і прагненням до загального блага, де вищим законом визнається не свавільна воля правителя, а щастя народу. Таке розуміння суті державності наближало Оріховського до передових європейських політичних концепцій Нового часу [170, с. 220-221].

Станіслав Оріховський обґрунтовував ідею, що легітимність державної влади має спиратися не на божественне походження чи спадкове право монарха,

а на вільну згоду громадян і служіння їхнім інтересам. У такому підході народ постає джерелом політичної влади, а сама влада повинна бути обмежена правом, справедливістю, свободою та розумом. Його погляди заклали передумови для розвитку концепції правової держави, у якій закон виступає засобом стримування влади, а права і свободи людини – ключовим орієнтиром державної політики.

Не випадково упорядники фундаментального наукового видання «Тисяча років суспільно-політичної думки» [178] справедливо зазначили, що серед мислителів XVI століття саме у творчості Станіслава Оріховського міститься найбільше глибоких роздумів про суть, природу та завдання держави. Його ідеї стали важливим надбанням української і європейської політико-правової думки, справивши істотний вплив на подальший розвиток теорій державного устрою, природного права та правової державності [110].

У процесі історичного розвитку правових ідей на українських землях вагоме місце посідає філософська спадщина Інокентія Гізеля – видатного мислителя XVII століття, який істотно вплинув на формування основ правової культури свого часу. У своїх працях Гізель послідовно наголошував на ключовому значенні природного права, розглядаючи його як першооснову, що повинна визначати поведінку людини. Він ставив природне право вище від догматичних приписів релігійних доктрин, що було сміливою і новаторською ідеєю для доби глибокої релігійності [30, с. 317].

Погляди Інокентія Гізеля на моральність ґрунтувалися на визнанні природи людини та її розуму джерелом етичних орієнтирів. Він вважав, що кожна особа від народження здатна розрізняти добро і зло, справедливе і несправедливе без обов'язкового санкціонування з боку церкви. Закони природи, на його думку, мають універсальний і незмінний характер, спрямовують поведінку людини та забезпечують суспільну злагоду, моральну досконалість і впорядкованість людських відносин.

У цьому контексті дослідники Іван Огородник та Василь Огородник слушно зауважують, що у вченні Гізеля простежується своєрідне «звеличення» людини. Воно полягає у визнанні за нею не лише здатності оцінювати моральні

явища, а й права самостійно інтерпретувати Божі заповіді, церковні настанови та встановлені суспільством правила [110, с. 218].

Таким чином, філософія Гізеля відкривала новий вимір у розумінні природи права та законності: вона переносила акцент із зовнішнього авторитарного регулювання на внутрішнє моральне самоуправління особистості, що базується на розумі й природній справедливості. Саме тому можна вважати, що Інокентій Гізель заклав підвалини для подальшого розвитку правового гуманізму на українських землях і сприяв утвердженню ідей природних і невід'ємних прав людини як основоположних у суспільному житті.

Упродовж XVIII століття на українських землях відбувся помітний розвиток ідей прав і свобод людини, що знайшло відображення у творчості Григорія Сковороди. Він обстоював ідею природної рівності людей, наголошуючи, що справжня цінність особи визначається не соціальним становищем чи матеріальними благами, а внутрішньою моральною досконалістю, усвідомленням власного покликання та гармонією з природою. Основою справедливого суспільства Сковорода вважав свободу вибору життєвого шляху, духовну самореалізацію, взаємну повагу та працю відповідно до природних нахилів і здібностей людини. На його думку, лише суспільство, побудоване на засадах природної рівності, свободи й поваги до внутрішньої природи кожної особи, здатне забезпечити гармонійний розвиток громадян, стійкість демократичного устрою та загальне благо [183, с. 431].

Таким чином філософія Григорія Сковороди справила глибокий вплив на подальший розвиток української правової думки, оскільки її гуманістичні орієнтири відповідали загальноєвропейським тенденціям Просвітництва і водночас залишалися глибоко національними за своєю суттю, втілюючи українське прагнення до свободи, рівності та справедливості.

Говорячи про витоки народницької теоретико-правової концепції прав людини в Україні, насамперед варто звернути увагу на постать Миколи Костомарова – видатного історика, громадського діяча і мислителя, чия творчість істотно вплинула на розвиток правових ідей. Формування світогляду Костомарова, зокрема його уявлень у галузі права, відбувалося під значним

впливом провідних представників європейської філософської думки, які знайшли відгук і в інтелектуальному середовищі тогочасної України.

Важливу роль у цьому процесі відіграв Іван Якович Кроненберг – професор і ректор Харківського університету, один із найяскравіших популяризаторів ідей німецької шеллінгіансько-романтичної філософії в Україні. Кроненберг активно пропагував вчення Фрідріха Шеллінга та братів Шлегелів, привносячи в український науковий обіг глибокі роздуми про свободу особистості, природне право та духовну автономію людини. Ідеї цих мислителів мали помітний вплив на формування гуманістичних та правових переконань молодого Костомарова [85].

Важливий вплив на формування світогляду Миколи Костомарова мав професор Харківського університету Михайло Лунін, який застосовував методологію Леопольда фон Ранке та популяризував історико-правові ідеї Гегеля, наголошуючи на необхідності вивчати державні й правові інститути як результат суспільного розвитку. Разом із Кроненбергом він сприяв засвоєнню Костомаровим новітніх європейських правових і філософських підходів, а впливи Іоахіма Лелевеля, Огюстіна Т'єрі та Робера де Лямене поглибили його інтерес до дослідження народного життя через призму права, культури й моралі.

Особливо слід відзначити роль Робера де Лямене, чия творчість, як засвідчують дослідники, справила істотний вплив на формування романтичного світогляду польських мислителів, зокрема Адама Міцкевича. Через вплив Міцкевича, а також безпосереднє знайомство з ідеями романтичного месіанізму, месіаністичні мотиви знайшли своє відображення і в ідейній системі самого Миколи Костомарова. Він розвинув концепцію особливої історичної місії українського народу, наділяючи його роллю носія високих моральних і духовних цінностей, які мають реалізуватися у визвольних і правових процесах майбутнього [127, с. 59-60].

Отже, спираючись на ґрунтовну ідейну підготовку та широкий світоглядний горизонт, Микола Костомаров сформував цілісну політико-правову концепцію демократичного спрямування, яку послідовно обстоював у науковій і громадсько-політичній діяльності. Центральне місце в ній посідала

ідея провідної ролі народу в історичному процесі: на противагу монархічно-елітарному трактуванню історії, він вважав справжнім творцем суспільного поступу народні маси. Водночас Костомаров наголошував на самотності українського народу, його окремій історичній долі, культурній традиції та національній ідентичності, заперечуючи уявлення про українців як частину «єдиного російського народу». Він також підкреслював безстановий характер українського суспільства, вважаючи соціальну експлуатацію переважно наслідком іноземного панування.

У політичному вимірі Костомаров обґрунтовував особливу місію українців у справі національного й соціального визволення слов'янських народів та їхнього майбутнього об'єднання на засадах свободи, рівності, братерства і справедливості. Майбутню слов'янську державу він уявляв як федеративний союз самостійних народів, у якому кожна республіка зберігала б політичну автономію. Законодавча влада мала належати народним зборам, обраним на демократичних засадах, а виконавча – бути виборною та підзвітною представницьким органам. На загальнослов'янському рівні союз, за його задумом, мав очолюватися президентом і загальним сеймом, що забезпечувало б демократичний баланс влади та відповідальність управління перед народом.

Серед розглянутих ідей особливо вирізняється позиція Микола Костомаров, яка істотно відрізнялася від панівних у тогочасній історичній науці підходів. Його погляди фактично вступали у полеміку з так званою державною (юридичною) школою, представленою такими вченими, як Борис Чичерін, Костянтин Кавелін, Василь Сергієвич, а також поза її межами – Михайло Погодін і Сергій Соловйов. Ідейним підґрунтям цієї традиції слугували також праці представників дворянської історіографії, зокрема Василь Татіщев, Михайло Щербатов та Микола Карамзін [89, с. 34].

Представники державницького напрямку зводили історію народу переважно до історії самодержавної влади, розглядаючи суспільство як пасивну масу без власної історичної суб'єктності. Натомість Микола Костомаров запропонував інший підхід, у центрі якого перебував народ як носій духовності, культури, правових уявлень і прагнення до особистої свободи, самоврядування

та соціальної справедливості. Важливим продовжувачем цього напрямку став Богдан Кістяківський, який поглибив дослідження взаємозв'язку між індивідом і державою, розглядаючи право як засіб забезпечення людської гідності, самореалізації особистості та утвердження правової держави, заснованої на верховенстві права й повазі до природних прав людини.

Кістяківський наголошував, що права особи мають переддержавний характер, тобто виникають не внаслідок державного волевиявлення і не залежать від державної влади, а мають природне походження й абсолютне значення. Держава, за його уявленням, повинна існувати передусім для охорони та забезпечення цих прав, а не для встановлення їх меж чи обмеження. Особливе місце в його філософії займала категорія свободи особистості. Кістяківський підкреслював, що свобода – це не просто відсутність зовнішнього примусу чи утисків, а насамперед можливість для людини реалізувати свій внутрішній потенціал, здібності й творчі сили в умовах соціальної гармонії та правової впорядкованості. Свобода, за його розумінням, передбачала позитивний аспект – право на розвиток, активну участь у суспільному житті та здійснення власної духовної місії [176, с. 110].

У концепції Богдана Кістяківського «визначальним принципом соціального дослідження, є людина як вільна особистість» [64, с. 11]. Саме особистість, наділена природними правами і гідністю, є основною точкою відліку для оцінки всіх суспільних процесів і структур. У цьому контексті Кістяківський розглядав усі інститути суспільного життя – політичні, правові, соціальні – як засоби, що мають служити забезпеченню, захисту і розвитку прав і свобод людини.

Богдан Кістяківський розглядав реалізацію прав людини у зв'язку з конкретними історичними й соціальними умовами, наголошуючи, що повноцінне забезпечення особистих прав неможливе без гарантування прав націй і соціально пригноблених верств. На його думку, вільний розвиток усіх націй, збереження їхньої культури, духовного життя та самобутності є необхідною передумовою справедливого й гармонійного суспільного ладу. Аналізуючи ситуацію в Російській імперії, він підкреслював, що системне

порушення національних прав, обмеження культурної автономії та права на самовизначення породжують соціальну напругу й перешкоджають суспільній солідарності.

У політичній філософії Кістяківський дотримувався концепції культурницького автономізму, розглядаючи національний принцип передусім як засіб охорони й розвитку культурної самобутності. Водночас із проголошенням Української Народної Республіки він визнав важливість політичного державницького виміру української національної ідеї, що підтверджується його участю у діяльності Всеукраїнської академії наук. Узагальнено, що концепція Кістяківського має глибокий гуманістичний зміст, адже права особистості й націй у ній постають взаємопов'язаними складовими ідеалу правової держави, громадянського суспільства та справедливого суспільного устрою.

Продовжуючи аналіз становлення та розвитку інституту прав і свобод людини і громадянина, доцільно акцентувати увагу на системі гарантій їх реалізації, оскільки поняття «права людини» та «юридичні гарантії» мають глибоке філософське коріння, але з часом набули міждисциплінарного значення, охопивши правознавство, політичну теорію, соціологію, історію права, міжнародне публічне право та природничі науки. Історія права дає змогу простежити еволюцію юридичних гарантій у різні періоди розвитку державності, соціологія виявляє реальний стан дотримання прав людини та ефективність їх захисту, а юридична наука забезпечує нормативне закріплення й державний механізм реалізації прав і свобод. Водночас природничі науки, досліджуючи біологічну природу людини та наслідки науково-технічного прогресу, сприяють формуванню нових поколінь прав, зокрема екологічних, біоетичних і генетичних, що актуалізує потребу в подальшому розвитку сучасної системи юридичних гарантій.

Повертаючись до правової характеристики інституту гарантій прав і свобод людини та громадянина доречно звернутися до наукової статті Н. М. Пархоменко під назвою «Гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина: проблеми сутності та змісту» в якій вона зазначає, що «реальність гарантій прав

та свобод людини і громадянина знаходить прояв, з одного боку, у їх правовому закріпленні, з іншого – у недопущенні будь-яких порушень та утисків прав і свобод з боку держави чи інших суб'єктів суспільних відносин» [119, с. 132]. Такий підхід підкреслює, що справжній зміст прав і свобод, а також їх гарантій полягає не лише у формальному декларуванні, а у їх реальній дієвості й ефективному захисті.

У цьому контексті особлива відповідальність покладається на суб'єктів правотворчої та правозастосовної діяльності, які мають забезпечити перетворення проголошених принципів на дієві юридичні механізми та їх реальне застосування. Ефективність гарантій прав і свобод людини визначається не лише їх нормативним закріпленням, а насамперед здатністю держави й суспільства забезпечити їх практичну реалізацію та захист, зокрема в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації чи інших кризових викликів.

Говорячи про правові гарантії, доречно звернутися до позиції Є.В. Білозьорова, зокрема він наголошує на тому, що формування науково обґрунтованої теоретичної бази для законотворчості та правореалізації має здійснюватися із урахуванням глибокого осмислення правових гарантій як самостійної категорії права. Учений акцентує увагу на тому, що розробка такої основи є необхідною передумовою для підвищення ефективності механізмів захисту прав і свобод людини. Водночас реалізація цього завдання значно ускладнюється через відсутність єдності поглядів серед науковців стосовно змісту, меж та особливостей дієвості правових гарантій у межах правової системи [12, с. 22-23].

Категорія «правові гарантії» має багатовимірний і складний характер, що виявляється у її дуалістичній природі: з одного боку, вона постає як елемент соціальної реальності, що репрезентує фактичні процеси забезпечення та захисту прав людини, а з іншого – як юридичний феномен, який потребує чіткого нормативного закріплення та глибокого теоретичного осмислення. Ця подвійність зумовлює необхідність застосування комплексного підходу до вивчення правових гарантій – одночасно з позицій правової науки, що формує понятійно-категоріальний апарат та методологічні засади аналізу, і з

урахуванням соціальної практики, яка виявляє ефективність та реальні умови їх функціонування у правовій системі.

Проблематика визначення правових гарантій має надзвичайно важливе значення як у доктринальній площині, так і для практики правозастосування. Від рівня її наукового опрацювання залежить не лише розуміння сутності гарантій і їх ролі у правовій системі, але й ефективність забезпечення реалізації прав і свобод людини на практиці. Більш того, саме від правильного осмислення цієї категорії залежать напрями вдосконалення існуючих механізмів гарантування прав людини в Україні, що є особливо актуальним у контексті модернізації правової системи та посилення ролі права в суспільному житті [130, с. 27].

Юридичні гарантії слід розглядати як складну, внутрішньо диференційовану та динамічну правову конструкцію, що постійно трансформується під впливом змін у соціально-правовому середовищі й потребує регулярного теоретичного переосмислення. У цьому контексті особливого значення набуває діалог між правовою наукою та правозастосовною практикою, оскільки поєднання теоретико-методологічних підходів із практичним досвідом створює передумови для вдосконалення механізмів гарантування прав і свобод людини та формування адаптивної моделі правового регулювання, здатної ефективно реагувати на сучасні виклики.

Отже, як слушно зазначає Євген Білозьоров, поняття правових гарантій прав людини доцільно розглядати як цілісну систему умов, засобів і способів, що забезпечують реальну можливість здійснення та захисту прав і свобод. У такому підході йдеться про широке розуміння гарантій, коли вони охоплюють не лише юридичні інструменти, а й загальні передумови, які створюють належне середовище для ефективної реалізації прав людини [10, с. 28].

У вузькому юридичному значенні правові гарантії — це закріплені правом механізми, процедури, інститути та інструменти, що визначають порядок реалізації, охорони й відновлення прав і свобод людини у разі їх порушення. Їх нормативна визначеність забезпечує передбачуваність, стабільність і ефективність правового регулювання, що є важливою умовою верховенства права. Особливої актуальності це набуває в умовах воєнного стану, коли

традиційні гарантії прав людини можуть зазнавати обмежень і потребують спеціальних підходів до їх забезпечення.

Під час аналізу цього питання не можна оминати увагою наукові позиції Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Зокрема, у своєму підручнику з теорії держави і права на думку науковці під гарантіями слід розуміти «гарантії є засобом, що забезпечують перехід від передбачених Конституцією можливостей до реальної дійсності» [172, с. 49]. Безумовно, потенційні можливості, якими наділена особа, можуть бути реалізовані повною мірою лише за наявності ефективного механізму їх практичного втілення у системі суспільних відносин. Таким механізмом виступають юридичні гарантії прав людини, що забезпечують належне нормативне закріплення, охорону та реалізацію зазначених прав у межах правопорядку. Вони виконують не лише інтегративну функцію, пов'язану з включенням прав людини у реальні соціальні процеси, але й слугують засобом забезпечення їх дієвості, стабільності та захисту від можливих посягань з боку органів державної влади, інших суб'єктів правовідносин або зовнішніх впливів. Особливого значення юридичні гарантії набувають в умовах соціально-політичної турбулентності, коли ефективна реалізація прав людини вимагає не декларативних положень, а дієвих і надійних механізмів правового захисту.

Особливо важливим для України є використання досвіду європейських країн щодо захисту прав людини в умовах збройних конфліктів та інших надзвичайних ситуацій. Право держав тимчасово відступати від виконання окремих міжнародних зобов'язань під час надзвичайних обставин передбачене Міжнародним пактом про громадянські і політичні права [100] та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [70].

Для України ці положення мають не лише доктринальне, а й важливе практичне значення, оскільки формують основу для поєднання захисту державного суверенітету й територіальної цілісності з гарантуванням основоположних прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Орієнтація на міжнародні стандарти сприяє гармонізації національного законодавства із загальновизнаними принципами міжнародного права, зменшує ризики свавільного обмеження прав і забезпечує міжнародний моніторинг за їх

дотриманням. У цьому контексті інтеграція таких норм у правову систему України є важливою умовою зміцнення верховенства права навіть у період надзвичайних правових режимів.

Водночас воєнний стан об'єктивно зумовлює потребу у балансі між завданнями національної безпеки та обов'язком держави захищати права людини. Тимчасове обмеження окремих прав може бути допустимим лише за умови законності, необхідності та пропорційності, без посягання на сутність невідчужуваних прав, зокрема права на життя, заборони катувань, поваги до людської гідності, свободи думки, совісті й релігії. Ефективність юридичних гарантій у таких умовах залежить від наявності контролю за законністю обмежень, доступу до незалежного судового захисту та функціонування міжнародних механізмів моніторингу, що підтримує легітимність правової системи й суспільну довіру до держави.

В.В. Новицький у своєму дисертаційному дослідженні «Юридичні гарантії прав людини: порівняльно-правовий аналіз» проаналізувавши праці вітчизняних учених-правознавців виділяє застосування комплексно- секторального методу дослідження. Останній дає можливість простудіювати значний обсяг наукової літератури з тої чи іншої проблематики, яка має спільне ядро. У даному випадку можна виокремити таких три сектори:

1) загальнотеоретичний, дослідження таких питань юридичних гарантій прав людини і громадянина: понятійно-категоріального апарату; види та типологізація як гарантій захисту, охорони законних прав людини, громадянина загалом, так і правових гарантій зокрема; місце юридичних гарантій в системі гарантій прав людини тощо;

2) сектор імплементаційно-результативний, аналіз юридичних гарантій прав людини і громадянина на предмет забезпечуваності механізму їхньої практичної реалізації, тобто проблематичні аспекти захисту та охорони прав людини і громадянина;

3) порівняльно-компаративістський сектор, студіювання юридичних гарантій прав людини в англосаксонській та романо-германській правових

сім'ях, а також пошук шляхів і методів удосконалення юридичних гарантій прав людини в Україні [108, с. 28-29].

Однак, у своїй фундаментальній праці він опускає з поля зору четвертий сектор який можна сформулювати наступним чином:

4) сектор особливих правових режимів, який охоплює вивчення нормативно-правових умов, що регулюють суспільні відносини в періоди надзвичайних обставин, зокрема під час запровадження воєнного стану, надзвичайного стану та інших спеціальних режимів правового регулювання. У межах цього напрямку важливим є дослідження специфіки юридичних гарантій прав людини в умовах, коли об'єктивні фактори суспільної небезпеки зумовлюють необхідність тимчасового обмеження окремих прав і свобод.

Особливістю юридичних гарантій в умовах особливих правових режимів, зокрема воєнного стану, є їх спрямованість на збереження змістовного ядра основоположних прав людини незалежно від запровадження обмежувальних заходів. Пріоритет має надаватися правам, які не підлягають обмеженню навіть за надзвичайних обставин, зокрема праву на життя, забороні катувань, свободі думки, совісті та релігії. Водночас важливим завданням є створення механізмів, які забезпечують законність, пропорційність і судовий контроль за застосуванням обмежень, що дозволяє запобігати зловживанням і зберігати правову стабільність.

У разі запровадження надзвичайного стану юридичні гарантії мають забезпечувати баланс між потребами публічної безпеки та охороною прав людини, унеможливлючи свавільне втручання держави у сферу прав і свобод. Інші особливі режими, зокрема надзвичайної екологічної ситуації чи санітарно-епідеміологічної небезпеки, також потребують адаптації системи гарантій до специфіки загроз за умови збереження базових стандартів прав людини. Отже, особливі правові режими становлять самостійний напрям дослідження, що потребує комплексного аналізу конституційних, міжнародно-правових і галузевих норм.

У подальшому аналізі доцільно зосередитися на соціально-економічному захисті як окремих категорій населення, так і кожної особи. Соціально-

економічна безпека є базовим чинником суспільної стабільності, сталого розвитку держави, громадянської активності та консолідації національної єдності. Ефективний соціально-економічний захист сприяє легітимації державної влади, підтриманню суспільної довіри до державних інститутів і запобіганню соціальній напрузі.

Реальний соціально-економічний захист можливий лише за умови забезпечення економічної самостійності особи, насамперед через гарантування права на працю та можливості самостійного одержання доходу. Право на працю є основою реалізації інших соціальних та економічних прав, зокрема права на достатній життєвий рівень, соціальне забезпечення, охорону здоров'я та освіти. Тому подальше дослідження має охоплювати юридичні гарантії права на працю, гідну оплату праці, належний відпочинок і соціальний захист в умовах зростання соціально-економічних ризиків.

Водночас важливим є застосування комплексно-секторального підходу до дослідження прав людини, який поєднує теоретичні концепції з практичними аспектами їх реалізації. Особливого значення набуває аналіз юридичних гарантій крізь призму ролі представників юридичних професій, які забезпечують баланс інтересів у правовідносинах і безпосередньо залучені до реалізації механізмів захисту прав людини.

У зв'язку з цим необхідним є зміцнення правових механізмів захисту самих правозахисників і суб'єктів правозастосовної діяльності – адвокатів, суддів, прокурорів, слідчих, нотаріусів, омбудсмана, медіаторів, практикуючих юристів та експертів. Їхня професійна незалежність, особиста безпека й процесуальні гарантії є важливими умовами ефективного доступу до правосуддя та реалізації правозахисної функції держави. Відсутність безпечного й стабільного правового середовища ускладнює захист прав людини та негативно впливає на стан їх дотримання загалом.

Проблематика юридичних гарантій охорони та захисту прав людини знайшла своє відображення у наукових працях низки вітчизняних дослідників, серед яких слід відзначити О. Яновську, яка аналізувала конституційні гарантії прав людини, акцентуючи на їх фундаментальному значенні у структурі

національної правової системи [193], натомість С. Гончаренко приділяв особливу увагу теоретичним аспектам класифікації юридичних гарантій, пропонуючи авторську типологію за критеріями об'єкта та механізму реалізації [27], Є. Білозьоров зосереджувався на гарантіях прав людини у кримінальному процесі, досліджуючи баланс між інтересами правосуддя та захистом особистих прав [11]. Значний внесок у дослідження озвученого питання зробив О. Баулін, який аналізував питання співвідношення національних і міжнародних механізмів гарантування прав людини [6], а О. Кіпер досліджував роль прокуратури у забезпеченні ефективності правових гарантій [63]. Особливої уваги, в напрямку нашого дисертаційного дослідження потребують напрацювання Т. Галайденка, який звертає увагу на забезпечення прав людини в умовах особливих правових режимів, зокрема надзвичайного та воєнного стану [22].

Зазначені наукові підходи вирізняються концептуальним різноманіттям, методологічною глибиною та практичною спрямованістю. Їх інтеграція у межах досліджуваної тематики дає змогу сформувати цілісну систему знань про юридичні гарантії прав людини та створює підґрунтя для розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання й інституційних механізмів у цій сфері.

Таким чином, юридичні гарантії прав людини як цілісний правовий інститут пройшли тривалий шлях історичної, змістовної та функціональної еволюції. Вони сформувалися на основі ідей обмеження державної влади, поділу влади та механізмів стримувань і противаг, поступово перетворившись на невід'ємну складову сучасної доктрини прав людини.

У процесі історичного розвитку юридичні гарантії охопили питання подолання дискримінації за ознаками раси, статі, релігії, національного походження, політичних переконань та інших характеристик. Унаслідок цього вони набули значення не лише механізму правового захисту, а й важливої цивілізаційної цінності, що утверджує гідність, автономію та рівність людини.

В умовах особливих правових режимів, зокрема воєнного стану, юридичні гарантії набувають особливого значення. Їхнє головне призначення полягає у забезпеченні балансу між допустимими обмеженнями прав і свобод

в інтересах національної безпеки та недопущенням свавільного втручання у зміст основоположних прав людини.

Дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану потребує комплексного міждисциплінарного підходу, що поєднує положення загальної теорії права, конституційного та міжнародного права, а також аналіз практичних механізмів забезпечення правопорядку й національної безпеки. Такий підхід дозволяє виявити недоліки правозахисних інструментів і розробити пропозиції щодо їх модернізації.

Становлення інституту юридичних гарантій засвідчує їхню фундаментальну роль у забезпеченні верховенства права та стабільного правопорядку. Незалежно від історичної епохи чи форми державного устрою вони виконують дві основні функції: превентивне стримування від протиправної поведінки та стимулювання до добросовісного дотримання вимог законодавства.

Історична еволюція юридичних гарантій демонструє спадковість наукових підходів і практичних рішень, що становлять основу для сучасних досліджень. Осмислення попереднього досвіду дозволяє зберегти наукову тяглість і водночас сформувати нові методологічні орієнтири відповідно до змін соціально-правової дійсності.

Особливої актуальності ці процеси набувають в умовах воєнного стану, коли традиційні механізми захисту прав людини потребують переоцінки та адаптації до нових загроз. У таких обставинах важливо не лише зберегти правозахисну традицію, а й творчо переосмислити концептуальні засади юридичних гарантій з урахуванням кризових реалій.

Отже, усвідомлення закономірностей історичного розвитку юридичних гарантій і критичне переосмислення правової доктрини є необхідною передумовою їх подальшого дослідження та модернізації. Такий підхід сприяє вдосконаленню механізмів правового захисту, адаптованих до сучасних викликів і потреб суспільства в умовах правової трансформації.

1.2. Методологія аналізу юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану

У процесі осмислення проблематики наукового пізнання дослідник неминуче стикається з необхідністю чіткого визначення сукупності методів, які слугуватимуть теоретичною та практичною основою подальшої наукової роботи. Саме вибір і належне обґрунтування методів дослідження дозволяють забезпечити послідовність, логічну впорядкованість і наукову коректність отриманих результатів. Без чітко окресленої методологічної бази науковий пошук ризикує втратити системність і перетворитися на фрагментарний опис окремих явищ.

У межах будь-якого фахового дослідження методологія виконує роль своєрідного орієнтира, який спрямовує пізнавальну діяльність дослідника, визначає вектор наукового руху та задає рамки інтерпретації отриманих даних. Вона не лише окреслює інструментарій пізнання, а й забезпечує узгодженість між метою дослідження, поставленими завданнями та обраними способами їх досягнення. Саме через методологію реалізується зв'язок між теоретичними положеннями та емпіричним матеріалом.

З огляду на це методологія постає провідним елементом усього дослідницького процесу та однією з ключових структурних складових наукової праці. Вона визначає внутрішню логіку дослідження, забезпечує його наукову обґрунтованість і створює підґрунтя для отримання об'єктивних, достовірних і теоретично значущих висновків.

Методологія (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – є вченням про систему та правила мислення при створенні теорії науки. Питання методології в науці є досить складним, адже дане поняття тлумачиться науковцями по-різному. Велика кількість зарубіжних наукових шкіл не розмежовують поняття методології і методів дослідження. У вітчизняній науковій думці методологію розглядають як систему наукових принципів, або як учення про наукові методи пізнання, на основі яких ґрунтується дослідження та здійснюється підбір сукупності пізнавальних методів,

прийомів та засобів дослідження. Доволі часто методологію тлумачать як теорію або систему методів дослідження, формування концепцій, як систему знань про теорію науки. В свою чергу, методику розглядають через призму сукупності прийомів дослідження, включаючи техніку, механізми та різноманітні операції з фактичними даними [97, с. 33].

Зміст методології виражається через її специфічні ознаки, зокрема:

- визначення способів здобуття наукових знань, які є відображенням динамічних процесів та явищ;
- спрямовує, передбачає специфічний напрям досягнення певної науково-дослідницької мети;
- забезпечує усестороннє отримання інформації щодо явища чи процесу, що вивчається;
- наповнює новою інформацією фонд теорії науки;
- забезпечує збагачення, уточнення, систематизацію базових термінів і понять в науці;
- формує систему наукової інформації, базованої на об'єктивних фактах, а також логіко-аналітичний інструмент забезпечення наукового пізнання [97, с. 34].

В умовах воєнного стану, який введено в Україні Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 у зв'язку з військовою агресією проти нашої держави [136], питання методології дослідження юридичних гарантій прав людини набуває особливого значення, оскільки виникає необхідність врахування специфіки обмежень конституційних прав і свобод, встановлених відповідно до законодавства України.

На сьогодні в юридичній науці залишаються невирішеними низка фундаментальних питань, пов'язаних із розробкою, уточненням і уніфікацією категоріального апарату методології правознавства. Зокрема, потребують поглибленого осмислення зміст, структура й онтологічний статус базових методологічних понять, які становлять концептуальний каркас правової науки. Однією з ключових теоретико-методологічних проблем, що викликає жваві наукові дискусії, є також питання класифікації методів наукового пізнання у

сфері права. Це зумовлено не лише багатовимірністю самого предмета дослідження, а й міждисциплінарним характером сучасного правознавства, яке дедалі активніше інтегрує філософські, соціологічні, політичні та етичні підходи. Відсутність єдиної усталеної типології методів, яка б відповідала як сучасному рівню розвитку науки, так і практичним запитам юридичної діяльності, ускладнює формування ефективної методологічної основи для проведення повноцінного правового аналізу. Саме тому розробка узгодженого категоріально-методологічного апарату та систематизація методів дослідження в межах правової науки становлять одне з найважливіших завдань сучасного юридичного пізнання [106, с. 233].

Водночас процес добору методів наукового дослідження не може зводитися до довільного або суто суб'єктивного вибору, що залежить виключно від уподобань чи інтуїтивних рішень дослідника. Такий вибір повинен мати об'єктивно зумовлений характер і спиратися на всебічне врахування комплексу чинників, які визначають сучасний стан і динаміку розвитку наукового знання. Передусім ідеться про багатовекторність актуальних наукових концепцій, методологічний плюралізм і різноманіття інтерпретаційних парадигм, що сформувалися у правознавстві та визначають можливі способи осмислення правових явищ.

У цьому контексті важливе значення мають і особистісні характеристики самого науковця, зокрема його світоглядні орієнтири, епістемологічні установки та ціннісні пріоритети, які неминуче впливають на бачення предмета дослідження. Розуміння сутності права як складного соціального феномену, співвідношення права і моралі, ролі держави та місця людини у правовій системі визначає не лише зміст наукових висновків, а й ті методи, за допомогою яких здійснюється пізнання. Таким чином, методологічний вибір постає результатом поєднання об'єктивних наукових вимог і суб'єктивного інтелектуального досвіду дослідника, що в сукупності забезпечує цілісність, глибину та наукову виваженість правового дослідження.

Отже, методологічний вибір у правовій науці має здійснюватися з урахуванням не лише формально-логічних або інструментальних критеріїв, але

й онтологічних, гносеологічних та аксіологічних передумов, що зумовлюють цілісність і внутрішню узгодженість наукового пошуку.

Питання методологічного забезпечення правової науки, зокрема становлення та еволюції методології юриспруденції, традиційно посідають важливе місце у вітчизняному науковому дискурсі. Усвідомлення необхідності теоретично виваженого та системного підходу до наукового пізнання права зумовило появу ґрунтовних досліджень, присвячених осмисленню методологічних засад юридичної науки, її структури, функцій і пізнавальних можливостей.

Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики зробили провідні українські правознавці, серед яких М. Дамірлі, Г. Дубов, О. Котюк, М. Кельман, Н. Крестовська, Ю. Кривицький, І. Канзафарова, Р. Луцький, Л. Матвєєва, О. Мурашин, Н. Оніщенко, О. Осауленко, О. Ющик, О. Петришин, П. Рабінович, В. Сухонос та інші. У своїх працях вони здійснили комплексний аналіз методологічних проблем правознавства, запропонували авторські підходи до класифікації методів дослідження та розкрили роль методології у забезпеченні наукової обґрунтованості правових висновків.

Зазначені наукові розвідки охоплюють як загальнотеоретичні питання методології юридичної науки, так і окремі прикладні аспекти використання методологічного інструментарію у дослідженні конкретних правових явищ і процесів. У сукупності ці праці сформували потужне наукове підґрунтя для подальшого розвитку методологічної культури правознавства та сприяли підвищенню рівня теоретичної рефлексії у сучасних юридичних дослідженнях.

У той самий час, новий імпульс для розвитку правової методології з'явився у зв'язку з нагальною необхідністю дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема – правового режиму воєнного стану. Цей напрям наукового пошуку набув особливої актуальності в останній період, коли українське суспільство зіштовхнулося з безпрецедентними викликами, спричиненими повномасштабною збройною агресією. У зв'язку з цим перед юридичною наукою постали нові завдання – переосмислення правозахисних механізмів, аналіз меж допустимих обмежень прав людини та

адаптація національного правового простору до умов гібридної війни та довготривалого надзвичайного правового режиму.

Що ж до юридичних гарантій прав людини під час правового режиму воєнного стану, то в цьому аспекті особливої актуальності набуває дослідження понятійно-категоріального апарату, пов'язаного з обмеженням конституційних прав і свобод, оскільки згідно зі статтею 64 Конституції України, в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [79]. При цьому важливо розуміти, що такі обмеження не можуть стосуватися прав, передбачених статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України [79]. Саме тому необхідно чітко розуміти категоріальний апарат, що стосується методології дослідження юридичних гарантій прав людини в таких умовах.

Безперечно, глибоке вивчення порушеного питання є вкрай необхідним, з огляду не лише на його загальнонаукове та прикладне значення, а й з урахуванням особливої ролі юридичної термінології як носія багатовікового емпіричного досвіду провідних правознавців, які впродовж історії розробляли фундаментальні засади правового знання. Зокрема, терміни «методологія» та «метод» мають не лише формально-дефінітивне, а й глибоке змістове навантаження, що відображає еволюцію правової науки та трансформацію підходів до пізнання юридичної дійсності.

У контексті дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану ці поняття набувають особливої значущості, оскільки правильне розуміння їх сутнісних характеристик є передумовою для вибору адекватних дослідницьких стратегій. Методологія, як система принципів, підходів і засобів наукового аналізу, виступає рамкою, в межах якої формулюється дослідницьке завдання, обираються релевантні методи та забезпечується логічна послідовність у вивченні складних правових феноменів, зокрема таких, що виникають в умовах надзвичайних ситуацій. Метод же, як конкретний спосіб досягнення поставленої мети, пов'язаний із сукупністю прийомів, що сприяють емпіричному та теоретичному осягненню суті правових гарантій у надзвичайному правовому режимі.

Таким чином, розгляд зазначених категорій у площині дослідження прав людини під час воєнного стану є не лише доречним, але й концептуально необхідним для побудови науково обґрунтованої, послідовної та цілісної правової позиції, яка витікає з пункту 3 Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». Де зазначається, що на період дії правового режиму воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини та громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України [136]. Це, зокрема, право на недоторканність житла, таємницю листування, невтручання в особисте і сімейне життя, свободу пересування, свободу думки і слова, право на участь в управлінні державними справами, право на мирні зібрання, право власності, право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на страйк, право на освіту. Водночас, згідно з частиною 2 статті 64 Конституції України, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України [79]. Це, зокрема, право на рівність, право на громадянство, право на життя, право на повагу до гідності, право на свободу та особисту недоторканність, право на звернення, право на житло, право на сім'ю, захист дитинства, право на судовий захист, право на відшкодування шкоди, право знати свої права, право на незворотність дії законів у часі, право на правову допомогу, право на невиконання злочинних наказів, право не бути двічі притягненим до відповідальності, презумпція невинуватості, право не свідчити проти себе.

Методологічний інструментарій дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану повинен враховувати необхідність балансу між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод громадян. Будь-які обмеження прав і свобод людини, що запроваджуються в умовах воєнного стану, повинні відповідати принципам обґрунтованості, пропорційності та необхідності, а їх застосування має бути спрямоване виключно на досягнення легітимних цілей, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, оборони держави та захистом її суверенітету і територіальної цілісності. Такий підхід відповідає як Конституції України, так і міжнародним документам, зокрема

Міжнародному пакту про громадянські і політичні права (стаття 4) [100] та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 15) [70], які передбачають можливість відступу від зобов'язань у надзвичайних ситуаціях, але лише в тих межах, які вимагаються серйозністю ситуації.

У дослідженні юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану особливого значення набуває методологія порівняльно-правового аналізу, яка розглядається як цілісна й багатовимірна система науково-методичних засобів пізнання. Вона орієнтована на ґрунтовне вивчення та зіставлення способів нормативного закріплення і практичної реалізації прав і свобод людини в різних національних правових системах, а також за різних правових режимів, зокрема в ситуаціях запровадження воєнного стану. Застосування такого підходу дає змогу вийти за межі суто внутрішньодержавного аналізу та побачити ширший контекст функціонування правозахисних механізмів у періоди криз і надзвичайних обставин.

Порівняльно-правовий аналіз сприяє виявленню як спільних закономірностей, так і суттєвих відмінностей у законодавчому регулюванні, організації інституційних структур і практиках правозастосування, що формуються під впливом воєнних загроз. У результаті стає можливим не лише узагальнення зарубіжного та національного досвіду, а й критичне осмислення ефективності існуючих моделей захисту прав людини в умовах правової нестабільності. Саме завдяки такому методологічному підходу відкривається перспектива визначення оптимальних і найбільш результативних механізмів забезпечення прав і свобод, здатних функціонувати навіть за наявності підвищених безпекових ризиків та обмежень, характерних для режиму воєнного стану.

Специфіка методології як родового, видового та об'єктного поняття полягає в тому, що дослідження зосереджене на одному і тому ж об'єкті – праві або правовому феномені – але піддається аналізу з різних пізнавальних ракурсів. Інакше кажучи, йдеться про використання єдиного методологічного інструментарію для досягнення відмінних, хоча й взаємопов'язаних, дослідницьких цілей. У цьому контексті методологія виступає як

системоутворююча основа наукового пізнання, яка забезпечує внутрішню логіку дослідження та послідовність його етапів.

Проте ефективне застосування пізнавальних засобів потребує ретельного урахування як загальної наукової мети, так і специфіки конкретного дослідження. Особливої ваги набуває врахування природи та функціональних характеристик кожного методу, що входить до складу дослідницької системи. У випадку аналізу гарантій прав людини в умовах надзвичайного правового режиму це означає потребу в обґрунтованому виборі міждисциплінарного підходу, який поєднує юридичні, порівняльні, політико-правові та інституціональні методи дослідження.

Отже, у зазначеному контексті методологія порівняльно-правових досліджень набуває значно ширшого змістовного наповнення і не зводиться виключно до сукупності технічних прийомів наукового аналізу. Вона постає як принципово важлива складова концептуального осмислення як універсальних, так і національно-специфічних підходів до забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану, дозволяючи виявити їх внутрішню логіку, ціннісні засади та практичну ефективність. Завдяки такому методологічному виміру стає можливим не лише зіставлення правових моделей, але й формування цілісного уявлення про напрями вдосконалення правозахисних механізмів з урахуванням викликів, породжених збройним конфліктом і режимом воєнного стану.

Категорія «методологія» перебуває у тісному та багатовимірному взаємозв'язку з такими суміжними поняттями, як «методологічний підхід», «метод» і «методика», утворюючи цілісну систему наукового пізнання. Кожен із цих елементів виконує власну функцію у структурі дослідження, проте саме в сукупності вони забезпечують логічну послідовність, концептуальну узгодженість і наукову обґрунтованість отриманих результатів. У межах аналізу юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану така взаємодія набуває особливої ваги, оскільки досліджуваний об'єкт відзначається підвищеною складністю, динамічністю та залежністю від надзвичайних правових режимів.

Серед структурних елементів методології зазначеного дослідження особливе місце належить саме методам, які виконують роль інтегруючої ланки всієї наукової системи. Вони забезпечують практичну реалізацію загальних методологічних підходів, трансформуючи теоретичні положення та абстрактні концепції у конкретні аналітичні процедури. Завдяки використанню відповідних методів стає можливим системне й послідовне вивчення механізмів забезпечення прав людини під час воєнного стану, а також формування цілісного бачення їхньої ефективності, внутрішньої структури та перспектив подальшого вдосконалення.

Поняття «метод» у різних галузях науки трактується багатогранно та охоплює низку змістовних підходів. Зокрема, його розуміють як форму практичного й теоретичного пізнання дійсності; систему регулятивних засад, що визначають як практичну, так і наукову діяльність; упорядковану сукупність пізнавальних дій, узгоджених із предметом і метою дослідження. Водночас метод постає як свідомо обраний і реалізований спосіб пізнання, як теорія, апробована практикою та спрямована на її подальше вдосконалення. Його також визначають як шлях або інструмент дослідження, спосіб збирання, оброблення й аналізу інформації, а також як механізм використання наявних знань для отримання нових. У ширшому розумінні метод є впорядкованою діяльністю з фактами та ідеями, що включає систему відносно однорідних прийомів і операцій практичного чи теоретичного характеру, спрямованих на розв'язання конкретних наукових завдань [9]. Методи наукового дослідження доцільно умовно класифікувати на дві основні групи. До першої належать емпіричні методи, спрямовані на виявлення, фіксацію, накопичення та систематизацію відомостей про факти й явища дійсності. Другу групу становлять теоретичні методи, функціональне призначення яких полягає в осмисленні та інтерпретації отриманих даних, формуванні наукових понять, концептуальних моделей і прогнозів розвитку досліджуваних процесів [174, с. 56].

Ключовим у розумінні цього поняття є те, що метод розглядається як спосіб досягнення поставленої мети, структура якого охоплює різноманітні

прийоми та засоби. Водночас методика дослідження виступає інструментом пізнання юридичних явищ і процесів, оскільки передбачає застосування у конкретному дослідженні визначених процедур, а також системи методів і прийомів, узгоджених із його метою.

Зазначене положення узгоджується з науковою позицією О. Данильяна та О. Дзьобаня, викладеною у «Великій українській юридичній енциклопедії», відповідно до якої методи правового дослідження трактуються як система інтелектуальних і/або практичних операцій, принципів, прийомів та правил, спрямованих на розв'язання конкретних пізнавальних завдань у правовій сфері з урахуванням визначеної мети пізнання, що зумовлена як духовними і матеріальними потребами суспільства, так і внутрішніми потребами розвитку юридичної науки [31, с. 456]. Наведене визначення є ілюстрацією екстраполявання термінологічного підходу тлумачення методу як поняття до його пояснення, з акцентом на чітко виокремлений об'єкт пізнання [106, с. 235].

Безперечним є той факт, що зазначена позиція свідчить про існування органічного та нерозривного зв'язку між доктринально-теоретичним і практично-прикладним аспектами у процесі наукового вивчення як загального об'єкта дослідження, так і його окремих концептуальних елементів. Такий симбіоз не лише сприяє формуванню цілісного наукового бачення, але й забезпечує можливість інтеграції здобутих результатів у реальну правозастосовну практику. У цьому контексті методи наукового пошуку відіграють подвійну функцію: на етапі теоретичного осмислення вони формують концептуальну базу, а під час практичного впровадження – забезпечують механізми її реалізації в межах правової системи.

Зокрема, у процесі дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану особливого значення набуває застосування таких методів наукового пізнання, які дозволяють аналізувати правові механізми не статично, а в їх постійному розвитку та зміні. Використання динамічного підходу дає змогу простежити, яким чином трансформуються норми права, інституційні структури та практики правозастосування під впливом надзвичайних правових режимів, зумовлених воєнними діями. Це, своєю чергою, сприяє глибшому розумінню

логіки правового реагування держави на безпекові виклики та меж допустимого втручання у сферу основоположних прав і свобод.

Зміна правового ландшафту, що відбувається внаслідок збройного конфлікту, об'єктивно зумовлює потребу виходу за межі формального аналізу чинного законодавства. Вона вимагає комплексного переосмислення позитивного права крізь призму прав людини, з урахуванням тих обмежень, які вводяться в умовах воєнного стану, їх правомірності, пропорційності та відповідності міжнародним стандартам. Саме такий підхід дозволяє не лише зафіксувати нормативні зміни, але й оцінити їх вплив на реальний стан забезпечення прав і свобод людини, а також визначити напрями вдосконалення правових гарантій у кризових умовах.

Методологія такого дослідження повинна виходити за межі класичного арсеналу методів юридичної науки – формально-догматичного, історико-правового, системно-структурного – й включати спеціалізовані методи, зокрема:

- метод правового ризик-аналізу, що дозволяє оцінити ймовірні наслідки для прав людини у зв'язку із запровадженням обмежувальних заходів;
- метод співвіднесення мети та засобів, який забезпечує логічне узгодження цілей державної політики безпеки з вжитими заходами правового регулювання;
- метод пропорційності, що дає змогу здійснити змістовну оцінку виправданості втручання у права людини з урахуванням балансу між суспільним інтересом і особистими правами [228].

Комплексне застосування цих методів сприяє глибшому розумінню не лише формальної відповідності заходів чинному законодавству, а й їх реальної правової виправданості та легітимності. Такий підхід дозволяє сформулювати методологічно вивірену, концептуально стійку систему наукового аналізу, здатну дати відповіді на актуальні виклики правозахисного виміру у період правових надзвичайностей.

Після з'ясування понятійного змісту категорії «методологія права» доцільно перейти до аналізу її теоретико-прикладного призначення, що дозволить розкрити глибину її ролі у структурі правознавчого знання. Передусім

постає питання: що саме слід розуміти під методологією права як науковим феноменом? Це питання набуває особливої актуальності у світлі сучасних наукових дискусій щодо статусу методології як можливої самостійної науки або ж як складника загальнонаукової дослідницької культури.

На сьогодні методологія права не лише виконує інструментальну функцію у процесі пізнання юридичних явищ, а й постає як концептуальний інструмент осмислення самого права, що охоплює його природу, структуру, функції та місце в соціальній дійсності. Функціональне призначення будь-якого наукового об'єкта найдоцільніше розкривати через аналіз тих функцій, які він виконує в межах наукового пізнання. У цьому контексті методологія права виконує не лише евристичну, але й світоглядну, онтологічну, гносеологічну та практичну функції, слугуючи підґрунтям для формування цілісного розуміння права як багаторівневої та поліструктурної категорії. Надзвичайно важливо, «для кожного науковця з'ясувати самому для себе внутрішню природу такого правового інституту, як методологія в праві. Саме наслідком цього усвідомлення буде подальше формування власного, авторського визначення поняття «методологія» та вибір методів наукового дослідження» [107, с. 135].

В умовах воєнного стану особливого значення набувають емпіричні методи дослідження, зокрема аналіз судової практики, соціологічні опитування, експертні оцінки, які дозволяють виявити реальний стан забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту. Принципово важливо поєднувати теоретичні методи дослідження з аналізом конкретних випадків обмеження прав людини та реагування на них правозахисної системи в умовах воєнного стану. Такий методологічний підхід дозволяє перевірити теоретичні моделі юридичних гарантій прав людини на їх практичну ефективність.

Таким чином, можна стверджувати, що наука як особливий тип пізнавальної діяльності, а також наукова практика в її прикладному вимірі, покликані до формування, систематизації, перевірки та практичного застосування нового знання про об'єктивну дійсність. У цьому сенсі наукове пізнання не є стихійним або інтуїтивним процесом – воно передбачає чітко окреслену методологічну основу, в межах якої відбувається цілеспрямоване

вивчення конкретного об'єкта і предмета дослідження. Продовжуючи цю тезу, слід наголосити, що одержання нового наукового знання є можливим лише за умови глибокого та системного аналізу чітко визначеного об'єкта пізнання. Власне, сам процес наукового дослідження вимагає від вченого не лише формального окреслення предмета дослідження, але й усвідомлення його специфіки, місця в системі наукових понять, зв'язків з іншими категоріями та потенціалу для теоретичних і практичних узагальнень. Адже лише за умови комплексного осмислення сутнісних характеристик об'єкта дослідження можливо досягти науково обґрунтованих результатів.

Кожна окрема наука, як правило, має власний, специфічний об'єкт і предмет дослідження, що визначають не лише змістову сферу дослідницького інтересу, а й засоби, прийоми й методи пізнання. У правознавстві, зокрема, це набуває особливого значення, оскільки об'єктом дослідження постає багатовимірною правова реальність, що охоплює нормативну, інституційну, соціокультурну та інші площини, а предмет визначає ту її частину, яка підлягає безпосередньому аналізу в межах певного теоретико-методологічного підходу [107, с. 135]. Хоча нині вчені обґрунтовують й інші думки [94, с. 162]. Проте, дотримуючись класичної моделі, можемо зазначити, що «об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію і обране для вивчення, або суспільні відносини, що потребують правового врегулювання. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження» [113, с. 52].

При дослідженні юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану, об'єктом виступають суспільні відносини, що виникають у сфері забезпечення та захисту прав людини в умовах особливого правового режиму, а предметом – правові норми, що регулюють обмеження конституційних прав і свобод, а також механізми їх гарантування. Тут варто звернути увагу на те, що відповідно до ст. 64 Конституції України в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, проте не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України [79]. Методологія дослідження таких складних правових явищ вимагає

застосування комплексного інструментарію, який би дозволив враховувати як нормативно-правовий, так і правозастосовний аспекти проблеми.

Усе вищевикладене дає нам підстави погодитися з думкою, що «методологія наукового дослідження – специфічна сфера знань, яка займає відповідне місце в ієрархії пізнавальних сфер: між конкретними науками і філософією. Тому методологія науки спеціально не входить в предмет дослідження конкретних наукових дисциплін» [112, с. 11]. Щодо цього питання І. Кант був переконаний: «Ніхто не намагається створити науку, не покладаючи в її основу ідею» [214, с. 487]. Ідея – це не абстрактна категорія, а первісна думка, яка повинна уособлювати відповідь на два ключові питання, що ми досліджуємо і як ми будемо це робити.

Методологія формує загальні підходи, принципи та орієнтири наукового пізнання, визначаючи логіку дослідницького процесу, однак вона не є своєрідною «інструкцією», «рецептом» чи «технологічною схемою» отримання нового знання. Її призначення не зводиться до механічного опису послідовності дій, а полягає у створенні концептуального підґрунтя для осмислення досліджуваних явищ, вибору адекватних методів та обґрунтування наукових результатів.

Практична цінність методології у конкретних сферах пізнавальної діяльності проявляється передусім у здатності забезпечувати критичне осмислення наукових проблем, аналіз альтернативних підходів до їх вирішення та оцінку їхньої ефективності й наукової обґрунтованості. Вона сприяє виявленню внутрішніх суперечностей у дослідженні, допомагає уникнути логічних помилок і поверхневих висновків, а також формує наукову культуру мислення дослідника.

Важливою функцією методології є також відмежування наукового знання від ненаукового, що реалізується через критичну перевірку гіпотез, аргументів і доказів, а також через дискредитацію антинаукових, псевдонаукових чи методологічно некоректних підходів. У цьому контексті методологія виступає своєрідним «фільтром», який забезпечує достовірність, об'єктивність і системність наукового пізнання, сприяючи формуванню якісно нових знань та

розвитку науки загалом [112, с. 11]. Методологічні складові, зокрема методи, способи та прийоми наукового дослідження, самі по собі не створюють нового знання. Їх основне призначення полягає у забезпеченні пізнавального процесу, допомагаючи досліднику глибше осмислити, розкрити та інтерпретувати сутність обраного об'єкта і предмета дослідження. Саме через їх застосування відбувається впорядкування наукового пошуку, уточнення змісту явищ і процесів, а також обґрунтування отриманих висновків [107, с. 136]. Критичний підхід до певної проблематики допомагає не відразу беззастережно прийняти на віру ту чи іншу концепцію, думку, погляди, а сприяє всебічному її обмірковуванню. «Крім того, наука, результати будь-якої наукової діяльності, це не якісь аксіомо логічні постулати, а постійний пошук об'єктивного, істинного, і саме тому вчений використовує методи, способи, прийоми для того, щоб проілюструвати вірність чи хибність тієї або іншої теорії» [107, с. 135]. Знову ж таки, формуючи власне бачення для усвідомлення наявності або відсутності антинаукових поглядів в окремому напрямку дослідження, необхідно його розглянути з точки зору альтернативних шляхів пізнання та акумульованого масиву науково-аналітичних знань.

Досліджуючи юридичні гарантії прав людини в умовах воєнного стану, важливо враховувати міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини під час збройних конфліктів. Як зазначає М. Козюбра, «методологія дослідження прав людини в умовах воєнного стану повинна включати аналіз відповідності національних правових механізмів міжнародним стандартам, встановленим Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, практикою Європейського суду з прав людини, а також нормами міжнародного гуманітарного права» [96, с. 31]. Такий методологічний підхід дозволяє оцінити ефективність національних юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану з точки зору їх відповідності міжнародним стандартам.

У структурному вимірі методологія охоплює низку взаємопов'язаних компонентів, серед яких ключове місце посідають система наукових методів і вчення про них, світоглядна позиція дослідника, а також загальнотеоретичні принципи пізнання. Така структура забезпечує цілісність і узгодженість

наукового пошуку, визначаючи як інструментальну, так і ідейну основу дослідження [95, с. 88].

Методології притаманні інтегративні властивості, оскільки вона поєднує різні рівні наукового пізнання та забезпечує їх взаємодію. Її ядром виступає філософія, яка у єдності діалектики, гносеології та логіки формує фундамент пізнавального процесу, визначає його загальну спрямованість, принципи та критерії наукової істини. Саме завдяки такій єдності методологія забезпечує глибоке, системне та об'єктивне осмислення досліджуваної реальності.

Методологія має багаторівневу структуру, що відображає різні аспекти та глибину наукового пізнання. Найвищий рівень становить діалектико-світоглядний, який визначає загальні орієнтири, фундаментальні принципи та напрями пізнавальної діяльності в цілому, формуючи цілісне бачення світу й місця дослідника в ньому. Середній рівень представлений загальнонауковою (міждисциплінарною) методологією, що використовується для дослідження певних груп однотипних об'єктів. Вона забезпечує застосування універсальних підходів і методів, які є спільними для різних галузей науки та сприяють узгодженості міждисциплінарних досліджень [60].

Нижчий рівень становить приватно-наукова методологія, орієнтована на пізнання специфіки конкретного об'єкта або явища в межах окремої науки. Вона виконує перехідну функцію між теоретичним осмисленням і практичною діяльністю, оскільки не лише поглиблює знання про предмет дослідження, а й визначає шляхи та форми впровадження отриманих наукових результатів у практику. Така багаторівнева організація методології забезпечує цілісність, послідовність і ефективність наукового пізнання.

В умовах запровадження воєнного стану методологічний аналіз права неминуче виходить за межі суто прикладних або формально-юридичних підходів і дедалі більше звертається до діалектико-світоглядного рівня осмислення правової реальності. Саме цей рівень дозволяє не лише описати окремі правові явища, а й проникнути в їхню внутрішню логіку, виявити глибинні підстави трансформацій, яких зазнає правова система в умовах надзвичайних викликів. Воєнний стан ставить перед правом принципово нові питання, що потребують

філософсько-правового осмислення, насамперед щодо співвідношення інтересів держави та особи в ситуації загрози її існуванню.

На діалектико-світоглядному рівні методології центральним постає завдання пошуку та обґрунтування балансу між необхідністю забезпечення національної безпеки, обороноздатності та публічного порядку, з одного боку, і збереженням ядра основоположних прав і свобод людини – з іншого. Йдеться не про механічне обмеження прав, а про усвідомлення їхньої динамічної природи, здатності адаптуватися до кризових умов без втрати своєї ціннісної сутності. У такому контексті право постає як жива система, що реагує на загрози, водночас зберігаючи гуманістичний і правозахисний вимір.

Застосування окресленого методологічного підходу створює необхідні передумови для більш глибокого й цілісного осмислення тих змін, яких зазнає правовий статус особи в умовах запровадження особливого правового режиму. Воєнний стан неминуче впливає на зміст і форми реалізації прав та свобод, коригує межі їх здійснення, а також трансформує сам характер взаємодії між державою та громадянином. У цих умовах посилюється значення публічних інтересів, імперативів безпеки й владних приписів, що зумовлює переосмислення традиційних уявлень про співвідношення свободи та обов'язку, приватного й публічного начал у праві. Водночас діалектико-світоглядне осмислення дозволяє розглядати такі трансформації не як заперечення чи девальвацію правових цінностей, а як об'єктивно зумовлений, складний і внутрішньо суперечливий етап розвитку правової системи, спрямований на забезпечення виживання держави та одночасне збереження людської гідності в умовах збройного протистояння.

Діалектико-світоглядний підхід при цьому не обмежується фіксацією окремих змін або формулюванням загальних висновків, а виконує значно ширшу методологічну функцію. Він забезпечує постановку базових аксіоматичних засад аналізу, зокрема ідей про пріоритет людської гідності, невідчужуваність основоположних прав, а також про межі та умови допустимих обмежень прав і свобод у кризових ситуаціях. Поряд із цим такий підхід дозволяє сформувати чіткі методологічні орієнтири для подальших наукових досліджень, охоплюючи

нормативний вимір правового регулювання, доктринальні підходи до тлумачення прав людини та прикладні аспекти їх реалізації й захисту. У цьому контексті філософсько-правовий аналіз постає як інтегруючий методологічний чинник, що забезпечує системне, узгоджене та ціннісно зорієнтоване дослідження проблематики прав людини в умовах воєнного стану та інших кризових явищ.

Спеціально-науковий рівень методології привертає увагу насамперед своєю виразною міждисциплінарною спрямованістю та особливостями пізнавального інструментарію, який він використовує. На відміну від філософсько-світоглядного рівня, тут ідеться не про унікальні, поодинокі явища, а про типові, багаторазово відтворювані об'єкти наукового аналізу, що підлягають узагальненню, порівнянню та систематизації. Саме це зумовлює можливість застосування комплексу спеціальних наукових методів, здатних забезпечити глибше розуміння закономірностей функціонування відповідних правових інститутів.

У цьому контексті інститут прав людини не може розглядатися як вузькоспеціалізоване утворення, обмежене рамками окремої галузі права чи навіть виключно юридичної науки загалом. Навпаки, права людини постають як багатовимірний феномен, що поєднує у собі правовий, політичний, соціальний і морально-ціннісний виміри. Саме тому вони перебувають у полі зору різних наукових дисциплін – конституційного, міжнародного, адміністративного та кримінального права, а також філософії, соціології, політичної науки, етики та інших галузей гуманітарного знання.

Такий широкий спектр наукових підходів об'єктивно зумовлює потребу в інтегративному методологічному підході до дослідження прав людини. Йдеться про необхідність поєднання спеціально-юридичного аналізу з результатами суміжних наук, що дозволяє враховувати не лише нормативно-правовий зміст прав і свобод, а й соціальні умови їх реалізації, політичні механізми гарантування та ціннісні підвалини їх визнання. У результаті спеціально-науковий рівень методології виступає важливою ланкою, яка забезпечує комплексне й системне осмислення прав людини у ширшому гуманітарно-світоглядному контексті, що

є особливо актуальним в умовах сучасних суспільних трансформацій та кризових викликів.

Окремої уваги в межах методологічного аналізу заслуговує й той факт, що права людини можуть розглядатися як відносно однорідна, однотипна сукупність об'єктів наукового пізнання. Такий підхід дозволяє, з одного боку, виокремлювати кожне конкретне право як самостійний предмет поглибленого дослідження, а з іншого – зберігати цілісне бачення всієї системи прав і свобод. Право на життя, особисту свободу, недоторканність особи, свободу пересування та інші фундаментальні права мають власний зміст, специфічні механізми забезпечення й особливі умови реалізації, що обумовлює необхідність їх окремого наукового аналізу.

Водночас ці права не існують ізольовано одне від одного, а поєднані спільним цільовим призначенням – гарантуванням правового захисту особи від можливих форм неправомірного втручання або посягання як з боку держави, так і з боку інших суб'єктів суспільних відносин. Саме ця єдність захисної функції надає інституту прав людини внутрішньої цілісності та дозволяє розглядати його як системне утворення, а не як механічну сукупність окремих правомочностей.

Зазначена спільність завдань формує концептуальну єдність предмета дослідження в межах методології прав людини й зумовлює потребу в застосуванні узгоджених, взаємопов'язаних методологічних підходів. Це стосується насамперед розуміння сутності прав і свобод, визначення ефективних гарантій їх реалізації, а також окреслення меж допустимих обмежень, які можуть запроваджуватися у кризових умовах. Особливої ваги такі методологічні орієнтири набувають у період воєнного стану, коли підвищується ризик надмірного втручання у сферу прав людини, а від чіткості й послідовності наукових підходів значною мірою залежить збереження балансу між вимогами безпеки та захистом людської гідності.

В умовах воєнного стану загальнонауковий рівень методології повинен враховувати специфіку функціонування правозахисних механізмів в екстраординарних умовах. Методологія аналізу юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану вимагає міждисциплінарного підходу, який

включає не лише правові, але й соціологічні, психологічні, історичні методи дослідження. Це дозволяє всебічно дослідити трансформацію правового статусу людини в умовах збройного конфлікту.

Звернення до приватно-наукового рівня методології зумовлює необхідність зосередження дослідницької уваги на детальному й предметному осмисленні специфіки конкретного явища, що перебуває в центрі наукового аналізу, з урахуванням його внутрішньої структури, функціональних зв'язків і практичних проявів у правовій дійсності. На цьому рівні методологічний аналіз набуває більш прикладного характеру, оскільки спрямовується на виявлення особливостей функціонування певних правових явищ у їх реальному соціально-правовому вимірі. Йдеться вже не про загальні закономірності чи міждисциплінарні узагальнення, а про детальне осмислення конкретних правовідносин, їх структури, динаміки та механізмів регулювання.

У межах даного дослідницького підходу об'єктом виступають суспільні відносини у сфері юридичних гарантій прав людини, які формуються, змінюються та реалізуються в процесі взаємодії особи, держави та інших суб'єктів права. Специфіка цього об'єкта полягає не лише в його нормативно-правовому чи соціальному змісті, що відображається у відповідних правових нормах, інститутах і процедурах, а й у значному ціннісному навантаженні. Юридичні гарантії прав людини безпосередньо пов'язані з базовими уявленнями про справедливість, свободу, безпеку та людську гідність, що надає їм особливого місця в системі правового регулювання.

Саме тому приватно-науковий рівень методології вимагає комплексного підходу до пізнання як самих прав людини, так і механізмів їх правового забезпечення. Це передбачає поєднання аналізу нормативних приписів із вивченням практики їх застосування, оцінку ефективності існуючих гарантій, а також виявлення прогалин і суперечностей у правовому регулюванні. У підсумку такий методологічний ракурс створює підґрунтя не лише для поглибленого теоретичного осмислення інституту юридичних гарантій прав людини, а й для вироблення виважених, науково обґрунтованих висновків і рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності механізмів захисту прав і свобод

особи в реальних умовах функціонування правової системи, зокрема за наявності воєнного стану та інших кризових викликів.

Наукове осмислення об'єкта, під яким розуміють явища зовнішнього світу, на які розповсюджуються пізнання і практичний вплив суб'єктів (людей, їх спільнот), включає кілька ключових завдань: по-перше, демонстрацію об'єктивної необхідності та ціннісної ваги прав людини в сучасному правопорядку; по-друге, дослідження внутрішнього, нерозривного зв'язку між правами людини та юридичними гарантіями, які виступають необхідною умовою реалізації цих прав; по-третє, пошук ефективних шляхів удосконалення наявних механізмів гарантування прав, а також формування інноваційних підходів до їх нормативного та інституційного забезпечення [81, с. 24].

У сучасних умовах розвитку правової системи особливого методологічного значення набуває перехідний рівень методології, який виконує функцію інтеграційного механізму між теоретичним пізнанням права та його практичною реалізацією. Саме на цьому рівні відбувається трансформація абстрактних наукових положень, концепцій і доктрин у конкретні орієнтири для правотворчої та правозастосовної діяльності, що забезпечує узгодженість результатів наукового аналізу з реальними потребами функціонування правової системи. Перехідний рівень методології дозволяє подолати розрив між теорією та практикою, сприяючи їх взаємному доповненню та взаємозбагаченню.

Відірваність теоретичних побудов від практики правозастосування неминуче знижує їхню наукову та прикладну цінність, перетворюючи такі концепції на суто абстрактні інтелектуальні конструкції, позбавлені реального регулятивного потенціалу. У свою чергу, практична діяльність, яка не спирається на ґрунтовну теоретичну базу, втрачає внутрішню логіку, послідовність і системність, що призводить до фрагментарності рішень та зниження ефективності правового регулювання. Таким чином, саме перехідний рівень методології створює необхідні передумови для формування збалансованої моделі взаємодії теорії й практики, здатної забезпечити науково обґрунтований і результативний розвиток правової системи.

У сфері юридичних гарантій прав людини ця взаємодія теорії та практики

проявляється, зокрема, в законотворчій та правореформаторській діяльності. Саме на цьому рівні методології відбувається трансформація наукових концептів у конкретні правові норми, механізми, процедури, інституційні моделі. Навіть найпрогресивніші ідеї, що стосуються забезпечення прав людини, втрачають практичну цінність за відсутності їх відповідного нормативного втілення. Водночас відсутність належного теоретичного підґрунтя у практичній діяльності призводить до втрати системності правозастосування, формування розрізнених і ситуативних рішень та зниження ефективності правових механізмів, що особливо відчутно проявляється в умовах кризових ситуацій і підвищених суспільних викликів.

На приватно-науковому рівні методології особливого значення набуває аналіз конкретних механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану. Важливим методологічним завданням є дослідження ефективності судових та позасудових механізмів захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, зокрема діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, правозахисних організацій, міжнародних моніторингових місій. Такий методологічний підхід дозволяє оцінити реальну ефективність юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану.

Методологія виконує такі основні функції: спрямовує наукові дослідження по оптимальному шляху з метою набуття нового істинного знання; регулює використання методів, прийомів, засобів в процесі пізнання та практики; узагальнює результати наукового пізнання в різних формах знання; формує загальні принципи та методи наукового дослідження [5, с. 18].

Сукупність функцій методології права відображає внутрішньо узгоджену модель організації науково-дослідницької діяльності, яка задає логіку, етапність і спрямованість пізнавального процесу, забезпечуючи його системність, послідовність і наукову результативність. Такий методологічний підхід ґрунтується на низці принципових положень, що визначають характер і якість юридичного дослідження.

По-перше, методологія права виконує орієнтуючу та критично-аналітичну функцію, спрямовуючи дослідника на всебічне, глибоке й рефлексивне

осмислення обраної проблематики. Це передбачає не поверховий опис правових явищ, а комплексне занурення в досліджуваний об'єкт, виявлення його структурних елементів, функціональних зв'язків і внутрішніх суперечностей. На основі такого аналізу створюються передумови для формулювання нових теоретичних узагальнень і концептуальних положень, що виходять за межі простого відтворення вже наявних наукових підходів. У результаті методологія сприяє формуванню авторської наукової позиції та розвитку інноваційних поглядів на правове регулювання окремих сфер і груп суспільних відносин.

По-друге, методологія права постає як багатофункціональний інструментальний комплекс, який забезпечує взаємозв'язок між теоретичним пізнанням і практичною діяльністю. Вона створює можливості для одночасного осмислення фундаментальних засад правової системи та їх прикладної реалізації у процесах правотворення й правозастосування. У цьому виявляється органічне поєднання гносеологічного аспекту, спрямованого на здобуття та інтерпретацію наукового знання, і праксеологічного виміру, пов'язаного з оцінкою ефективності правових механізмів і виробленням практичних рекомендацій. Така єдність є особливо значущою для юридичної науки, яка за своєю природою поєднує теоретичний і прикладний виміри.

По-третє, методологія виконує впорядковувальну та системоутворюючу функцію, забезпечуючи концептуальну цілісність і логічну завершеність отриманих наукових результатів. Вона покликана структурувати пізнавальний процес, запобігати фрагментарності, суперечливості або хаотичності висновків, а також сприяти формуванню чітких, аргументованих і внутрішньо узгоджених наукових положень. Саме завдяки методології результати дослідження набувають завершеного характеру, що дозволяє не лише узагальнювати теоретичні напрацювання, а й трансформувати їх у практично значущі рекомендації для вдосконалення правового регулювання та розвитку правової системи загалом.

Зрештою, методологія права, реалізуючи функцію продукування й оновлення наукових підходів, узагальнює результати накопиченого дослідницького досвіду та трансформує їх у стійкі методичні орієнтири,

придатні для багаторазового застосування в подальших наукових пошуках. Такий процес дозволяє не лише систематизувати вже апробовані способи пізнання правових явищ, а й створює підґрунтя для формування універсальних інструментів творчої наукової діяльності у сфері юриспруденції.

У цьому вимірі методологія права виступає чинником розширення та поглиблення методологічного арсеналу правознавства, сприяючи інтеграції нових дослідницьких стратегій, концептуальних моделей і аналітичних підходів. Водночас вона відіграє важливу роль у поступальному розвитку правової думки загалом, оскільки забезпечує спадкоємність наукових традицій, стимулює інноваційні пошуки та створює умови для осмислення права як динамічного, багатовимірного соціально-правового феномена.

Таким чином, з огляду на науково-прикладний та функціональний вимір методології в галузі права, доцільно зробити такі узагальнення:

- методологія не виступає самостійною наукою в традиційному розумінні, однак вона являє собою особливу сферу знань, головне призначення якої полягає в тому, щоб забезпечити досліднику інструментарій для оптимального формування нового знання та вдосконалення вже наявних теоретичних уявлень про соціально-правову дійсність. Вона спрямована на критичне опрацювання дослідницької інформації з метою виявлення логічних хиб, суперечностей або невідповідностей у межах вивчення конкретного об'єкта чи предмета;

- методологія права виконує функцію концептуальної основи, методологічного підґрунтя всієї юридичної науки. Саме на її базі має здійснюватися системний і науково обґрунтований пошук шляхів розв'язання найактуальніших теоретичних і практичних проблем, що виникають у сфері державознавства та правознавства [107, с. 136].

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває методологічний принцип балансу між інтересами національної безпеки та захистом прав людини. Як зазначають ряд науковців «методологія дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану повинна базуватися на пошуку оптимального балансу між забезпеченням безпеки держави та збереженням основоположних цінностей правової системи, передусім – поваги до людської

гідності» [95, с. 161]. Ця методологічна установка є особливо важливою для нашого дослідження, оскільки вона визначає базові орієнтири для оцінки ефективності юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану.

Продовжуючи аналіз у межах методологічного диспуту між плюралістичним і моністичним підходами, доцільно звернутися до концептуальних поглядів О. І. Ющика – одного з послідовних критиків методологічного плюралізму, який послідовно відстоює ідеї діалектичної методології пізнання права. У своїх наукових працях він обґрунтовує необхідність повернення до цілісного, внутрішньо несуперечливого бачення природи права на засадах діалектики, що спроможна забезпечити глибоке й системне осмислення правової дійсності. На думку вченого, юридична наука перебуває перед низкою серйозних викликів, серед яких чільне місце посідає необхідність подолання поверховості та обмеженості догматичної юриспруденції. О. І. Ющик наголошує, що одним із головних завдань сучасного теоретико-правового знання є усунення підміни наукової методології пізнання права ідеологічно зумовленими, часто взаємосуперечливими тлумаченнями правових явищ. У цьому контексті він наполягає на принциповому розрізненні науки й ідеології: якщо ідеологія за своєю природою покликана обслуговувати специфічні інтереси певних соціальних груп – етнічних, релігійних, класових тощо, а – то наука, зокрема правова, повинна орієнтуватися на об'єктивне, неупереджене пізнання, що слугує всьому людству [192, с. 146].

Таким чином, критичне ставлення О. І. Ющика до методологічного плюралізму не зводиться до заперечення різноманіття наукових підходів як такого або до прагнення штучно звузити спектр дослідницьких інструментів. Його позиція радше спрямована на захист наукової автономії права як самостійного пізнавального феномена, що повинен розвиватися на власних теоретичних засадах і бути максимально убезпеченим від зовнішніх впливів, передусім ідеологічного характеру, які здатні спотворювати сутність правових явищ та підмінювати науковий аналіз позанауковими установками.

У цьому контексті діалектична методологія розглядається О. І. Ющиком як універсальна когнітивна парадигма, покликана забезпечити внутрішню

цілісність і узгодженість правового знання. Її застосування, на його переконання, дає змогу поєднати форму і зміст правових конструкцій, виявити їхні внутрішні суперечності та закономірності розвитку, а також досягти належного рівня практичної адекватності правової теорії. Саме завдяки такому підходу право постає не як сукупність розрізнених норм чи доктрин, а як системне явище, здатне ефективно виконувати регулятивну та ціннісну функції в реальних суспільних умовах.

Безсумнівно, юридична наука та її представники мають прагнути до максимальної об'єктивності у пізнавальному процесі, зводячи до мінімуму суб'єктивні впливи, упередження та ідеологічні нашарування. Проте одним із ключових викликів сучасної юридичної думки постає не лише проблема збереження нейтральності дослідника, а й подолання комплексної кризи в сфері праворозуміння, методології та загалом у парадигмальних засадах правознавства [191, с. 162].

У цьому контексті О. І. Ющик звертає увагу на те, що соціально-економічні та політичні трансформації останніх десятиліть у країнах Східної Європи та СНД істотно вплинули на стан суспільної свідомості, спричинивши руйнування усталених соціально-психологічних та ідеологічних стереотипів. Ці процеси не оминули і сферу правосвідомості та праворозуміння, у межах якої відбувається перегляд не лише окремих положень юридичної науки, а й самих підходів до осмислення права як соціального явища. Йдеться про спроби утвердження нових концепцій праворозуміння на основі так званої сучасної методологічної бази [190, с. 40].

Особливу увагу О. І. Ющик приділяє проблемі методологічного плюралізму, який він розглядає не як безумовну перевагу сучасної юридичної науки, а як штучний і надмірно абстрактний конструкт, недостатньо пов'язаний із предметом правового пізнання. Саме тому, на думку вченого, подальший розвиток юридичної науки потребує не механічного множення методологічних підходів, а вироблення цілісної, предметно обґрунтованої методології дослідження права [190, с. 40].

Ющик критикує тенденцію до довільного використання множинності

методів, зазначаючи, що така «модна» практика лише ускладнює формування цілісного наукового знання, «засмічує» теоретичне поле правознавства та створює ілюзію наукової глибини при фактичній відсутності предметно зумовленої методологічної чіткості. Замість цього, він пропонує орієнтуватися не на методологічний плюралізм як самоціль, а на предметну зумовленість методологічного вибору, відповідно до якої метод дослідження має визначатися специфікою об'єкта та предмета наукового аналізу. Використання кількох методів у межах одного дослідження може бути виправданим лише тоді, коли воно обґрунтоване внутрішньою складністю предмета, а не є проявом еkleктичного «жонглювання» методами без належної теоретичної основи [191, с. 163].

Таким чином, критика Ющика спрямована не проти багатометодного підходу як такого, а проти його беззмістовного застосування поза межами реальної предметної потреби, що нівелює саму наукову раціональність у юриспруденції.

У контексті аналізу наведених вище положень, висловлених О. І. Ющиком, слід акцентувати увагу на одному з фундаментальних принципів наукового пізнання: кожна аргументована позиція вченого-правника заслуговує на фахову увагу, неупереджене обговорення та подальшу апробацію в академічному середовищі. Лише після проходження всіх етапів наукової верифікації, що включає критичний аналіз, логіко-методологічне обґрунтування та практичне співвіднесення з реаліями правової дійсності, певна концепція чи підхід можуть претендувати на статус методологічної чи догматико-практичної теорії у сфері правознавства.

Рефлексуючи над сутністю та значенням наукової дискусії в юриспруденції, доцільно акцентувати увагу на кількох принципово важливих аспектах, які мають як теоретичне, так і практичне значення для розвитку правової науки.

По-перше, критичне осмислення явищ правової та соціальної дійсності становить одну з базових ознак зрілої правової свідомості, особливо у професійному середовищі юристів – як дослідників, так і практиків. Юридична

наука й правнича освіта покликані виконувати не лише репродуктивну функцію, спрямовану на засвоєння та трансляцію вже сформованих знань, але й формувати вміння здійснювати аналітичне осмислення правових явищ, виявляти внутрішні суперечності правового регулювання, критично оцінювати усталені доктринальні підходи та шукати альтернативні моделі розв'язання складних соціально-правових проблем. Водночас реалізація критичного підходу вимагає дотримання наукової виваженості та методологічної відповідальності, оскільки крайні форми так званого критичного максималізму можуть призводити до необґрунтованого заперечення всього попереднього наукового доробку або до надмірного скептицизму щодо фундаментальних засад правознавства, що, своєю чергою, підриває цілісність і спадкоємність наукового знання.

По-друге, прагнення до однозначності у науковому пізнанні, хоча й сприяє логічній впорядкованості та чіткості аргументації, не завжди є ефективним інструментом подолання складних теоретичних і методологічних викликів, притаманних правовій науці. У багатьох випадках саме багатовимірність підходів, методологічна гнучкість і відкритість до нових інтерпретацій дозволяють зберігати динаміку розвитку правової думки та адекватно реагувати на зміну соціальних реалій. У цьому сенсі наукова істина в юриспруденції не може розглядатися як застигла, раз і назавжди встановлена догма; навпаки, вона формується й уточнюється у процесі безперервного теоретичного пошуку, наукових дискусій і міждисциплінарного діалогу, що забезпечує поступальний розвиток правової науки та її відповідність сучасним суспільним потребам.

На нашу думку, одним із найбільш суттєвих викликів, що супроводжують методологічний плюралізм як характерну рису сучасної юридичної науки, є ризик втрати чітких пізнавальних орієнтирів у межах надмірно ускладненого та фрагментованого простору різноспрямованих методологічних підходів до осмислення фундаментальних проблем правознавства. За відсутності внутрішньої узгодженості та ієрархії методологічних засад така багатовекторність може зумовлювати стан теоретичної невизначеності, сприяти формуванню методологічної еkleктики та розмиванню концептуальних рамок дослідження. У підсумку це негативно позначається на цілісності наукового

аналізу й може призводити до зниження загальної результативності та евристичного потенціалу дослідницького процесу.

Проте ця загроза, як слушно зауважено в сучасній методологічній літературі, не є фатальною. Її подолання можливе за умови впровадження поетапного, логічно виваженого механізму перевірки будь-якої методологічно плюралістичної концепції – виключно крізь призму дослідницького предмета, на який вона покликана поширюватися. Лише такий підхід здатен забезпечити відповідність обраних методів змістовній природі правового явища й уникнути безпредметного «жонглювання» методами, що спостерігається в межах надто вільного трактування методологічного плюралізму.

У цьому контексті особливої ваги набуває завдання системного узагальнення та інтеграції раціональних елементів, притаманних різним правовим школам, концепціям і теоріям. Така інтеграція має ґрунтуватися на принципах наукової сумісності, логічної несуперечності та предметної релевантності. Саме консолідація наукових досягнень, а не їх протиставлення, може сприяти формуванню синергетичного потенціалу юридичної науки, посиленню її здатності до саморефлексії та адаптації в умовах складної соціально-правової дійсності.

Г. Лук'янова у своїх дослідженнях наводить визначення методології в широкому та вузькому розуміннях. Зокрема, в широкому розумінні «... це теорія людської діяльності; діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи не лише власне пізнання, але й виробництво. Можна сказати, що методологія – теорія людської діяльності; у вузькому розумінні – це сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження. Саме таке ставлення до методології переважає, наприклад, у зарубіжній (американській і взагалі англомовній) науковій літературі» [91, с. 34].

Що стосується нашого наукового дослідження, то його методологічний фундамент становить комплексне поєднання загальнонаукових, спеціально-юридичних і порівняльно-правових підходів, які у своїй сукупності забезпечують цілісне, системне та об'єктивне осмислення юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану. Така методологічна конструкція дозволяє

уникнути однобічності аналізу та забезпечує належний рівень наукової обґрунтованості висновків.

Використання різних груп методів дало змогу не лише простежити генезу та теоретичні засади формування гарантій прав людини, а й ґрунтовно дослідити специфіку їх реалізації в умовах кризових правових режимів, зокрема воєнного стану. Окрім цього, застосування порівняльно-правового інструментарію створило можливість проаналізувати трансформаційні процеси у сфері гарантування прав людини під впливом міжнародно-правових стандартів і зарубіжного досвіду, що, у підсумку, сприяло формуванню комплексного бачення досліджуваного феномена та його місця в сучасній правовій системі.

У процесі дослідження фундаментальних засад інституту юридичних гарантій прав людини було використано комплекс базових філософсько-методологічних підходів, зокрема діалектичний, матеріалістичний, метафізичний та ідеалістичний методи. Застосування зазначених методів у сукупності створило можливість всебічного та глибокого осмислення природи прав людини й механізмів їх правового гарантування, виходячи з різних теоретичних позицій та рівнів абстракції.

Використання діалектичного підходу дозволило розглянути права людини як динамічне соціально-правове явище, що перебуває у постійному розвитку, внутрішній суперечливості та взаємодії з мінливими умовами суспільного життя. Матеріалістичний метод сприяв виявленню впливу соціально-економічних і політичних чинників на формування та реалізацію юридичних гарантій, тоді як ідеалістичний підхід дав змогу акцентувати увагу на ролі ціннісних орієнтацій, правових ідей і концепцій у процесі становлення прав людини. Застосування метафізичного методу, у свою чергу, забезпечило фіксацію відносно стабільних елементів правової системи та їх нормативної визначеності. У сукупності це дозволило розглядати права людини й механізми їх гарантування як складне, багатовимірне соціально-правове утворення, що формується та трансформується у взаємодії матеріальних умов, ціннісних засад суспільства й політико-правових змін.

Методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення й логічного

пізнання були застосовані для реконструкції історичної еволюції доктринальних підходів, формування понятійно-категоріального апарату та визначення структурних елементів юридичних гарантій прав людини. Конкретно-історичний метод дав змогу з'ясувати особливості розвитку концепції обмеження прав людини в умовах надзвичайних і воєнних станів та простежити вплив правових традицій на сучасні моделі захисту прав.

Методи абстрагування та моделювання забезпечили ідентифікацію теоретичних моделей правових гарантій у кризових ситуаціях, створення узагальнених схем їх функціонування та визначення ключових чинників, що впливають на ефективність механізмів захисту прав людини в умовах війни.

Комплексно-секторальний метод був застосований для інтеграції загальнотеоретичних, прикладних і міжнародно-правових аспектів проблематики, що дозволило сформувати цілісне уявлення про юридичні гарантії прав людини як системний, багатовимірний правовий інститут.

Для аналізу нормативного масиву українського законодавства щодо прав внутрішньо переміщених осіб, зовнішньо переміщених осіб та громадян, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, застосовано техніко-юридичний метод. Його використання дозволило визначити логіку побудови відповідних норм, їх змістове наповнення та ступінь відповідності конституційним і міжнародним стандартам прав людини.

Метод юридичного тлумачення був ключовим у розкритті змісту гарантій, закріплених Конституцією України, законами та міжнародними договорами, зокрема такими, що регулюють обмеження прав людини під час надзвичайних та воєнних режимів. Метод систематизації забезпечив можливість класифікувати види юридичних гарантій та структурувати їх у межах загальної моделі правового захисту в умовах воєнного стану.

Соціологічна аналітика сприяла встановленню реального стану забезпечення прав людини під час війни, виявленню проблемних аспектів правозастосування та оцінці ефективності наявних інституційних механізмів.

Порівняльно-правовий метод становив методологічне ядро третього розділу дисертації. Він був використаний для аналізу моделей гарантування прав

людини у Сербії, Хорватії, Боснії і Герцеговині, Косово та Ізраїлі. Такий інструментарій дозволив визначити спільні закономірності, відмінності та функціональні особливості правових механізмів, що діють у різних правових системах під час збройних конфліктів.

Метод правового моделювання був застосований для формування пропозицій щодо удосконалення українського законодавства про воєнний стан, з урахуванням успішних зарубіжних практик та міжнародних стандартів. Метод прогнозування дав змогу визначити перспективні напрями розвитку національної доктрини юридичних гарантій та оцінити потенціал інтеграції міжнародних підходів у правову систему України.

Комплексно-секторальний метод у цьому розділі забезпечив поєднання порівняльного, міжнародно-правового та національного аналізу, що дозволило сформулювати рекомендації, які відповідають сучасним викликам та умовам збройної агресії проти України.

Отже, комплексне застосування окреслених методологічних підходів і дослідницьких методів створило належні наукові передумови для послідовного й логічно вибудованого розкриття ключових аспектів обраної проблематики. Зазначений методологічний інструментарій забезпечив внутрішню єдність дослідження та дозволив реалізувати його цілі на різних рівнях наукового аналізу.

По-перше, це дало змогу здійснити ґрунтовне філософське, теоретико-правове та історичне осмислення інституту юридичних гарантій прав людини, простежити його генезу, еволюцію доктринальних підходів і місце в системі правових цінностей, що знайшло відображення у першому розділі дослідження.

По-друге, використані методи дозволили комплексно дослідити специфіку реалізації та забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту, зосередивши увагу на становищі окремих уразливих категорій населення та особливостях дії юридичних гарантій у межах воєнного стану, що становить зміст другого розділу роботи.

По-третє, поєднання порівняльно-правового й прикладного аналізу створило підґрунтя для вивчення міжнародного досвіду у сфері захисту прав

людини в кризових умовах, а також для формулювання практично орієнтованих рекомендацій щодо вдосконалення національної моделі правового захисту в Україні, що логічно відображено у третьому розділі дослідження.

1.3 Юридичні гарантії прав людини в умовах воєнного стану: теоретичні підходи та проблеми розуміння.

Наявність ефективних правових механізмів, що забезпечують реалізацію і захист прав і свобод, є однією з ключових характеристик правового статусу людини і громадянина. У цьому контексті особливої ваги набуває ідея взаємозв'язку між правами особи та її юридичними обов'язками, що передбачає необхідність досягнення балансу між індивідуальною свободою та загальними інтересами суспільства. Такий підхід ґрунтується на принципі взаємної відповідальності особи та держави, відповідно до якого гарантування прав людини невіддільне від належного виконання нею своїх конституційних та моральних обов'язків. Цей принцип закріплено, зокрема, в статті 29 Загальної декларації прав людини (1948), де зазначається, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки і можливий вільний і повний розвиток її особистості» [53]. Подібні положення знаходимо і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966), Преамбула якого підкреслює, що особа «зобов'язана перед іншими і перед тією спільнотою, до якої вона належить, і несе відповідальність за сприяння загальному добробуту» [100].

На національному рівні ця концепція знайшла своє відображення у Конституції України, яка в статті 23 встановлює «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості за умови, що при цьому не порушуються права і свободи інших осіб» [79]. Водночас стаття 65 Конституції прямо закріплює основні обов'язки громадянина перед державою, зокрема захист Вітчизни, шанування її символів, дотримання законів [79].

У сучасній правовій теорії зазначена концепція розглядається як один із ключових компонентів ідеї правової держави, що відіграє визначальну роль у забезпеченні суспільної злагоди, легітимності публічної влади та утвердженні принципу верховенства права.

Система гарантій прав і свобод людини охоплює розгалужену сукупність юридичних механізмів, що забезпечують їхню реалізацію та захист у національному і міжнародному правопорядку. До таких механізмів належать індивідуальні акти правозастосування, діяльність органів судової влади, системи правоохоронних органів, національні правозахисні інституції, зокрема інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також можливість звернення до органів державної влади та міжнародних судових або квазісудових інстанцій у сфері захисту прав людини.

Конституційні права не можуть залишатися лише формальними деклараціями – їх ефективність визначається наявністю дієвих правових інструментів, що забезпечують практичну реалізацію та захист цих прав. До таких інструментів, зокрема, належать: забезпечення доступу до правосуддя, існування гарантій своєчасного, неупередженого та всебічного розслідування фактів порушень прав людини, нормативне закріплення чітких і прозорих процедур захисту, а також створення умов для ефективного поновлення порушених прав шляхом судового або адміністративного провадження.

Обов'язком держави є не лише формальне визнання прав і свобод людини та громадянина, але й активне забезпечення умов для їх повноцінної, вільної та безперешкодної реалізації. Це, у свою чергу, вимагає функціонування розвиненої правової інфраструктури, формування належного рівня правової культури в суспільстві, відкритості державної влади та ефективної системи підзвітності посадових осіб.

У цьому контексті особливого значення набуває дотримання принципу верховенства права, який виступає основоположним чинником стабільності правової системи та гарантом юридичної рівності всіх суб'єктів перед законом. Саме цей принцип забезпечує недопущення свавілля з боку публічної влади та гарантує реальний захист прав кожної особи, незалежно від її соціального, економічного чи правового статусу.

Розглядаючи принципи правового статусу особи і громадянина, Р. Я. Демків зазначає про принцип гарантованості прав і свобод, який «полягає в тому, що держава не тільки проголошує ті чи інші права, свободи та встановлює

обов'язки, вона повинна гарантувати можливість реалізації проголошених прав і свобод та розробити механізм примусу для виконання громадянами своїх обов'язків» [78, с. 103-104].

На наш погляд, формальне проголошення прав і свобод без належного забезпечення умов для їх ефективної реалізації та гарантованого захисту не може вважатися достатнім з точки зору побудови правової держави. Конституційно визнані права мають супроводжуватися комплексом інституційних, процедурних і матеріальних гарантій, які уможливають їхнє практичне застосування в реальних суспільних відносинах. Одним із ключових обов'язків держави в цьому контексті є забезпечення доступу до правосуддя як одного з фундаментальних інструментів захисту прав людини. Реалізація цього обов'язку створює передумови для ефективного поновлення порушених прав, зокрема в політичній сфері, шляхом звернення до компетентних органів у межах встановленого законом процесуального порядку.

Зазначимо, що в чинному законодавстві України наразі не передбачено визначень термінів «гарантії прав людини» та «юридичні гарантії прав». У зв'язку з цим у даному підрозділі дисертаційного дослідження доцільно звернутися до вже сформованих у юридичній науці підходів до тлумачення цих понять, а також розглянути існуючі варіанти їх класифікації.

Зокрема, у своїй роботі Я. А. Малихіна робить висновок, що для всіх окреслених нею дефініцій «спільним є те, що гарантіями є: 1) умови, за яких всебічно реалізуються права і свободи особи; 2) система засобів, за допомогою яких забезпечується охорона прав і свобод особи» [92, с. 134].

Під гарантіями прав і свобод особи С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв та Н. М. Пархоменко пропонують розуміти, «юридичні засоби забезпечення повного, неухильного і безперешкодного здійснення кожним своїх прав і свобод, охорони прав і свобод від можливих протиправних посягань і їх захисту від будь-яких незаконних порушень» [173, с. 307]. Крім того, автори зазначають, що «головними передумовами, які забезпечують реальну можливість ефективного здійснення, охорони та захисту прав і свобод особи, є демократична правова соціальна держава та вільне громадянське суспільство» [173, с. 307].

У своєму дисертаційному дослідженні «Юридичні гарантії прав людини: порівняльно-правовий аналіз» В. В. Новіцький зазначає, що розуміння понять «гарантії» загалом та «юридичні гарантії» зокрема можна узагальнити в таких синонімічних словосполученнях: забезпечення чого-небудь; певне зобов'язання однієї сторони правовідносин перед іншою стороною цих же правовідносин; засіб (інструмент) охорони, захисту від протиправного посягання та відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадянина. Досліджуючи поняття гарантій, застосовуючи такий понятійнокатегоріальний апарат, як охорона та захист прав, свобод, законних інтересів громадян, ми підходимо до розуміння внутрішньої природи цієї правової категорії. Адже охорона та захист є основоположним завданням юридичних гарантій у праві [105, с. 78].

У сучасній українській теорії права гарантії прав і свобод людини й громадянина класифікуються за різними ознаками. Зокрема, залежно від обсягу дії, вирізняють загальні гарантії, які охоплюють усю сукупність або більшість прав і свобод, та спеціальні, що стосуються лише окремих їх видів. Виходячи з характеру суспільних відносин, виділяють економічні гарантії – як основу матеріального забезпечення реалізації прав; політичні – що визначають засади демократичного устрою; та організаційні – які регулюють діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб. З огляду на спосіб правового регулювання, гарантії поділяються на внутрішньодержавні та міжнародно-правові [165, с. 438-442].

Така класифікація сприяє системному розумінню багаторівневої структури правозахисного механізму, що забезпечує реальність і дієвість проголошених прав і свобод в умовах правової держави.

Система внутрішньодержавних гарантій включає конституційні, судові та позасудові механізми забезпечення прав і свобод. Особливе місце в цій системі посідають конституційні (конституційно-правові) гарантії, адже їх авторитет ґрунтується на положеннях Основного Закону. Водночас порядок їх реалізації детально врегульований у чинному законодавстві та інших джерелах права.

Досліджуючи питання класифікації гарантій прав і свобод особи, слід звернути увагу на різноманіття критеріїв, за якими вони поділяються, а також на

комплексний характер цієї системи, що охоплює конституційні, судові, позасудові, внутрішньодержавні та міжнародно-правові гарантії, так С. П. Коталейчук за критерієм практичного спрямування виділяє наступні гарантії: загальні (економічні, політичні, організаційні) та спеціальні (юридичні) [175, с. 307-308].

Подібну позицію поділяє низка дослідників, серед яких варто відзначити таких науковців, як К. Г. Волинку, Я. О. Малихіну, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича та інших. Доприкладу, автори [49, с. 206-207] розрізняють чотири види гарантій: політичні, економічні, юридичні й ідеологічні. При цьому під гарантіями забезпечення прав і свобод людини вони розуміють сукупність умов, механізмів і нормативно-правових засобів, спрямованих на утвердження режиму законності, а також на охорону, захист і відновлення порушених прав та свобод особи.

Я. О. Малихіна слушно зазначає, що одна з вирішальних переваг демократії загалом, усіх її елементів, прав і свобод полягає в реальності гарантій. У контексті прав і свобод реальність, за її твердженням, означає таке становище, за якого кожен громадянин не лише юридично, але й фактично наділений відповідними правами та свободами, має можливість вільно користуватися ними як у приватній, так і в суспільній сферах, захищати їх від посягань та вимагати від компетентних органів належного відновлення у разі порушення. Авторка підкреслює, що в окресленій нею системі гарантій, важливе місце займають юридичні гарантії. При цьому, вважає, що до структури юридичних гарантій варто віднести: юридичні акти (закони, підзаконні та інші нормативні акти, які містять норми про права і свободи людини), організаційно-правову діяльність суб'єктів права, спеціальні гарантуючі методи впливу на суспільні відносини (правотворчі, правореалізуючі та контрольні-наглядові процеси, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини) [92].

Юридичні гарантії прав людини і громадянина в юридичній літературі (зокрема у працях В. Ф. Погорілка, В. В. Головченка, М. І. Сірого) досліджуються у різних аспектах. Зокрема, автори їх розглядають як: а) систему правових норм, що в сукупності формують механізм, покликаний забезпечити

ефективну реалізацію законодавства; б) специфічний правовий інструмент забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини; в) комплекс конституційно-правових засад, закріплених у Конституції України, які створюють належну юридичну основу для забезпечення прав людини і громадянина; г) сукупність норм-принципів Конституції України та інших нормативно-правових актів, що безпосередньо містять гарантії прав і свобод або самі виступають такими гарантіями, забезпечуючи кожній особі широкий спектр політичних, соціальних, економічних та інших прав; г) систему юридичних обов'язків і заходів юридичної відповідальності, які сприяють належному функціонуванню механізму забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина [129, с. 39-41].

Досліджуючи питання юридичних гарантії як елементу захисту прав людини, Ю. Ю. Пайда дійшов висновку, що «юридичні гарантії прав людини є складовою частиною механізму захисту прав людини як у системі національного, так і у системі міжнародного захисту прав людини» [117, с. 54]. Автор обґрунтовує зазначене твердження тим фактом, «що саме юридичні гарантії прав людини встановлюються на державному і наддержавному рівні і їх дотримання є загальнообов'язковим для всіх учасників суспільних відносин» [117, с. 54].

Юридичні гарантії становлять ключовий інструмент у системі забезпечення політичних прав і свобод громадян та виконують важливу функцію підтримання законності й правопорядку в демократичному суспільстві. До їх складу належать, зокрема, право на судовий захист, право на кваліфіковану юридичну допомогу, а також інші нормативно визначені механізми, які забезпечують реальну можливість особи ефективно захищати свої права й законні інтереси у встановленому законом порядку.

Особливу увагу слід звернути на те, що юридичні гарантії мають не лише індивідуальний, а й загальносуспільний вимір. Вони спрямовані як на охорону прав конкретної особи, так і на захист публічного інтересу, що, у свою чергу, сприяє зміцненню правової стабільності, легітимності державної влади та поступовому розвитку правової держави. Вони виступають важливим чинником

забезпечення стабільності суспільних відносин, утвердження законності та послідовного розвитку правової системи, що є невід'ємними ознаками функціонування будь-якої демократичної та правової держави. Саме завдяки належно сформованій системі гарантій створюються передумови для реального, а не декларативного здійснення прав і свобод людини, зміцнюється довіра громадян до державних інституцій і забезпечується ефективність правового регулювання.

Як обґрунтовано зазначає Н. М. Корнієнко-Зєнкова, особливе місце у цій системі належить юридичним гарантіям, оскільки вони безпосередньо охоплюють усі стадії реалізації прав і свобод – від їх нормативного закріплення до практичного здійснення, охорони та захисту у разі порушення. Юридичні гарантії забезпечують не лише формальне визнання прав, а й створюють дієві механізми їх реалізації через інститути державної влади, процедури правозастосування та механізми юридичної відповідальності [82, с. 111].

Відтак, уся система гарантій прав громадян у підсумку набуває свого реального змісту саме через юридичні гарантії. Йдеться про норми правовстановлювального характеру, які визначають обсяг прав і свобод, умови та порядок їх здійснення, а також передбачають ефективні засоби їх охорони та захисту. Саме ці норми забезпечують практичну реалізацію правового статусу особи, перетворюючи його з абстрактної категорії на реальний соціально-правовий феномен.

Крім того, юридичні гарантії виконують системоутворюючу функцію, оскільки вони поєднують у собі матеріальні, процесуальні та інституційні елементи забезпечення прав людини. Вони сприяють узгодженості діяльності органів державної влади, забезпечують доступ до правосуддя, ефективність правового захисту та невідворотність відповідальності за порушення прав. У цьому контексті юридичні гарантії виступають ключовим інструментом утвердження принципу верховенства права та реального забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Авторка робить наступний висновок: «Найважливішою юридичною гарантією конституційних прав і свобод людини є належне здійснення

визначених законом обов'язків, що відповідають цим правам, усіма без винятку фізичними та юридичними особами, а особливо органами публічної влади, посадовими і службовими особами цих органів, дотримання режиму законності в їх діяльності. Разом з тим, не сам по собі обов'язок, кореспондуючий праву людини, є гарантією цього права, а його належне виконання зобов'язаним суб'єктом, яке забезпечується системою юридичних та інших гарантій. Вказані гарантії, таким чином, забезпечують право людини опосередковано, своєю дією на обов'язок» [82, с. 112].

Як стверджують І. Л. Бородін та І. Г. Близнюков, «головною особливістю юридичних гарантій є те, що вони знаходять своє вираження у чинному законодавстві у вигляді спеціальних засобів та способів для забезпечення прав та виконання обов'язків усіма громадянами країни». Водночас автори слушно зазначають, що «визнання, закріплення на практиці та реалізація прав та свобод людини і громадянина є критерієм для визнання держави як соціальної, правової та демократичної» [15, с. 37].

У літературі юридичні гарантії також поділяють на: нормативні (норми матеріального і процесуального права), процесуальні (статті 55 – 64 Конституції України), організаційні (система органів державної влади, які пов'язані з забезпеченням реалізації прав людини) [77, с. 182]. Варто звернути увагу, що автори зазначають класифікацію гарантій без вказівки на критерій, за яким вони розмежували юридичні гарантії. Разом з тим, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, зазначені вище гарантії в цілому виділяють, застосувавши критерій «за характером» [174].

Одним із найважливіших і найбільш дієвих засобів забезпечення прав і свобод людини є судові гарантії, які становлять центральний елемент у механізмі правового захисту. Зазначені гарантії охоплюють реалізацію права особи на судовий захист у межах різних галузей судочинства – конституційного, адміністративного, цивільного та кримінального – відповідно до характеру порушених прав. Це означає, що кожна особа, яка вважає себе постраждалою внаслідок порушення її прав або свобод з боку інших осіб, органів державної влади, місцевого самоврядування чи їхніх посадових осіб, має право звернутися

до суду з вимогою про захист і поновлення своїх прав. Розгляд відповідної справи повинен здійснюватися компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. У передбачених законом випадках така справа може розглядатися за участю суду присяжних, що є додатковою гарантією змагальності та публічності процесу. Рішення, ухвалене судом, має обов'язковий характер для виконання та спрямоване на ефективне відновлення порушених прав і свобод особи. Судові гарантії є не лише формою індивідуального захисту, а й інструментом утвердження верховенства права, що забезпечує стабільність і справедливість у правовій системі.

Так, С. І. Афанасенко вказує, що «особлива увага в механізмі організаційно-правових гарантій приділяється судовому і позасудовому захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Кожен має право звернутися за захистом своїх прав і свобод до позасудових суб'єктів, уповноважених захищати конституційні права і свободи людини і громадянина» [3, с. 5].

О. Глуханчук виокремлює систему ключових конституційних гарантій судового захисту прав і свобод людини, серед яких особливе значення мають положення про те, що права і свободи людини та громадянина підлягають обов'язковому судовому захисту. Важливим елементом є також закріплення права особи на розгляд її справи компетентним, повноважним судом, що забезпечує дотримання принципу законності та справедливості правосуддя [23, с. 102].

До таких гарантій належить і проголошення права на професійну правничу допомогу, що гарантує особі можливість ефективно захищати свої права із залученням кваліфікованих фахівців у галузі права. Не менш важливою є конституційна вимога щодо рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, яка забезпечує недискримінаційний підхід та рівні процесуальні можливості сторін.

Крім того, серед фундаментальних гарантій визначається положення про те, що жодна особа не може бути позбавлена права на розгляд її справи судом, що унеможливорює будь-які обмеження доступу до правосуддя. Водночас

підкреслюється неприпустимість обмеження самого права на судовий захист, що закріплює його як одну з базових і невід'ємних конституційних гарантій у правовій державі.

У сукупності ці положення формують цілісну систему конституційних гарантій, спрямованих на забезпечення реального, ефективного та справедливого судового захисту прав і свобод людини і громадянина.

До позасудових гарантій прав і свобод людини і громадянина належать механізми, що діють поза межами судової системи, але суттєво сприяють їх реалізації та захисту. Серед таких гарантій варто виокремити: принцип презумпції невинуватості як фундаментальну заборону притягнення особи до відповідальності без належного доказування її вини; функціонування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – національного правозахисного механізму, що здійснює парламентський контроль за дотриманням прав людини; можливість звернення по професійну правничу допомогу, що гарантує реалізацію права на захист інтересів у будь-яких правовідносинах; а також наявність інституту юридичної відповідальності посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування за порушення прав і свобод особи внаслідок їхніх дій або бездіяльності. У більшості демократичних держав додатково функціонує розгалужена система спеціалізованих омбудсменів (зокрема у сфері захисту прав дитини, прав споживачів, недискримінації тощо), що дозволяє ефективно охопити широкий спектр прав людини та забезпечити їх цільовий захист [147, с. 112-117].

Поряд із цим у науковій літературі виокремлюють процесуальні та інституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина, які значною мірою кореспондують із судовими та позасудовими формами їх забезпечення. Такий підхід дозволяє комплексно охопити як процедурні механізми реалізації прав, так і діяльність відповідних інституцій, що забезпечують їх охорону та захист.

До процесуальних гарантій належить сукупність прав, спрямованих на забезпечення справедливого, ефективного та неупередженого розгляду справи. Зокрема, це право на судовий захист, право на розгляд справи саме тим судом і тим суддею, до юрисдикції яких вона віднесена законом, а також право на

отримання кваліфікованої правничої допомоги. Важливе значення має право на оскарження незаконного арешту, що виступає гарантією особистої свободи, а також право не свідчити проти себе та своїх близьких, яке забезпечує дотримання принципу недопустимості самовикриття. Суттєвими елементами процесуальних гарантій є також презумпція невинуватості, відповідно до якої особа вважається невинуватою, доки її вина не буде доведена у встановленому законом порядку та підтверджена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. До таких гарантій належить і право на відшкодування державою шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, що забезпечує реальне відновлення порушених прав [185, с. 43].

Крім того, важливою складовою є право звернення до міжнародних органів із захисту прав і свобод людини після вичерпання всіх національних засобів правового захисту, що розширює можливості особи у відстоюванні своїх прав на міжнародному рівні. У сукупності такі процесуальні гарантії забезпечують належний рівень правового захисту особи, сприяють утвердженню принципу верховенства права та підвищують ефективність функціонування правової системи в цілому.

Інституційні (організаційно-правові) гарантії являють собою закріплену в законодавстві та реально функціонуючу систему державних і недержавних інститутів, спеціально створених для забезпечення, охорони й захисту прав і свобод людини і громадянина. Вони відображають організаційний вимір механізму гарантування прав, оскільки пов'язані з діяльністю конкретних суб'єктів, наділених відповідними повноваженнями та відповідальністю у цій сфері. Різноманітність таких інституцій зумовлює необхідність їх класифікації за суб'єктним критерієм. Зокрема, виокремлюють парламентські гарантії, які реалізуються через законодавчу діяльність та парламентський контроль; гарантії глави держави, що пов'язані з його конституційною роллю гаранта прав і свобод; урядові гарантії, які виявляються у діяльності органів виконавчої влади щодо забезпечення реалізації прав; а також судові гарантії, що забезпечують безпосередній захист прав і свобод шляхом здійснення правосуддя [14, с. 65-67].

У сукупності інституційні гарантії формують цілісну систему організаційно-правових механізмів, спрямованих на забезпечення реальності та ефективності правового статусу особи, а також на утвердження принципу верховенства права в державі.

Класифікація гарантій, обґрунтована вітчизняною конституційно-правовою наукою, узгоджується з класифікацією, розробленою в європейському праві. Так, Л. Л. Богачова довела, що гарантії, зазначені в європейському праві, поділяються на загальні, що забезпечують весь спектр прав і свобод, а також спеціальні – конкретно-юридичні, які «...спрямовані на захист окремих суб'єктивних прав від порушень приватними особами та органами публічної влади, у тому числі наднаціональними» [14, с. 58]. Щодо спеціальних гарантій, показовим є приклад забезпечення прав людини в умовах розвитку цифрового середовища та розширення інформаційного простору. Зростання обсягів інформаційних потоків і використання цифрових технологій актуалізувало потребу в належному забезпеченні інформаційної безпеки, що, своєю чергою, обумовлює підвищення ролі техніко-юридичних (технічних) гарантій прав людини. Водночас, як зазначають С. Єсімов, Р. Сопільник, М. Ковалів та Р. Скриньковський, ефективність таких гарантій можлива лише за умови їх органічного поєднання з правовими механізмами захисту. Насамперед ідеться про закріплення та реалізацію принципів недоторканності приватного життя, зокрема шляхом імплементації відповідних підходів, вироблених у праві Європейського Союзу. За таких умов правові гарантії покликані визначати порядок застосування технічних засобів, забезпечувати контроль за дотриманням установлених технічних стандартів і регламентів, а також встановлювати механізми юридичної відповідальності за їх порушення [45, с. 1009].

На думку Н. М. Пархоменко, Конституція України містить широкий спектр юридичних інструментів, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина. Зокрема, конституційний механізм гарантування прав передбачає діяльність спеціально уповноважених державних інституцій, серед яких важливе місце посідають Президент України як гарант додержання прав і

свобод людини і громадянина, а також Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. У зв'язку з цим діяльність органів державної влади розглядається як один із ключових інструментів забезпечення та захисту прав і свобод особи. Крім того, до системи юридичних гарантій авторка відносить право кожної особи на отримання кваліфікованої правничої допомоги, яке є важливою передумовою ефективної реалізації та захисту її законних прав та інтересів [119, с. 135].

Отже, як слушно зазначають С. С. Чернявський, К. Б. Левченко, Б. В. Калиновський, до юридичних гарантій належать: «1) право кожної людини на судовий захист; 2) право кожної людини на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої їй незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю зазначених органів і їх посадових і службових осіб; 3) право кожної людини і громадянина знати свої права і обов'язки; 4) право кожної людини на правову допомогу; 5) право кожної людини не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; 6) право кожної людини на відмову давати свідчення чи пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; 7) право кожної людини на презумпцію невинуватості» [104, с. 13-14].

Т. М. Заворотченко здійснила комплексне дослідження політичних прав і свобод громадян України, приділивши особливу увагу проблематиці гарантування реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина. На її думку, політичні права, свободи та відповідні гарантії є невід'ємними елементами правової держави, а рівень їх забезпеченості безпосередньо зумовлюється ступенем демократичності організації та функціонування політичної влади. Демократична держава, як зазначає дослідниця, є політичною організацією, джерелом влади якої виступає народна воля. У цьому контексті основним способом захисту прав і свобод, у тому числі політичних, визнається їх державне гарантування та забезпечення. Поряд із державою реалізацію політичних прав і свобод повинні забезпечувати всі органи державної влади та органи місцевого самоврядування України. Вони зобов'язані у межах своєї компетенції використовувати передбачені законом засоби, методи та механізми для ефективного гарантування політичних прав і свобод громадян на всій

території держави [52, с. 97-98].

Юридичні та організаційні гарантії спрямовані на безпосереднє забезпечення реалізації та захисту суб'єктивних прав і свобод. Вони становлять ключовий механізм захисту прав і свобод людини і громадянина. У вітчизняній правовій доктрині їх розглядають як систему норм, принципів і вимог, спрямованих на забезпечення реалізації та охорони прав, свобод та законних інтересів кожної особи. З огляду на практичне призначення, гарантії класифікують на загальні та спеціальні. До загальних гарантій, залежно від сфери суспільних відносин, належать економічні, політичні та організаційні. Спеціальні ж гарантії мають юридичний характер і закріплені як у Конституції України, так і в інших нормативно-правових актах.

В європейському праві гарантії прав та свобод людини (у вузькому, юридичному сенсі) це – засоби захисту прав від порушень, процедури поновлення порушених прав і порядок відшкодування завданої шкоди [14, с. 58]. Тобто європейський підхід гарантії прав і свобод трактує їх як сукупність правових механізмів, що забезпечують реальний захист особи від порушень її прав. До таких гарантій належать: засоби юридичного впливу, спрямовані на недопущення порушення прав; встановлені процедури відновлення порушених прав і свобод; а також нормативно врегульований порядок компенсації моральної чи матеріальної шкоди, заподіяної внаслідок такого порушення. Ці гарантії ґрунтуються на принципах верховенства права, правової визначеності та ефективності правового захисту, які є наріжними каменями системи прав людини в європейському просторі.

Узагальнюючи наведені вище підходи та визначення, можна зробити власний висновок, що **юридичні гарантії прав людини** – це система закріплених у національному та міжнародному праві правових норм, інститутів і процедур, які спрямовані на забезпечення реалізації, охорони та ефективного захисту прав і свобод особи, а також на відновлення порушених прав шляхом застосування юридичних засобів впливу. Вони виступають як спеціалізовані механізми, що гарантують непорушність прав людини через діяльність судових, правоохоронних, адміністративних та інших уповноважених органів, а також

через доступ до правової допомоги, індивідуального звернення й правового захисту.

На особливу увагу заслуговують правові гарантії прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану, оскільки в цей період можливе тимчасове обмеження окремих прав з метою забезпечення національної безпеки, громадського порядку та обороноздатності держави. Водночас навіть за надзвичайних обставин держава зобов'язана дотримуватися основоположних принципів правової держави, міжнародних зобов'язань у сфері прав людини та не допускати свавільного втручання у сферу гарантованих прав і свобод. Забезпечення правового балансу між вимогами безпеки та захистом прав особи є одним із ключових викликів у таких умовах.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (стаття 20) правовий статус особи та можливі обмеження її прав і свобод в умовах воєнного стану визначаються виключно Конституцією України, при цьому не підлягають обмеженню права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною другою статті 64 головного Закону України. Згідно зі статтею 22 зазначеного Закону, запровадження воєнного стану не може слугувати підставою для застосування тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання. Водночас статтею 23 передбачено механізми відшкодування шкоди (збитків), завданих фізичним особам у зв'язку із запровадженням та дією правового режиму воєнного стану [142].

Тобто під час воєнного стану держава, з одного боку, зобов'язана забезпечити обороноздатність, громадську безпеку та національну безпеку, а з іншого – несе відповідальність за дотримання прав і свобод людини, передбачених Конституцією України та міжнародними зобов'язаннями. В умовах надзвичайної ситуації деякі права можуть бути обмежені, проте таке обмеження має бути тимчасовим, законним, пропорційним та необхідним в демократичному суспільстві.

Основними правовими гарантіями в умовах воєнного стану є:

– конституційні механізми обмеження прав, які передбачають процедуру

введення воєнного стану з дотриманням принципу законності. Зокрема, Конституція України (ст. 64) допускає можливість обмеження окремих прав і свобод під час воєнного чи надзвичайного стану, за винятком прав, що не підлягають обмеженню навіть за таких умов (наприклад, право на життя, заборона катувань, право на правову допомогу тощо) [79];

– контроль з боку парламенту та Уповноваженого Верховної Ради з прав людини за дотриманням прав людини під час дії воєнного стану. Так, контроль з боку парламенту та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за дотриманням прав людини під час дії воєнного стану є важливою гарантією запобігання зловживанням владними повноваженнями та забезпечення конституційного порядку. Верховна Рада України, здійснюючи парламентський контроль, має право вимагати звітності від органів виконавчої влади, ухвалювати рішення щодо продовження або припинення воєнного стану, а також ініціювати розгляд порушень прав людини в умовах надзвичайної ситуації. Уповноважений з прав людини, у свою чергу, здійснює незалежний моніторинг дотримання прав і свобод, перевіряє діяльність органів державної влади та військових адміністрацій, розглядає скарги громадян на порушення їхніх прав, а також має право звертатися до Конституційного Суду та інших інституцій із відповідними поданнями. Ефективне функціонування цих інститутів у період воєнного стану є запорукою збереження верховенства права і демократичних стандартів у державі [182];

– право на правову допомогу та доступ до адвоката навіть у період обмежень. Зокрема, право на правову допомогу та доступ до адвоката навіть у період обмежень, зумовлених воєнним станом, є однією з фундаментальних гарантій захисту прав людини і громадянина. Це право передбачає можливість кожної особи отримати кваліфіковану юридичну допомогу у випадку порушення її прав чи притягнення до юридичної відповідальності. Зокрема, йдеться про право на захист у кримінальному провадженні, право на консультацію з адвокатом без сторонніх осіб, а також право на вільний вибір захисника. Навіть в умовах воєнного стану, коли допускається обмеження деяких прав, держава не має права скасувати чи призупинити дію цього права, що відповідає як нормам

Конституції України (стаття 59), так і міжнародно-правовим зобов'язанням, зокрема положенням Європейської конвенції з прав людини. Доступ до адвоката повинен бути забезпечений з моменту затримання чи притягнення особи до відповідальності, а також у всіх інших ситуаціях, коли виникає необхідність у правовому захисті. Функціонування системи безоплатної правової допомоги в Україні, навіть за надзвичайних обставин, є важливим елементом забезпечення цього права, особливо для вразливих категорій населення – осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців, біженців тощо [134];

– судовий захист як невід'ємна гарантія, яка не може бути скасована навіть у період воєнного стану. Судовий захист як невід'ємна гарантія, яка не може бути скасована навіть у період воєнного стану, є однією з ключових ознак правової держави та основоположною гарантією реалізації прав і свобод людини. Конституція України (стаття 55) гарантує кожному право на захист своїх прав і свобод у судовому порядку, включаючи можливість оскарження дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [79]. Це право не підлягає обмеженню навіть в умовах запровадження особливих правових режимів, таких як воєнний або надзвичайний стан. Судовий захист є ключовою юридичною гарантією прав і свобод людини, що охоплює право на звернення до суду, розгляд справи незалежним, безстороннім і компетентним судом упродовж розумного строку, право на участь у судовому процесі, а також можливість апеляційного та касаційного перегляду судових рішень. Не менш важливим компонентом цього права є обов'язковість виконання судових рішень, що забезпечує реальне поновлення порушених прав. У випадках, коли внутрішньодержавні механізми виявляються неефективними, особа має можливість звернення до міжнародних судових інституцій, насамперед до Європейського суду з прав людини, відповідно до положень статті 34 Європейської конвенції з прав людини [70]. Отже, навіть за умов надзвичайного стану або збройного конфлікту, судова влада повинна залишатися незалежною, діяти виключно в межах закону та забезпечувати ефективний і доступний захист основоположних прав і свобод;

– міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини в умовах воєнного стану набувають особливої ваги в період дії збройного конфлікту або надзвичайного правового режиму на території держави. Незважаючи на впровадження внутрішніх обмежень, держави не звільняються від міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини. Міжнародне право встановлює чіткі межі допустимих обмежень прав і свобод навіть у кризових обставинах, що має ключове значення для недопущення свавілля з боку органів влади. Ці гарантії ґрунтуються насамперед на положеннях міжнародного права прав людини (зокрема, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року) та міжнародного гуманітарного права (зокрема, Женевських конвенцій 1949 року і Додаткових протоколів до них), які містять імперативні норми (*jus cogens*), що не підлягають відступу навіть за умов війни. Відповідно до статті 4 МПГПП, у разі надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, держави можуть тимчасово відступити від окремих зобов'язань, однак за умови, що такі заходи не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням і не стосуються прав, які не підлягають обмеженню (наприклад, права на життя, свободу від катувань тощо) [210];

Основними міжнародно-правовими актами, що регулюють відповідну сферу, є:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) – стаття 4 якого дозволяє тимчасове відступлення від деяких зобов'язань держави в умовах надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, за умови офіційного проголошення такого стану та недопущення дискримінації. Однак низка прав (право на життя, заборона катувань, рабства, визнання особи перед законом тощо) не підлягають обмеженню за жодних умов [100];

2. Європейська конвенція з прав людини (1950 р.) – стаття 15 також передбачає можливість дерогації (відступу) від деяких прав під час війни або іншої надзвичайної ситуації, але встановлює жорсткі вимоги до правомірності таких дій, включаючи обов'язок держави повідомити Генерального секретаря Ради Європи про вжиті заходи [43];

3. Чотири Женевські конвенції (1949 р.) (Конвенція про поліпшення долі

поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р., Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 р., Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р., Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.), які набули чинності для України 03.01.1955 року та Додаткові протоколи до них (Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року, Додатковий протокол Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р., Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III), від 8 грудня 2005 р.), перші два набули чинності для України 25.07.1990 р., третій набув чинності 19.07.2010 р. Саме ці документи регламентують захист прав цивільного населення в умовах міжнародного та неміжнародного збройного конфлікту, передбачаючи особливі гарантії щодо поводження з особами, які не беруть участі у бойових діях.

Таким чином, узагальнення та системний аналіз положень основоположних міжнародно-правових актів у сфері прав людини дає підстави виокремити коло ключових міжнародно-правових гарантій, які зберігають свою обов'язкову силу для держав навіть в умовах воєнного стану та збройного конфлікту. Ці гарантії становлять так зване «недоторканне ядро» прав людини, відступ від якого не допускається або ж істотно обмежується нормами міжнародного права, зокрема у межах режиму дерогацій. Їх наявність і дотримання покликані забезпечити мінімальні стандарти захисту людської гідності та запобігти свавільному застосуванню державної влади в екстремальних умовах.

До таких фундаментальних міжнародно-правових гарантій належать, зокрема:

— абсолютна заборона катувань, а також жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, яка має імперативний

характер і не допускає жодних винятків чи обмежень навіть під час війни (ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 3 Європейської конвенції з прав людини);

– право на життя та фізичну недоторканність, що покладає на державу обов'язок утримуватися від свавільного позбавлення життя та забезпечувати ефективний захист осіб від насильства, у тому числі в контексті воєнних дій (ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 2 Європейської конвенції з прав людини);

– гарантії права на справедливий судовий розгляд, які охоплюють доступ до правосуддя, розгляд справи незалежним і безстороннім судом, дотримання основних процесуальних стандартів та заборону свавільного правосуддя навіть у надзвичайних умовах (ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 6 Європейської конвенції з прав людини);

– право на правову допомогу та ефективні засоби юридичного захисту, включно з можливістю звернення до міжнародних контрольних і судових органів, зокрема Комітету ООН з прав людини та Європейського суду з прав людини, як важливого елементу міжнародного механізму відповідальності держав (ст. 2, 3, 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 6, 13, 34 Європейської конвенції з прав людини);

– міжнародно-правовий захист цивільного населення та особливо вразливих категорій осіб, до яких належать діти, жінки, поранені, хворі, внутрішньо переміщені особи та біженці, що детально регламентується нормами міжнародного гуманітарного права (IV Женевська конвенція 1949 року; Додаткові протоколи до неї 1977 року);

– заборона дискримінації, яка зобов'язує державу забезпечувати рівність осіб у користуванні правами та свободами незалежно від раси, статі, мови, релігії, походження чи інших ознак навіть за умов запровадження обмежень, пов'язаних із воєнним станом (ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 14 Європейської конвенції з прав людини).

У своїй сукупності зазначені міжнародно-правові гарантії формують нормативний мінімум захисту прав людини в умовах війни та слугують

орієнтиром для національних правових систем при розробленні й застосуванні заходів воєнного стану, забезпечуючи баланс між імперативами безпеки та вимогами поваги до людської гідності.

До юридичних гарантій прав громадянина належать, зокрема, норми та принципи Конституції України і чинного законодавства, які безпосередньо містять гарантії або самі по собі виконують гарантійну функцію, а також юридичні обов'язки та механізми юридичної відповідальності, що забезпечують реалізацію і захист прав і свобод.

На наш погляд, головною інституційною юридичною гарантією прав і свобод людини та громадянина є стаття 55 Конституції України, в якій задекларовано, що права і свободи людини та громадянина захищаються судом, а саме:

1) право на оскарження в судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб;

2) право звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

3) право на подання конституційної скарги до Конституційного Суду України на підставах і в порядку, визначених Конституцією та законом;

4) право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися до відповідних міжнародних судових установ або органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, для захисту своїх прав і свобод;

5) право захищати свої права і свободи будь-якими не забороненими законом засобами від їх порушення та протиправних посягань [79].

Як свідчать положення Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а також міжнародних актів у сфері прав людини (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про захист прав людини) під юридичними гарантіями прав людини у контексті правового режиму воєнного стану слід розуміти цілісну систему правових норм, процедур та інституційних механізмів спрямованих на

забезпечення реалізацію, захист та поновлення прав і свобод особи в умовах функціонування особливого правового режиму, введеного у зв'язку з виникненням загрози національній безпеці.

До кола таких гарантій належать:

- визначення правових меж допустимих обмежень прав і свобод, що повинні відповідати принципам необхідності, законності та пропорційності;
- механізми демократичного контролю за діяльністю органів публічної влади, зокрема з боку парламенту та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- забезпечення доступу до судового захисту та професійної правової допомоги, як базових елементів ефективного правозахисту;
- гарантії недоторканності певних основоположних прав, які не підлягають обмеженню навіть за умов збройного конфлікту, відповідно до положень міжнародного права прав людини.

Підсумовуючи наведені вище наукові підходи та нормативно закріплені положення, можна зробити власний висновок про те, що **юридичні гарантії прав людини в період збройного конфлікту** – це система правових норм і механізмів національного та міжнародного рівня, спрямованих на реалізацію, захист і поновлення прав особи в умовах особливого правового режиму, що передбачає визначення допустимих меж обмеження прав за принципами законності, необхідності й пропорційності та забезпечує доступ до судового захисту, правової допомоги й дотримання невідчужуваних міжнародних стандартів.

Висновки до Розділу 1.

1. Історичний огляд розвитку ідеї прав людини демонструє складний і динамічний процес, у якому етичні, філософські, релігійні та правові елементи поступово злилися в єдину доктрину. Її основою є переконання в тому, що кожна людина – незалежно від походження, статусу чи переконань – має невід'ємні права, які повинні визнаватися, поважатися та захищатися державою і міжнародною спільнотою. Усвідомлення цього історичного шляху є не лише

інтелектуальним викликом, а й моральним обов'язком сучасного правозахисного мислення, яке має черпати натхнення з гуманістичних ідей минулого для забезпечення сталого правового майбуття.

2. Теоретико-правова традиція України посіла важливе місце у формуванні загальноцивілізаційної концепції прав людини, запропонувавши унікальний синтез гуманістичних ідей, природно-правового мислення та концепцій правової держави. Інтелектуальна спадщина українських мислителів демонструє послідовне утвердження ідеї особистої свободи, рівності, моральної автономії та пріоритету закону над волею правителя. Їхні праці розвивали концепції природних прав, суспільного договору, освіченої монархії та культурної автономії як основи справедливого ладу. Ці ідеї не лише відображали загальноєвропейські правові тенденції, а й формували національну парадигму українського правового гуманізму, яка орієнтована на цінність особистості, верховенство права та нерозривний зв'язок прав людини з гідністю, свободою і національною ідентичністю.

3. У процесі дослідження еволюції інституту прав і свобод людини та громадянина особливу аналітичну вагу має вивчення юридичних гарантій як цілісної системи умов, механізмів і засобів, покликаних забезпечити їхню фактичну реалізацію та ефективне функціонування. Витоки цих категорій слід шукати у філософському дискурсі, однак з плином часу вони трансформувалися у міждисциплінарні поняття, що об'єднують у собі правові, соціологічні, політичні та навіть біоетичні компоненти. При цьому під **юридичними гарантіями прав людини** слід розуміти комплекс правових норм, інститутів і процедур, закріплених у національному та міжнародному праві та спрямованих на реалізацію, охорону, ефективний захист і поновлення порушених прав особи шляхом застосування відповідних юридичних засобів.

4. Методологічний аналіз юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану вимагає обов'язкового врахування специфіки особливого правового режиму, що встановлюється в умовах загрози національній безпеці. Згідно з чинним законодавством України, правовий режим воєнного стану передбачає тимчасове, загрозою зумовлене обмеження конституційних прав і

свобод людини і громадянина, яке повинно мати чітко визначений строк дії та відповідати критеріям правомірності, пропорційності й необхідності. При цьому важливо підкреслити, що відповідно до частини другої статті 64 Конституції України не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України.

5. У результаті дослідження встановлено, що методологічна основа аналізу юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану повинна ґрунтуватися на інтегративному поєднанні загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, що забезпечує комплексний, багаторівневий підхід до пізнання складної правової реальності у виняткових умовах. Серед пріоритетних методів особливу роль відіграють: порівняльно-правовий метод, який відкриває можливість для глибокого аналізу міжнародного та зарубіжного досвіду регулювання правового статусу особи під час збройних конфліктів, сприяє виявленню універсальних підходів та національних особливостей у сфері гарантування прав людини в надзвичайних умовах; системно-структурний метод, що дає змогу дослідити юридичні гарантії як цілісну, функціонально взаємопов'язану систему, в якій кожен елемент (норма, інститут, механізм) виконує специфічну роль у забезпеченні захисту прав особи; діалектичний метод, застосування якого дозволяє простежити динаміку розвитку юридичних гарантій, виявити їх внутрішні суперечності, тенденції трансформації та взаємозв'язки з іншими правовими інститутами, особливо в контексті зміни правового режиму внаслідок введення воєнного стану. Таким чином, методологічний підхід до вивчення юридичних гарантій у період воєнного стану має бути не лише міждисциплінарним, а й динамічним, що дозволяє враховувати як сталість фундаментальних правових принципів, так і особливості їх реалізації в умовах загрози державному суверенітету, територіальній цілісності та безпеці.

6. З урахуванням специфіки дослідження юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану обґрунтовано доцільність залучення спеціалізованих методів правового аналізу, здатних забезпечити глибоке і структуроване осмислення правозахисних механізмів у контексті надзвичайного правового режиму. До таких методів, зокрема, належать: метод аналізу правових

ризиків, який дозволяє ідентифікувати потенційні загрози для реалізації та захисту прав людини, що виникають у результаті запровадження воєнного стану, та оцінити ступінь їх впливу на правову безпеку особи; метод оцінки пропорційності обмежень конституційних прав і свобод, який передбачає з'ясування співмірності між втручанням держави та легітимною метою такого втручання, з урахуванням загальних принципів верховенства права; метод аналізу ефективності правозахисних механізмів в екстремальних умовах, що дає змогу виявити фактичну спроможність інституційного середовища (зокрема судових та квазісудових органів) реалізовувати свої функції з охорони прав і свобод в умовах обмеженого публічного простору та надзвичайного управління. Крім того, важливим методологічним інструментом у дослідженні правомірності обмежень прав людини в умовах надзвичайного стану є застосування так званого трискладового тесту, що широко використовується у практиці Європейського суду з прав людини. Цей тест включає: аналіз легітимності мети обмеження – визначення, чи переслідує держава у своїх діях мету, допустиму з погляду міжнародного та національного права (наприклад, захист національної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моралі); оцінка необхідності обмеження в демократичному суспільстві – встановлення, чи є втручання обґрунтованим у межах суспільної потреби й чи не виходить воно за межі необхідного; визначення пропорційності заходу поставленій меті – виявлення балансу між досягненням суспільно значущої мети та збереженням сутнісного ядра прав людини.

Таким чином, застосування цих методів сприяє підвищенню наукової обґрунтованості дослідження, дозволяє зберігати об'єктивність аналізу й забезпечує методологічну відповідність специфіці досліджуваного явища у правовій реальності періоду воєнного стану.

7. У контексті функціонування правового режиму воєнного стану юридичні гарантії прав і свобод людини та громадянина набувають особливої ваги, оскільки саме в умовах збройної агресії, воєнного конфлікту чи іншої критичної загрози національній безпеці допускається тимчасове обмеження окремих конституційно закріплених прав. Такі обмеження, передбачені як

національним законодавством, так і міжнародним правом, мають виключний характер і можуть застосовуватися лише за умов суворого дотримання принципів правової держави. Зокрема, держава зобов'язана забезпечити дотримання основоположних принципів верховенства права, правової визначеності, необхідності та пропорційності обмежень, а також недискримінації щодо окремих груп населення. Крім того, навіть у надзвичайних умовах вона не звільняється від обов'язку виконання своїх міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини, зокрема тих, що випливають із Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року та Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Таким чином, юридичні гарантії в умовах воєнного стану виступають критично важливим інструментом збереження балансу між потребами безпеки та захистом фундаментальних прав особи, формуючи правовий щит від потенційних зловживань з боку державної влади.

8. Юридичні гарантії прав і свобод людини в умовах воєнного стану мають комплексний, багаторівневий характер і охоплюють сукупність конституційних, інституційних, процесуальних та міжнародно-правових механізмів, спрямованих на забезпечення мінімального стандарту захисту особи навіть у період дії особливого правового режиму. Передусім, до таких гарантій належать конституційні положення, закріплені у статтях 55, 59 та 64 Конституції України. Вони забезпечують право на судовий захист, гарантують можливість отримання правової допомоги, а також містять чітко визначений перелік прав, які не підлягають обмеженню навіть за умов надзвичайного або воєнного стану. Зокрема, це стосується права на життя, заборони катувань, права на повагу до людської гідності, свободи думки, релігії тощо, які належать до категорії невідчужуваних та абсолютних. Додатковим елементом гарантійного механізму є інституційний контроль, реалізований через діяльність Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, які здійснюють парламентський та незалежний моніторинг дотримання прав громадян у надзвичайних умовах. Важливою складовою гарантій є забезпечення доступу до правової допомоги, зокрема через функціонування системи безоплатної правової

допомоги, що має особливе значення для соціально вразливих категорій населення. Навіть за умов обмеження окремих прав, особа не позбавляється можливості захищати свої інтереси у правовий спосіб. Окрему ланку становлять гарантії судового захисту, які зберігають свою дію навіть під час воєнного стану та виступають запорукою дотримання правового статусу особи, унеможливлуючи свавільне втручання органів публічної влади. Нарешті, особливої ваги набувають міжнародно-правові гарантії, закріплені у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.), Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), а також Женевських конвенціях (1949 р.) та їх протоколах. Ці документи не лише визначають допустимі межі обмеження прав в умовах надзвичайного стану, а й установлюють імперативні норми (*jus cogens*), відступ від яких є неприпустимим за жодних обставин. До таких прав належать, зокрема, заборона катувань, рабства, дискримінації, а також право на визнання правосуб'єктності особи перед законом.

Таким чином, система юридичних гарантій у період воєнного стану забезпечує збереження правового порядку та людської гідності навіть у найскладніших умовах, демонструючи здатність правової держави забезпечувати баланс між інтересами національної безпеки та фундаментальними правами особи.

9. Як свідчать положення Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а також міжнародних актів у сфері прав людини (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про захист прав людини) під **юридичними гарантіями прав людини у контексті правового режиму воєнного стану** слід розуміти цілісну систему правових норм і механізмів різних рівнів, що функціонують в умовах особливого правового режиму та забезпечують реалізацію, захист і відновлення прав особи, встановлюючи правомірні межі їх обмеження на основі принципів законності, необхідності та пропорційності, а також гарантують доступ до судового захисту, правової допомоги й дотримання невідчужуваних міжнародних стандартів.

РОЗДІЛ 2

ВИДОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВОЄННИЙ СТАН

2.1. Особливості забезпечення юридичних гарантій прав внутрішньо переміщених осіб

Починаючи з 2014 року, Україна опинилася в умовах затяжної безпекової кризи, спричиненої збройною агресією Російської Федерації, яка розпочалася з незаконної анексії Автономної Республіки Крим та продовжилася тимчасовою окупацією окремих районів Донецької та Луганської областей. Упродовж наступних восьми років держава перебувала у стані фактичного, хоча й офіційно неоголошеного, збройного конфлікту, що супроводжувався систематичними посяганнями на державний суверенітет, територіальну цілісність та міжнародновизнані кордони України. Особливої гостроти ця ситуація набула через масові порушення прав людини на тимчасово окупованих територіях, включаючи випадки насильницьких зникнень, катувань, обмеження свободи слова, переслідувань за політичними мотивами та дискримінації за етнічною або мовною ознакою.

Ескалація збройного конфлікту досягла критичної фази 24 лютого 2022 року, коли російська федерація розпочала повномасштабне вторгнення на територію України, що супроводжувалося широкомасштабними ракетно-бомбовими ударами по об'єктах як військової, так і цивільної інфраструктури. У відповідь на ці дії відповідно до чинного законодавства в Україні було офіційно запроваджено правовий режим воєнного стану.

Розгортання нової хвилі збройної агресії спричинило глибоку гуманітарну кризу на національному та міжнародному рівнях. Її одним із наймасштабніших наслідків стало масове вимушене переміщення населення, що охопило як внутрішньо переміщених осіб (ВПО), так і мільйони громадян, які були змушені

шукати захисту за межами України. Ця ситуація зумовила необхідність активізації механізмів національного та міжнародного реагування в гуманітарній, правозахисній і безпековій сферах.

Згідно з офіційними даними, оприлюдненими Інформаційно-обчислювальним центром Міністерства соціальної політики України, станом на середину березня 2025 року в Україні зареєстровано 4 601 146 внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Такий масштаб переміщення вказує на тривале збереження високого рівня внутрішньої міграції, що, у свою чергу, актуалізує необхідність системного підходу до правового, соціального, економічного й інституційного забезпечення прав і свобод цієї вразливої категорії населення [158].

Соціально-демографічна структура ВПО свідчить про переважання дорослого населення – 3,68 мільйона осіб (80,8%), у той час як діти віком до 18 років становлять 873 107 осіб (19,2%). Крім того, спостерігається виразна гендерна нерівність: жінки складають 59,7%, а чоловіки – 40,3% від загальної кількості зареєстрованих ВПО. Такий дисбаланс пояснюється низкою обставин, зокрема мобілізацією чоловічого населення, традиційним розподілом сімейних обов’язків та вимушеною еміграцією чоловіків у статусі військовозобов’язаних. У свою чергу, підвищена частка жінок серед внутрішньо переміщених осіб вказує на наявність специфічних соціальних потреб, зокрема в галузі захисту материнства, догляду за дітьми, соціального супроводу й психологічної реабілітації [17].

Аналіз вікової структури ВПО дає підстави для висновку про істотну концентрацію осіб пенсійного та передпенсійного віку:

- 1) особи віком 61-70 років – 723 999 осіб (15,7%);
- 2) група 31-40 років – 634 987 осіб (13,8%);
- 3) категорія 41-50 років – 585 700 осіб (12,7%) [158].

Зазначене зумовлює значне навантаження на систему охорони здоров’я, пенсійного забезпечення, а також вимагає адаптації програм соціальної допомоги до потреб літніх громадян, які не завжди спроможні самотійно забезпечити своє існування в умовах переміщення, втрати житла та родинних

зв'язків.

Територіальна динаміка розселення внутрішньо переміщених осіб демонструє нерівномірність навантаження на регіони. Найбільше ВПО зафіксовано у таких адміністративно-територіальних одиницях:

- Донецька область – 524 374 особи;
- Харківська область – 515 754 особи;
- Дніпропетровська область – 454 956 осіб;
- місто Київ – 421 024 особи;
- Луганська область – 270 543 особи [158].

Водночас, найменшу кількість ВПО зареєстровано у Рівненській (42 681), Волинській (42 856), Херсонській (45 016), Тернопільській (64 092) та Чернігівській (68 673) областях. Така географічна картина свідчить про неоднорідність інфраструктурних можливостей регіонів, нерівномірність фінансово-економічної спроможності територіальних громад, а також різну готовність органів місцевого самоврядування до прийому й інтеграції переміщених осіб. Особливу стурбованість викликає стан працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. За даними Міністерства соціальної політики, із понад 860 тисяч ВПО, які мають працездатний вік і потенціал до праці, лише 63 тисячі осіб упродовж 2024 року звернулися до центрів зайнятості. Це свідчить не лише про низький рівень інституційної комунікації між державою та переміщеними громадянами, а й про дефіцит ефективних механізмів сприяння зайнятості, професійної перепідготовки, стимулювання самозайнятості та підприємництва серед ВПО [17].

Виходячи із частого вживання терміну внутрішньо-переміщена особа (ВПО), доречно з'ясувати його змістовне навантаження з точки зору теоретичної науки. Зокрема, слід відмітити, що поняття «внутрішньо переміщені особи» в українському правовому та науковому дискурсі є еквівалентом міжнародного терміна «internally displaced persons» (IDPs). Саме ця дефініція офіційно закріплена у «Керівних принципах з питань внутрішнього переміщення» (Guiding Principles on Internal Displacement), прийнятих Організацією Об'єднаних Націй у 1998 році як універсальний документ, що окреслює

правовий статус, права і гарантії захисту осіб, які були змушені залишити місце свого постійного проживання в межах держави через збройний конфлікт, переслідування, стихійні лиха або порушення прав людини [61].

Історично термін «*internally displaced persons*» було введено до наукового обігу російсько-американським демографом Євгеном Максимовичем Кулішером у 1943 році на сторінках його праці «Переміщення населення в Європі» (*Displacement of Population in Europe*, 1949). У своїх дослідженнях він застосовував це поняття стосовно категорії осіб, які внаслідок подій Другої світової війни були змушені змінити місце проживання, залишаючись при цьому в межах кордонів своїх країн. Таким чином, Кулішер заклав наукове підґрунтя для подальшого формування міжнародно-правового підходу до проблеми внутрішнього переміщення [215, с. 166-177].

У сучасному міжнародному праві термін IDPs використовується для окреслення осіб, які, на відміну від біженців, не перетнули міжнародно визнаних державних кордонів, але зазнали таких самих загроз – воєнних дій, етнічних чи політичних переслідувань, насильства або порушень прав людини. Їх правовий статус залишається унікальним, оскільки на відміну від біженців, вони не підпадають під дію Конвенції ООН 1951 року про статус біженців, а отже, не мають міжнародного захисту в межах відповідної конвенційної системи.

Слід зауважити, що на початку 1990-х років, коли проблема внутрішнього переміщення населення набула помітного міжнародного резонансу та була вперше піднята на рівні ООН, єдиного загальновизнаного визначення терміну «внутрішньо переміщені особи» (ВПО) ще не існувало. Це створювало серйозні труднощі у формуванні міжнародно-правових підходів до захисту цієї категорії осіб, а також у розробці ефективних гуманітарних механізмів реагування.

У процесі розроблення концептуальних засад правового статусу ВПО важливу роль відіграв представник Генерального секретаря ООН з питань внутрішнього переміщення, який, аналізуючи характер таких переміщень, окреслив дві базові ознаки, що стали визначальними для подальшого нормативного розуміння цього явища: по-перше, це недобровільний характер переміщення, зумовлений обставинами, що створюють безпосередню загрозу

життю, здоров'ю або свободі особи; по-друге – переміщення відбувається без перетину міжнародно визнаного державного кордону, що і відрізняє ВПО від осіб, які набувають статусу біженця відповідно до положень Конвенції ООН 1951 року [218].

Причини внутрішнього переміщення мають комплексний характер і можуть бути як політико-військовими, так і еколого-соціальними. Серед основних чинників переміщення, крім збройних конфліктів, називають стихійні природні лиха (землетруси, повені, урагани, виверження вулканів), антропогенні катастрофи (вибухи, пожежі, техногенні аварії, зокрема ядерного або хімічного характеру), а також масштабні проекти економічного розвитку, які призводять до примусового відселення населення з місць проживання, наприклад, у разі будівництва великих інфраструктурних об'єктів.

У цьому контексті внутрішньо переміщена особа – це не лише суб'єкт гуманітарної допомоги, а й носій невідчужуваних прав і свобод, що підлягають захисту згідно з нормами національного та міжнародного права. Таким чином, навіть у відсутності конвенційного регулювання, ООН шляхом вироблення Керівних принципів з питань внутрішнього переміщення (1998 р.) здійснила важливий крок у напрямі інституціалізації гарантій прав ВПО.

З урахуванням накопиченого досвіду, міжнародна спільнота, яка раніше від України стикалася з масштабними проблемами внутрішнього переміщення, сформувала узагальнену правову рамку, спрямовану на захист прав цієї вразливої категорії осіб. Ключовим міжнародним документом у цій сфері є вже згадані Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення, розроблені Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) та офіційно затверджені в 1998 році [61]. Ці принципи, хоча й не мають обов'язкової юридичної сили, однак визнаються авторитетним джерелом міжнародного «м'якого права» (soft law) й активно використовуються як правовий орієнтир у діяльності держав, міжнародних організацій і гуманітарних структур.

Керівні принципи складаються з 30 статей, які окреслюють основні гарантії захисту ВПО на всіх етапах переміщення: від моменту його початку до

інтеграції, повернення або реінтеграції. Згідно з цими положеннями, внутрішньо переміщеними особами визнаються особи або групи осіб, які змушені залишити місце свого постійного або звичного проживання з причин, пов'язаних із збройними конфліктами, масовими порушеннями прав людини, насильством, стихійними чи техногенними катастрофами, але при цьому не перетнули міжнародновизнаних державних кордонів [61].

У такому визначенні особливо важливою є акцентуація на відсутності факту перетину кордону, що і дозволяє чітко відмежовувати ВПО від біженців з точки зору міжнародного права. Як свідчить історичний контекст, в Україні внутрішньо переміщені особи з'явилися ще до початку конфлікту на Донбасі та анексії Криму. Перший масштабний приклад внутрішнього переміщення мав місце у 1986 році, коли внаслідок техногенної катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції з уражених радіацією територій було евакуйовано понад 150 тисяч осіб і переселено мешканців 76 населених пунктів. Цей приклад, на думку дослідників Годжі та Рекотової, є типовою моделлю внутрішнього переміщення за екологічною ознакою й підтверджує багатofакторність природи ВПО як соціально-правової категорії [24].

В Україні визначення поняття «внутрішньо переміщена особа» (ВПО) нормативно закріплене в положеннях Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який було ухвалено 20 жовтня 2014 року у зв'язку з початком збройного конфлікту на сході країни та анексією Автономної Республіки Крим. Цей Закон є базовим актом національного законодавства, що регламентує правовий статус, права, свободи, а також механізми соціального захисту та державної підтримки ВПО.

Згідно з частиною першою статті 1 зазначеного Закону, внутрішньо переміщеною особою визнається громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка на законних підставах перебуває на території України та має право на постійне проживання в Україні, і яка була змушена залишити своє попереднє місце проживання внаслідок або з метою уникнення негативних наслідків таких явищ, як збройний конфлікт, тимчасова окупація території, повсюдні прояви насильства, масові порушення прав людини, надзвичайні

ситуації природного чи техногенного характеру [54].

Зазначене законодавче визначення базується на поєднанні об'єктивного та суб'єктивного критерію: по-перше, має місце переміщення в межах країни внаслідок надзвичайних обставин (об'єктивний фактор), а по-друге – переміщення має вимушений і недобровільний характер (суб'єктивна ознака), тобто особа залишає своє житло не з власної ініціативи, а для збереження життя, безпеки або реалізації базових прав.

Слід наголосити, що переважна більшість внутрішньо переміщених осіб в Україні зазнала як значних матеріальних збитків, пов'язаних із втратою житла, майна та засобів до існування, так і серйозних морально-психологічних травм, спричинених вимушеним переселенням, втратою соціальних зв'язків, почуттям небезпеки й невизначеності. Вимушене залишення місця постійного проживання внаслідок збройної агресії, тимчасової окупації чи інших надзвичайних обставин супроводжується глибоким стресом і порушенням базового відчуття безпеки, що обумовлює комплексні виклики як на індивідуальному, так і на суспільному рівні.

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне акцентувати на тому, що забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб не може обмежуватися виключно формальними юридичними гарантіями. Важливою складовою державної політики у сфері захисту ВПО має стати розробка та впровадження системи розширених соціально-економічних гарантій, яка включає не лише надання фінансової допомоги, а й запровадження спеціальних пільг, забезпечення доступу до житла, медичних та освітніх послуг, створення умов для працевлаштування, а також заходів з психосоціальної підтримки.

Такий інтегрований підхід відповідає принципам гуманітарного права, зобов'язанням України у сфері прав людини та міжнародним стандартам захисту внутрішньо переміщених осіб, закріпленим, зокрема, у Керівних принципах ООН з питання внутрішнього переміщення (1998). Реалізація зазначених заходів має бути невід'ємним елементом державної стратегії відновлення та соціальної інтеграції постраждалих від збройного конфлікту осіб, що, у свою чергу, сприятиме зміцненню соціальної єдності, недискримінаційності та стійкості

правової системи держави.

Нормативно-правова основа, яка чинна на даний час передбачає систему формально-юридичних гарантій, пільг та переваг для внутрішньо переміщених осіб у ключових сферах життєдіяльності, зокрема в галузі соціального захисту, охорони здоров'я, забезпечення житлом, реалізації виборчих прав та регулювання трудових правовідносин. Завдяки цим положенням було закладено основу державної політики інтеграції та підтримки внутрішньо переміщених осіб у нових умовах проживання.

Втім, незважаючи на наявність відповідного законодавчого підґрунтя, реальна практика засвідчує, що обсяг юридичних гарантій, закріплених на нормативному рівні, не є повною мірою достатнім для подолання комплексних проблем, з якими стикаються ВПО. Зокрема, фізичні та психологічні травми, втрати майна, дезадаптація в нових громадах, обмежений доступ до повноцінної медичної допомоги, працевлаштування та освіти не завжди знаходять адекватне відображення у передбачених державою механізмах допомоги. Це створює дисбаланс між декларативністю правових норм і фактичним рівнем реалізації гарантій.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII, був позитивно оцінений як українськими правозахисними інституціями, так і міжнародними організаціями, оскільки відповідає міжнародним підходам до кваліфікації статусу ВПО, зокрема – Керівним принципам з питань внутрішнього переміщення ООН (1998 р.), однак він має свою національну специфіку, зумовлену потребами українського контексту. Важливо, що закон визнає ВПО не лише громадян України, але й іноземців та осіб без громадянства – за умови їхнього законного перебування в Україні. Таким чином, український законодавець розширює сферу дії цього статусу з метою забезпечення комплексного правового захисту всіх осіб, які постраждали внаслідок кризових подій на території держави.

Після з'ясування змістового наповнення терміна «внутрішньо переміщені особи» (ВПО), логічним наступним кроком є дослідження категорії «юридичні гарантії внутрішньо переміщених осіб», яка відіграє визначальну роль у системі

правового захисту осіб, змушених залишити постійне місце проживання внаслідок збройної агресії, тимчасової окупації або інших надзвичайних обставин. У цьому аспекті першочергове значення має Конституція України як основоположне джерело права, що має найвищу юридичну силу та встановлює базові принципи правового статусу людини і громадянина на всій території держави – незалежно від фактичного контролю над окремими її частинами, зокрема тими, що тимчасово окуповані або становлять підвищену небезпеку для проживання.

Конституція України як Основний Закон містить низку важливих положень, що закріплюють процесуальні права громадян, включаючи й внутрішньо переміщених осіб (ВПО), на всіх етапах правової взаємодії. Зокрема, статті 21 та 22 гарантують рівність прав і свобод, їх невідчужуваність і неможливість звуження змісту та обсягу наявних прав під час прийняття нових законів. Стаття 55 передбачає право особи на судовий захист своїх прав і свобод, що є основоположною засадою правової держави, а також створює систему інституційної охорони прав, свобод і обов'язків. Стаття 59 визначає право кожного на правову допомогу, у тому числі можливість звернення за підтримкою до адвоката чи інших правозахисних об'єднань, що сприяє активізації громадянського суспільства у сфері захисту прав. У свою чергу, статті 102 та 116 Конституції фіксують функції Президента України та Кабінету Міністрів щодо забезпечення реалізації і гарантування прав і свобод громадян. Особливе значення в контексті внутрішнього переміщення мають статті 55-65 Конституції України, у яких закріплюються основні процесуальні гарантії правового статусу особи, в тому числі ВПО, та визначається порядок реалізації їхніх прав у межах національної юрисдикції. У поєднанні з положеннями статей 21-64, ці норми формують базову структуру для адміністративного захисту прав переселенців, зокрема щодо процедур реєстрації, підтвердження статусу, доступу до соціальної допомоги, освіти, охорони здоров'я тощо [79].

Деталізований механізм реалізації прав ВПО передбачено також у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який конкретизує порядок видачі довідок, зміну місця реєстрації, звернення за

соціальними виплатами. Разом із ним, Закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [139] і «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [138] створюють нормативне підґрунтя для правового статусу переселенців, формуючи національний правовий режим відповідно до Конституції, чинного законодавства та міжнародних договорів України.

Ці законодавчі акти не лише гарантують дотримання прав, свобод і законних інтересів ВПО, а й забезпечують їхню інтеграцію в суспільне життя, сприяють уникненню дискримінації та підвищують рівень юридичної обізнаності вразливих категорій населення.

У контексті захисту прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року відіграє ключову роль як спеціалізований нормативно-правовий акт, що спрямований на формування правових умов для реалізації конституційних прав цієї категорії осіб. Зокрема, стаття 2 Закону, яка має назву «Гарантії дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», закріплює зобов'язання держави вживати всіх можливих заходів, передбачених Конституцією України, чинними законами та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, з метою: запобігання виникненню передумов для вимушеного внутрішнього переміщення; забезпечення охорони, поваги та дотримання прав і свобод ВПО; створення умов для добровільного повернення до попереднього місця проживання; або успішної інтеграції у нових громадах за місцем переміщення в межах України [138].

У цій нормі окреслено комплекс гарантій, що мають на меті не лише мінімізувати негативні наслідки переміщення, але й забезпечити повноцінну участь ВПО у суспільному житті. Конкретизовано низку правових механізмів, які надають внутрішньо переміщеним особам реальні інструменти для реалізації своїх прав, зокрема: захист від примусового внутрішнього переміщення, а також від примусового повернення до покинутого місця проживання без вільної та усвідомленої згоди особи; ведення обліку ВПО з метою гарантування точності та ефективності державної політики у цій сфері; реєстрація місця проживання

ВПО, що необхідна для належної ідентифікації та отримання доступу до державних послуг; право на отримання документів, що посвідчують особу і громадянство України або документів, що засвідчують особу з відповідним спеціальним статусом; реалізація прав на зайнятість, соціальний захист, пенсійне забезпечення, участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування; забезпечення права на освіту як для дітей, так і для дорослих у межах формальної та неформальної систем освіти; захист виборчих прав ВПО, що має принципове значення для політичної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади; забезпечення доступу до комунальних послуг, що є елементом гідного рівня життя й умов соціальної адаптації.

У статті 14 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» закріплено гарантію недопущення дискримінації за ознакою належності до внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Водночас її формулювання не узгоджується з оновленим визначенням ВПО, наведеним у статті 1 цього ж Закону, що свідчить про наявність певної нормативної неузгодженості та потребу вдосконалення законодавчої техніки. У сфері реалізації соціально-економічних прав ВПО (незалежно від того, чи йдеться про громадян України, іноземців або осіб без громадянства) на практиці можуть виникати обмеження, зумовлені їхнім спеціальним правовим статусом. Такі обмеження нерідко мають ознаки дискримінаційних та можуть суперечити як національному законодавству, так і міжнародно-правовим стандартам у сфері прав людини. Це, своєю чергою, актуалізує необхідність забезпечення рівності правового статусу ВПО та усунення будь-яких форм необґрунтованої диференціації [138].

Разом із тим держава Україна вживає комплекс заходів, передбачених Конституцією України, законами України, а також міжнародними договорами, обов'язковість яких схвалена Верховна Рада України, з метою запобігання виникненню передумов вимушеного внутрішнього переміщення. Ці заходи спрямовані на забезпечення належного захисту та дотримання прав і свобод ВПО, а також на створення умов для їх добровільного повернення до попереднього місця проживання або успішної інтеграції у нових громадах на території України.

Таким чином, зазначена правова норма формує комплексний і міжгалузевий підхід до гарантування прав внутрішньо переміщених осіб, поєднуючи положення конституційного, адміністративного, соціального та міжнародного права. Це створює підґрунтя для реалізації принципу недискримінації та забезпечення рівного доступу ВПО до всіх основних сфер суспільного життя.

А в статті 19 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» закріплено бланкетну норму, згідно з якою особи, винні у порушенні положень цього нормативного акта, підлягають відповідальності відповідно до чинного законодавства[138]. Водночас слід зауважити, що основні норми, які встановлюють відповідальність за порушення у сфері міграційних правовідносин, зосереджені у статтях 197-207 глави 15 Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) [65], у розділі XVIII Митного кодексу України [98], а також у розділі III Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [143].

Особливої уваги заслуговує підпункт 1 пункту 4 статті 20 вказаного Закону, відповідно до якого на Кабінет Міністрів України покладалося зобов'язання протягом трьох місяців із дати набрання чинності Законом підготувати та внести на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо внесення змін до КУпАП [138]. Ці зміни мали стосуватися встановлення адміністративної відповідальності посадових та службових осіб за порушення прав, свобод і законних інтересів внутрішньо переміщених осіб, зокрема у процесі їх реєстрації, наданні соціальних послуг, а також наданні інформації щодо наявних місць тимчасового поселення та можливостей працевлаштування. Проте наразі положення, що регламентують відповідальність у відповідній сфері, залишаються неврегульованими як на нормативному, так і на теоретичному рівні.

У цьому контексті варто звернутися до прикладу конкретного правопорушення, яке потенційно може бути вчинене внутрішньо переміщеними особами, а саме – проживання без паспорта громадянина України або без реєстрації місця проживання, що передбачене статтею 197 КУпАП. Об'єктивна

сторона цього правопорушення полягає у бездіяльності, тобто проживанні без відповідної реєстрації [65].

Водночас згідно зі статтею 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи підтверджує її місце проживання протягом усього періоду, коли наявні підстави, визначені статтею 1 цього Закону. Адресою фактичного проживання ВПО може вважатися місце компактного поселення, зокрема: містечка з модульних конструкцій, гуртожитки, оздоровчі табори, пансіонати, готелі, санаторії тощо [138]. Таким чином, внутрішньо переміщені особи повинні мати або відповідну довідку про взяття на облік, або пройти реєстрацію за новим місцем проживання.

Оскільки чинна редакція статті 197 КУпАП не містить жодного уточнення стосовно внутрішньо переміщених осіб, з метою її правового удосконалення доцільним видається доповнення гіпотези норми словами: «... або без довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи» [65]. Це обґрунтовується тим, що внутрішньо переміщеною особою може бути не лише громадянин України, але й іноземець чи особа без громадянства.

Окрім цього, доцільним є перегляд положень статті 203 КУпАП «Порушення іноземцями та особами без громадянства правил перебування в Україні і транзитного проїзду через її територію», оскільки чинне законодавство не покладає на цих осіб обов'язку ставати на облік як внутрішньо переміщені особи. У цьому контексті слід наголосити на наявності альтернативності у реалізації права на вибір місця перебування: особа може або зареєструвати нове місце проживання у встановленому порядку, або отримати довідку про взяття на облік ВПО.

Щодо наслідків недотримання таких вимог, то для ВПО, які проживають не за місцем обліку, чинне законодавство передбачає санкції у вигляді припинення виплат соціальної допомоги. У випадку встановлення фактів шахрайства під час отримання виплат, можливим є притягнення таких осіб до відповідальності згідно зі статтею 190 Кримінального кодексу України («Шахрайство») [86].

У Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» особлива увага приділяється правовому статусу осіб, які продовжують проживати на територіях, що визнані тимчасово окупованими внаслідок збройної агресії. Норми цього закону слугують важливим інструментом збереження зв'язку між державою та її громадянами, які опинилися в умовах обмеженого доступу до державних інституцій, гарантують збереження правового статусу таких осіб та визначають механізми реалізації їхніх основоположних прав. Зокрема, статті 6 та 7 цього правового акту встановлюють базові гарантії у сфері документування осіб, які проживають на тимчасово окупованій території. Законодавець закріплює право громадян на отримання документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу або її спеціальний статус, незалежно від факту проживання на окупованій території, оформлення документів, що засвідчують правовий статус особи чи її належність до громадянства України, у тому числі через альтернативні або спрощені адміністративні процедури, внесення відомостей до паспортних документів щодо місця проживання чи перебування особи, що є необхідним елементом забезпечення адміністративних, соціальних і виборчих прав та реалізацію економічних і соціальних прав, таких як право на працю, пенсійне забезпечення, соціальні виплати, державне соціальне страхування та доступ до освітніх послуг [139].

Важливим елементом гарантій правової охорони майнових інтересів є стаття 11, яка закріплює право власності та правовий режим майна, що перебуває на тимчасово окупованій території. Вона встановлює, що набуття, здійснення та припинення прав власності на таке майно регулюється відповідно до законодавства України, незалежно від фактичного контролю над територією. У свою чергу, стаття 11-1 регламентує порядок реалізації права на спадкування особами, які проживають на тимчасово окупованій території. Законодавець визначає, що відкриття спадщини та оформлення спадкових прав мають здійснюватися відповідно до національного законодавства із обов'язковою реєстрацією спадкової справи у Спадковому реєстрі, порядок ведення якого затверджено Кабінетом Міністрів України [139].

Таким чином, зазначені норми спрямовані на забезпечення принципу правової безперервності щодо громадян України, які опинилися на тимчасово окупованій території. Вони не лише гарантують збереження юридичного зв'язку таких осіб з державою, а й створюють умови для відновлення і реалізації прав в умовах обмеженого або неможливого доступу до державних установ.

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що чинне законодавство України створює достатньо розгалужену та нормативно закріплену систему гарантій реалізації права на соціальний захист, зокрема для вразливих категорій населення, таких як внутрішньо переміщені особи (ВПО). Ці гарантії становлять важливий складник загального механізму забезпечення прав і свобод людини, спрямованого на підтримку соціальної справедливості, забезпечення базових стандартів життя і відновлення порушених прав в умовах збройного конфлікту чи інших кризових ситуацій. До характерних ознак юридичних гарантій права на соціальний захист ВПО доцільно віднести: чіткий розподіл компетенцій між органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими уповноваженими суб'єктами у сфері реалізації соціального захисту ВПО, що створює структуровану й відповідальну систему управління; встановлення юридичної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання обов'язків щодо забезпечення соціальних прав зазначених категорій осіб, що стимулює дотримання стандартів державної соціальної політики; закріплення обов'язку державних органів та посадових осіб щодо вжиття ефективних заходів для відновлення порушених соціальних прав, включно із забезпеченням доступу до правової допомоги, соціальних послуг та виплат.

У свою чергу, реалізація юридичних гарантій у цій сфері має ґрунтуватися на дотриманні таких принципів, як: комплексність – охоплення всіх аспектів соціального захисту (житло, медицина, зайнятість, освіта, допомога); ефективність – реальне досягнення результатів у практичному забезпеченні соціальних прав; системність – взаємопов'язаність дій і рішень у межах єдиної соціальної політики; правова стрункність – узгодженість нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини у сфері соціального захисту; процесуальна грамотність – дотримання встановлених правових процедур при прийнятті

рішень, що стосуються реалізації соціальних прав ВПО.

Важливим елементом національної стратегії реагування на феномен внутрішнього переміщення є підвищення рівня суспільної обізнаності щодо масштабів, причин і наслідків проблем, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи (ВПО). Такий підхід передбачає активну реалізацію інформаційно-просвітницьких ініціатив, зокрема впровадження цільових освітніх програм, організацію суспільно значущих комунікаційних кампаній, а також широке медійне висвітлення питань, пов'язаних із захистом прав і свобод ВПО. Метою цих заходів є формування в суспільстві атмосфери толерантності, солідарності та взаємної підтримки, що є необхідною умовою успішної інтеграції переміщених осіб у приймаючі громади.

Паралельно з цим критично важливим є налагодження ефективного механізму збору, систематизації та аналітичного опрацювання достовірних даних про внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, йдеться про інформацію щодо їх кількісних показників, географії розміщення, соціально-демографічного профілю, актуальних потреб і рівня соціальної адаптації. Наявність якісної, повної та актуалізованої статистики є обов'язковою передумовою для розробки обґрунтованої, адресної та результативної державної політики у сфері захисту ВПО. Саме емпірично підтверджена база дозволяє не лише оцінювати ефективність уже реалізованих заходів, а й вчасно адаптувати національні та регіональні програми відповідно до реальних потреб переміщених осіб.

Не менш важливою є підтримка спеціалізованих тренінгових програм для працівників державного та недержавного секторів, які працюють з ВПО. Такі навчання мають формувати компетентність у сфері прав людини, недискримінації, гуманітарного захисту та реінтеграції.

Ключовим завданням держави залишається формування цілісної нормативно-правової бази (legal framework), яка відповідатиме міжнародним стандартам захисту прав внутрішньо переміщених осіб, зокрема Керівним принципам ООН щодо внутрішнього переміщення (1998 р.). На її основі має бути розроблена і впроваджена національна політика у сфері внутрішнього переміщення, що включатиме як короткострокові, так і довгострокові механізми

захисту. Для ефективної координації дій на загальнодержавному рівні необхідне створення спеціалізованого координуючого органу (focal point), відповідального за всі аспекти роботи з ВПО – від нормативного регулювання до реалізації програм допомоги. Також необхідно залучати до цієї роботи національні правозахисні інституції (national human rights institutions), надаючи їм мандат на моніторинг дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та вплив на державну політику в цій сфері [207].

Невід’ємною частиною ефективного управління проблематикою ВПО має бути забезпечення їхньої активної участі в процесах прийняття рішень, що стосуються їхнього правового становища, соціального захисту та інтеграції. Державна політика також повинна орієнтуватися на довгострокові рішення – включаючи забезпечення житлом, створення умов для працевлаштування, освіти та доступу до якісних соціальних послуг.

Досягнення зазначених цілей неможливе без виділення достатнього обсягу фінансових, матеріальних та кадрових ресурсів. За відсутності внутрішніх можливостей, держава має вдаватися до активної співпраці з міжнародними партнерами, які функціонують на основі сформованих міжнародних стандартів. Процес формування таких стандартів започаткований провідними міжнародними організаціями, такими як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рада Європи (РЄ), Європейський Союз (ЄС), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та іншими суб'єктами міжнародного правотворення. Поділяючи фундаментальні цінності міжнародного співтовариства, Україна приєдналася до переважної більшості міжнародних договорів, які регулюють питання забезпечення прав та свобод ВПО.

Міжнародні нормативно-правові акти, що охоплюють сферу захисту ВПО, доцільно класифікувати на загальні, спеціальні та рекомендацій Парламентської асамблеї Ради Європи. До загальних актів, які мають універсальне значення для захисту прав людини, належать:

- Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.;
- Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. та два додаткових протоколи 1977 р.;

- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р.;
- Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р.;
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р.;
- Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р.;
- Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р.;
- Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 р. та інші документи [118].

У межах спеціального міжнародного законодавства, спрямованого безпосередньо на регулювання прав внутрішньо переміщених осіб, особлива роль належить Раді Європи. У рамках її діяльності були прийняті як юридично зобов'язуючі документи, так і рекомендаційні акти, зокрема:

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р.;
- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 р.;
- Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995 р.);
- Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р. [118].

Окрім того, значний масив документів сформовано у вигляді рекомендацій Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), які мають суттєве значення для формування європейської політики щодо ВПО:

- Рекомендація № 1631 (2003) «Внутрішнє переміщення в Європі»;
- Рекомендація № 1652 (2004) «Освіта для біженців і внутрішньо переміщених осіб»;
- Рекомендація № 1877 (2009) «Забуті люди Європи: захист прав

людини осіб, переміщених на тривалий час»;

- Рекомендація № 1459 (2005) «Усунення обмежень на право голосу»;
- Рекомендація № 1708 (2010) «Вирішення майнових питань біженців та внутрішньо переміщених осіб»;
- Рекомендація № 1897 (2012) «Забезпечення більшої демократичності виборів»;
- Рекомендація № 2026 (2014) «Альтернативи неналежним за умовами централ тимчасового розміщення для ВПО та біженців»;
- Рекомендація № 2028 (2015) (повна назва документа вимагає уточнення) [118].

Таким чином, міжнародно-правова база у сфері забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) є не лише комплексною і багатоаспектною, а й виступає методологічною основою для формування національної правової політики у цій сфері. Вона охоплює як універсальні акти, що закріплюють базові права людини, так і спеціалізовані документи, спрямовані на врегулювання особливостей статусу ВПО, гарантій їх правового та соціального захисту, механізмів інтеграції й відновлення.

Імплементація положень міжнародних документів у національне законодавство України не лише посилює правовий захист ВПО, а й сприяє утвердженню загальновизнаних демократичних стандартів, забезпечує підзвітність державних органів у сфері реалізації прав переміщених осіб та створює умови для ефективного моніторингу з боку міжнародних структур. Приєднання до відповідних міжнародних актів та врахування рекомендацій таких організацій, як ООН, РЄ, ОБСЄ, ЄС, засвідчує прагнення України до інтеграції в європейський правовий простір та до дотримання принципів верховенства права, недискримінації, поваги до гідності людини і гуманітарного підходу у вирішенні питань внутрішнього переміщення.

2.2. Юридичні гарантії прав людини, що виїхали за межі держави у зв'язку з воєнним конфліктом (зовнішньо переміщені особи)

Історія становлення держав, формування імперій та міждержавних відносин засвідчує безперервну присутність проблематики вимушеного переміщення осіб. Залежно від епохи, політичного устрою, геополітичної ситуації та рівня розвитку правових інституцій, явище біженства набувало специфічних рис, відображаючи особливості свого часу як у формах прояву, так і в механізмах реагування з боку держав і міжнародної спільноти. Проблема переміщених осіб стала не лише соціальним, а й гуманітарним, політичним і правовим викликом, що актуалізується в контексті війни, переслідувань, релігійної чи етнічної нетерпимості.

Для сучасних міграційних процесів характерним є явище так званого «міграційного переходу», що означає трансформацію держав із традиційних донорів міграції у країни, які активно приймають мігрантів. Інакше кажучи, держави, що раніше виступали переважно як джерело еміграції, поступово набувають статусу країн призначення для іноземних громадян. Показовими прикладами такого переходу є Ірландія, Італія та Іспанія, а також Малайзія, Південна Корея і Таїланд. У минулому вони характеризувалися значними масштабами еміграції, проте нині дедалі більше виступають як центри притягання трудових мігрантів. Ознаки міграційного переходу спостерігаються і в країнах Східної Європи, зокрема у Польщі. Попри те, що внаслідок тривалих еміграційних процесів Польща сформувала одну з найбільш чисельних діаспор за кордоном, сьогодні вона дедалі більше перетворюється на країну призначення для іноземної робочої сили. Насамперед ідеться про значні потоки трудових мігрантів з України, що зумовлено як економічними чинниками, так і географічною близькістю, культурною спорідненістю та спрощеними умовами працевлаштування [99, с. 13].

В умовах сучасних воєнних конфліктів проблема вимушеного переміщення осіб набула глобального масштабу. Мільйони людей змушені залишати територію своєї держави через загрозу життю, порушення прав і свобод, збройну агресію або окупацію. Внаслідок цього виникає необхідність формування юридичних гарантій правового захисту таких осіб, як на

міжнародному, так і на національному рівнях. Особливої актуальності ця проблема набула для України у зв'язку з широкомасштабною агресією Російської Федерації, яка спричинила масовий виїзд громадян за кордон.

Проблема юридичних гарантій осіб, які залишили територію держави через збройні конфлікти, потребує чіткого розмежування понять та правових режимів, які застосовуються у міжнародній практиці. Найбільш усталеними у правовому обігу є такі категорії, як:

- біженець (особа, яка через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, релігії, національності, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань перебуває за межами країни свого громадянства та не може або не бажає скористатися захистом цієї країни);

- шукач притулку (особа, яка подала заяву про надання статусу біженця, але ще не отримала офіційного рішення відповідного органу держави перебування);

- особа, яка перебуває під тимчасовим захистом (особа, яка отримала тимчасовий захист у зв'язку з масовим притоком переміщених осіб, коли система надання індивідуального притулку не може впоратися з навантаженням) [159, с. 59-64].

Ці поняття широко обговорюються в контексті міжнародних документів, таких як Конвенція про статус біженців 1951 року та Протокол до неї 1967 року. Також варто звернути увагу на Директиву Ради ЄС 2001/55/ЄС, яка стосується мінімальних стандартів надання тимчасового захисту у випадках масового притоку переміщених осіб. Розкриємо кожен з них.

Відповідно до ст. 1 Конвенції про біженців 1951 року, біженцем визнається особа яка «через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися

до неї внаслідок таких побоювань» [76].

В умовах, коли уряди країн походження біженців неспроможні або не бажають виконувати свої базові функції щодо захисту прав людини, міжнародна спільнота змушена брати на себе відповідальність за забезпечення таких осіб мінімальними стандартами правового і соціального захисту. Це зумовлює необхідність реалізації спеціальних заходів, спрямованих на полегшення особливого становища біженців, їх інтеграцію або тимчасовий захист, а також створення умов для добровільного і безпечного повернення у країну походження або отримання притулку в іншій державі [102, с. 58].

Останні десятиліття у науковому та теоретико-правовому дискурсі, присвяченому проблематиці вимушеного переміщення, сформувався низка тверджень, які практично не викликають заперечень серед дослідників і практиків. Одне з найсуттєвіших положень полягає в тому, що, хоча певним масштабним міграційним процесам і можна запобігти шляхом превентивної політики чи посилення міжнародного контролю за дотриманням прав людини, жодне вимушене переселення не є актом добровільного вибору. Стати біженцем – це не особиста ініціатива, а трагічний наслідок дії зовнішніх обставин, що становлять пряму загрозу життю, безпеці або гідності особи [177, с. 67].

Бути біженцем означає втратити не лише дім чи громадянство, але й звичне соціальне середовище, професійну ідентичність, доступ до системи охорони здоров'я та освіти. У психологічному та соціальному вимірах це ототожнюється з перебуванням у вигнанні – станом глибокої нестабільності, правової невизначеності та емоційної вразливості. Особи, що опинилися в статусі біженців, змушені повністю покладатися на зовнішню підтримку з боку приймаючих держав, гуманітарних організацій та міжнародних інституцій у задоволенні базових потреб: житла, харчування, одягу, медичної допомоги.

Біженство не можна розглядати лише як переміщення з однієї держави до іншої – це передусім вимушене існування в умовах втрати автономії та повної залежності від сторонніх джерел допомоги. У цьому контексті юридичні гарантії захисту прав біженців набувають особливого значення як інструмент підтримки людської гідності та механізм подолання найбільш критичних аспектів їхнього

становища.

Найбільшою проблемою для біженців є втрата доступу до основних життєвих ресурсів. Зруйнована інфраструктура, знищені житла, відсутність електроенергії та водопостачання ставлять під загрозу життя та здоров'я цих людей. Прямі ризики життя під лінією вогню, яка як ми знаємо, розтягується до областей де не було активних бойових дій, змушують людей оцінювати свої можливості та ставити перед собою та своїми сім'ями вибір – міграція чи життя у небезпеці [111, с. 168].

У цьому контексті проблема біженців є класичним прикладом того, як порушення прав людини в одній частині світу можуть призвести до серйозних наслідків у зовсім інших регіонах, навіть за відсутності прямої політичної чи військової взаємодії. Біженська криза впливає на системи охорони здоров'я, ринки праці, інститути соціального забезпечення країн-приймачів, а також стає предметом політичного та етичного дискурсу на міжнародному рівні.

Крім того, ситуація біженців відображає внутрішню взаємозалежність численних правових, гуманітарних, політичних і безпекових аспектів, що складають єдину глобальну проблему. Захист прав біженців неможливо забезпечити виключно зусиллями однієї держави чи організації – для цього необхідне колективне реагування, засноване на принципах міжнародної солідарності, співпраці та розподілу відповідальності. У зв'язку з цим біженство розглядається не лише як наслідок кризи, а як виклик, що потребує комплексної політики, яка враховує як причини, так і наслідки цього процесу.

Світове співтовариство вже давно усвідомлює, що між проблематикою біженства та станом дотримання прав людини існує прямий і глибокий взаємозв'язок. Системні порушення прав і свобод особи, зокрема право на життя, свободу від катувань, недискримінацію, свободу совісті та віросповідання, виступають не лише однією з ключових причин масового виїзду людей за межі своєї країни, але й серйозною перешкодою для здійснення добровільної репатріації. Доки в країні походження не буде створено належних умов для безпечного, гідного і сталого повернення – включно з відновленням механізмів захисту прав людини – повернення біженців буде юридично та етично

неприйнятним [50, с. 19].

Порушення прав людини не є окремим або ізольованим фактором, а діє в системному взаємозв'язку з іншими соціально-політичними явищами, зокрема примусовим переміщенням населення. Усунення таких порушень є не лише передумовою припинення міграційних криз, а й ключовим елементом політики сталого миру, безпеки та постконфліктного відновлення.

Біженці, як і всі інші особи, наділені фундаментальними, невід'ємними правами, які підлягають безумовному дотриманню на всіх етапах їх переміщення та правового визнання. Ці права мають бути гарантовані ще до моменту офіційного звернення особи з проханням про надання міжнародного захисту, зокрема під час перетину державного кордону, під час розгляду заяви на статус біженця, а також після визнання такого статусу та впродовж усього періоду перебування на території держави-приймача [131, с. 543].

Повага до прав людини має не лише гуманітарне значення, але й виконує превентивну функцію у контексті масових міграційних рухів. Системне дотримання прав і свобод є ключовим чинником у запобіганні виникнення нових хвиль вимушеного переселення. Водночас, правозахисний підхід є основоположним елементом при розробці політик інтеграції, тимчасового захисту чи репатріації осіб, які вже залишили свої країни.

Реалізація невід'ємних прав біженців є не лише юридичним обов'язком держав, а й складовою ширшої стратегії, спрямованої на зменшення масштабів гуманітарних криз, стабілізацію міжнародних відносин та утвердження принципів верховенства права в глобальному вимірі.

Як слушно наголошує в своїй монографії Н. Ортинська, міжнародно-правові стандарти у сфері захисту біженців, насамперед закріплені в Конвенції про статус біженців 1951 року, Протоколі 1967 року, а також у загальних документах із прав людини (Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Європейській конвенції з прав людини тощо), слід розглядати як комплексну систему норм, що визначають як обсяг суб'єктивних прав, так і обов'язків осіб, які перебувають у статусі біженця. Ці норми утворюють основу правового регулювання, покликану забезпечити належний рівень захисту,

гуманного ставлення та інтеграції таких осіб у приймаючих державах [116].

Слід наголосити, що юридичні гарантії правового статусу біженців, як і будь-якого іншого правового статусу особи, не є суто техніко-юридичним конструктом. Вони мають бути засновані на чітко визначених правових засадах, які формують його змістовне наповнення, спрямованість та функціональне призначення. Ці засади визначають не лише перелік дозволених чи гарантованих дій для біженця, а й окреслюють обсяг зобов'язань держави щодо його захисту та інтеграції.

Фундаментальним орієнтиром при формуванні юридичних гарантій правового статусу біженців є принципи міжнародного гуманітарного та правозахисного права, зокрема: принцип недискримінації, гарантія права на притулок, заборона примусового повернення (*non-refoulement*), повага до людської гідності, а також право на справедливу процедуру розгляду заяви про надання захисту. Ці принципи задають базову нормативну рамку, в межах якої формуються конкретні права, як-от доступ до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування, соціального захисту та свободи пересування [209].

Отже, юридичні гарантії правового статусу біженців є динамічним правовим явищем, зміст яких визначається як універсальними нормами міжнародного права, так і конкретними національними механізмами імплементації цих норм. Їх зміст і спрямованість залежать від того, наскільки послідовно держава виконує свої зобов'язання перед міжнародним співтовариством і дотримується загальновизнаних стандартів у сфері захисту прав людини.

Що ж до поняття «шукач притулку», то в теоретико-правовому аспекті І.О. Сорока цей термін розглядає, як «шукач притулку – це особа, яка звернулася до держави за отриманням статусу біженця, однак ще не отримала відповіді на своє звернення, або оскаржує негативну відповідь в судовому порядку» [168, с. 58].

Аналогічної позиції дотримується у своїй дисертаційній роботі і О.Я. Грабова. Вона у дисертаційній роботі присвяченій аналізу інституту права на притулок у контексті конституційного права України, висвітлює правову природу статусу шукача притулку, розглядаючи його як окрему самотійну

категорію серед іноземців та осіб без громадянства. За її визначенням, до цієї категорії належать особи, які звернулися до компетентних органів державної влади з клопотанням про надання міжнародного захисту у зв'язку з наявністю обґрунтованих побоювань за свою безпеку, життя або здоров'я, що виникли внаслідок переслідувань у державі їх походження або постійного проживання [28, с. 202].

Шукач притулку є особою, яка ще не отримала статусу біженця, однак перебуває у процедурі розгляду свого звернення про надання відповідного захисту. Як слушно зауважує дослідниця, саме в період очікування офіційного рішення за результатами розгляду клопотання про притулок, особа набуває статусу шукача притулку, що є проміжним і тимчасовим правовим положенням. Грабова підкреслює, що кожна особа, якій у підсумку буде надано статус біженця, спочатку має пройти стадію визнання шукачем притулку. Водночас, ця залежність не є взаємно зворотною: не кожен шукач притулку, навіть за наявності побоювань, які він вважає обґрунтованими, зрештою буде визнаний біженцем відповідно до правових критеріїв, встановлених законодавством України та міжнародними зобов'язаннями держави [28, с. 203].

Слід наголосити, що ключові міжнародно-правові акти у сфері захисту біженців – Конвенція про статус біженців 1951 року та Протокол щодо статусу біженців 1967 року – не закріплюють безпосереднього права держав надавати притулок. У зв'язку з цим постає питання: чи існує в міжнародному праві самостійний інститут права притулку, відмінний від інституту біженства? Ґрунтовний аналіз дає підстави стверджувати, що така правова конструкція все ж має місце. Право притулку розглядається як окремий інститут міжнародного права, який хоча й пов'язаний із режимом захисту біженців, проте не є тотожним йому. Його зміст полягає у можливості держави на власний розсуд надати захист іноземній особі шляхом дозволу на в'їзд і перебування на своїй території. У цьому контексті надання притулку виступає проявом державного суверенітету, зокрема права контролювати переміщення осіб через державний кордон та визначати умови допуску іноземців [168, с. 183].

Особа, якій надано притулок, фактично отримує право законного

перебування на території відповідної держави, навіть якщо вона не відповідає загальним вимогам, що зазвичай висуваються до іноземців для в'їзду чи проживання. Таким чином, право притулку виконує гуманітарну функцію, забезпечуючи захист особи від переслідувань чи інших загроз, і водночас відображає баланс між принципом територіального суверенітету держави та правом людини на захист.

Відсутність уніфікованого міжнародно-правового визначення притулку не виключає існування певного усталеного набору ознак, які дозволяють окреслити сутність цього правового явища. У контексті міжнародної правотворчості можна виокремити такі ключові елементи, що характеризують інститут притулку, зокрема у формі статусу шукача притулку:

- право держави на власний розсуд дозволяти або відмовляти у допуску іноземців на свою територію з метою пошуку притулку;
- право держави надавати дозвіл на тимчасове проживання на її території особам, які звернулися із клопотанням про міжнародний захист;
- обов'язок держави дотримуватися принципу *non-refoulement*, тобто утримуватись від примусового повернення шукача притулку до країни походження, де його життю або свободі загрожує небезпека;
- обов'язок держави утримуватись від будь-яких форм покарання, переслідування чи свавільного обмеження прав осіб, які перебувають у статусі шукача притулку, доки не буде прийнято рішення щодо їх звернення [196, с. 15].

Ці елементи, хоч і незакріплені в одному кодифікованому документі, формують ядро міжнародного розуміння інституту притулку як гуманітарного механізму захисту. Вони створюють своєрідну доктринальну та практичну рамку, у межах якої держави, що визнають свої міжнародні зобов'язання, зобов'язані поводитися з шукачами притулку відповідно до принципів поваги до прав людини та гуманності.

Таким чином, правове становище шукача притулку становить специфічну транзитивну форму міжнародно-правового захисту, яка пов'язана з очікуванням на остаточне рішення держави щодо надання статусу біженця. Такий статус є визначальним для подальшого правового становища особи, але сам по собі не

гарантує отримання захисту, а лише засвідчує намір держави розглянути його можливість у встановленому порядку.

З'ясуємо причини виникнення цієї категорії осіб та їхніх юридичних гарантій, які окреслені в міжнародно-правових актах та національному законодавстві.

Цей процес доречно розпочати з аналізу положень Конвенції 1951 року про статус біженців. Так, сама наявність обґрунтованих побоювань стосовно переслідувань за ознаками раси, релігії, національності, належності до певної соціальної групи або політичних переконань є достатньою юридичною підставою для надання особі статусу біженця в міжнародно-правовому сенсі [76]. Іншими словами, такий статус впливає з факту наявності загроз, а не з формального визнання з боку будь-якої держави.

У прикладному вимірі надання статусу біженця та забезпечення відповідного захисту неможливе поза межами юрисдикції конкретної держави. Лише держава, на території якої особа подає клопотання про притулок, виступає легітимним суб'єктом, що має повноваження ухвалювати рішення щодо визнання статусу біженця та гарантувати реалізацію відповідних правових і практичних механізмів захисту. Таким чином, навіть у разі формальної відповідності особи критеріям, визначеним Конвенцією, реалізація її прав як біженця залишається залежною від політичної волі приймаючої держави. При цьому, надання статусу біженця не є імперативним обов'язком держави, а радше дискреційним актом. Це означає, що навіть у разі очевидного переслідування особи за ознаками, передбаченими Конвенцією, держава має можливість не визнавати цю особу як біженця та відмовити їй у наданні захисту [207].

Унаслідок цього виникає парадоксальна й водночас суперечлива правова ситуація: особа, яка де-факто відповідає міжнародно-правовим критеріям статусу біженця, де-юре не визнається як така, доки відповідна держава офіційно не ухвалить рішення про надання цього статусу. Такий проміжний, невизначений правовий стан, у якому особа перебуває між фактичним наявним правом на міжнародний захист і відсутністю його офіційного визнання, характеризується як стан шукача притулку. У правозастосовчій практиці

Європейського суду з прав людини він іноді окреслюється метафоричним терміном «правове чистилище» (англ. *legal limbo*) [221], що підкреслює тимчасовий і неврегульований характер такого становища особи, яка перебуває в очікуванні рішення про надання міжнародного захисту.

Що ж до юридичних гарантій, то слід відзначити, що загальновизнано, що фундаментом правового статусу будь-якої особи в межах національної чи міжнародної правової системи є сукупність її суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і відповідних правових гарантій, які забезпечують їх реалізацію та охорону. У цьому контексті правовий статус особи визначається через три ключові компоненти юридичної особистості: правоздатність, тобто здатність мати права та обов'язки; дієздатність – здатність самостійно здійснювати ці права та нести відповідальність за виконання обов'язків; а також деліктоздатність, як можливість особи нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення [4, с. 90-91].

Реалізація правового статусу особи в реальній правозастосовній практиці неможлива без наявності дієвого та всеохопного механізму правових гарантій, який виконує функцію захисту індивіда від можливих порушень його прав, необґрунтованих обмежень або свавільного втручання з боку державних органів чи інших суб'єктів права. Правові гарантії, як структурний елемент правового статусу, мають інституційний і процедурний вимір, виступаючи водночас і засобами попередження правопорушень, і механізмами поновлення порушених прав.

Вони охоплюють систему норм, процедур, органів та інструментів, покликаних забезпечити реальність, ефективність і захищеність правового становища особи в межах конкретного національного або міжнародного правопорядку. Саме завдяки нерозривному взаємозв'язку прав, юридичних обов'язків і гарантій їх реалізації формується змістовне ядро правового статусу людини, що, у свою чергу, забезпечує його практичну реалізацію у відповідності до базових принципів сучасного правового порядку – таких як верховенство права, юридична визначеність, правова безпека та недискримінація.

Юридичні гарантії шукачів притулку визначаються, передусім, державою,

на території якої особа звертається по захист. Саме ця держава, як суверенний суб'єкт міжнародного права, здійснює правове регулювання статусу шукача притулку відповідно до внутрішньодержавного законодавства, а також у межах тих міжнародно-правових зобов'язань, які вона добровільно взяла на себе шляхом ратифікації міжнародних договорів або приєднання до відповідних конвенцій.

Таким чином, держава виступає як первинний суб'єкт, що визначає як коло прав, якими наділяється шукач притулку, так і межі обов'язків, що покладаються на нього під час перебування на її території. У цьому контексті держава самостійно формулює обсяг і зміст зобов'язань перед особами, які звертаються по міжнародний захист, виходячи зі співвідношення норм національного права та міжнародно-правових стандартів, зокрема принципів гуманності, недискримінації та забезпечення мінімального рівня захисту прав людини [208].

Відповідно, питання про правовий статус шукача притулку, включно з його правами та обов'язками, слід розглядати крізь призму подвійного нормативного контексту – національного та міжнародного. У межах національної правової системи цей статус визначається актами внутрішнього права, що регулюють порядок звернення по захист, умови перебування на території держави, права на соціальну допомогу, житло, працю тощо. У міжнародному вимірі – статус шукача притулку підпорядковується загальновизнаним принципам міжнародного права, серед яких особливе значення мають принцип *non-refoulement*, заборона дискримінації та обов'язок забезпечити доступ до процедур захисту [26, с. 82].

Необхідність виокремлення юридичних гарантій та статусу шукача притулку як окремої категорії в системі міжнародного права зумовлюється, передусім, положеннями основоположних міжнародно-правових актів у сфері прав людини. Зокрема, така потреба знаходить своє джерело в нормах Загальної декларації прав людини 1948 року, яка, попри свій декларативний характер, поклала початок формуванню сучасної системи міжнародних стандартів захисту особи, в тому числі й осіб, які шукають притулку [53].

Однак розгляд правового становища шукача притулку виключно крізь

призму положень Загальної декларації прав людини був би методологічно обмеженим і концептуально неповним. Права осіб, які звертаються по міжнародний захист, значно ширше окреслені в комплексі універсальних та регіональних договорів у сфері прав людини – зокрема, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), а також у практиці відповідних міжнародних контрольних органів (Комітет ООН з прав людини та Європейський суд з прав людини).

Ці документи не лише доповнюють первинні положення Декларації, але й надають їм обов'язкової юридичної сили в державних правових системах через механізми ратифікації та імплементації. Вони встановлюють мінімальні стандарти поведінки з будь-якою особою, незалежно від її громадянства чи правового статусу, а також обмежують дискреційні повноваження держав щодо осіб, які звертаються по захист. Зокрема, гарантується заборона тортур, забезпечується право на ефективний засіб юридичного захисту, доступ до суду, повага до людської гідності, а також дотримання принципу *non-refoulement*.

Водночас варто зазначити, що Конвенція 1951 року про статус біженців передбачає для держав-учасниць право вдаватися до тимчасових обмежувальних заходів, які можуть бути виправданими за умов настання надзвичайних обставин, таких як збройні конфлікти, внутрішньополітична нестабільність або інші загрози національній безпеці та громадському порядку. Ці заходи можуть застосовуватись і до осіб, які перебувають у процедурі розгляду клопотання про надання притулку – тобто до шукачів притулку.

Зокрема, стаття 26 Конвенції закріплює право біженців вільно пересуватися територією держави, що надала їм притулок [76]. Однак, ця ж норма передбачає можливість держави встановлювати обмеження свободи пересування, якщо такі обмеження мають законну мету й є необхідними з міркувань державної безпеки або громадського порядку. У таких випадках обмеження можуть бути законно застосовані також до осіб, які ще не набули статусу біженця, але перебувають у процесі його отримання.

Таким чином, міжнародне право визнає, що певне обмеження прав шукачів

притулку за визначених обставин не становить автоматичного порушення міжнародно-правових зобов'язань держави. Йдеться про допустимі правові обмеження, які мають відповідати принципам пропорційності, необхідності та неупередженості, а також не суперечити іншим фундаментальним правам, зокрема тим, що є абсолютними (наприклад, заборона катувань або жорстокого поводження).

Отже, незважаючи на те, що шукачі притулку, як і всі інші особи, підлягають захисту основоположних прав людини, обсяг реалізації цих прав може бути обґрунтовано обмежений у разі виникнення надзвичайних обставин, що створюють загрозу публічному порядку або національній безпеці. Такий правовий режим демонструє необхідність дотримання балансу між суверенним правом держави забезпечувати захист власного правопорядку та її міжнародно-правовими зобов'язаннями щодо гарантування мінімального рівня захисту осіб, які перебувають у вразливому становищі, зокрема шукачів притулку.

Що ж до категорії «особа, яка перебуває під тимчасовим захистом», то слід зупинитися на причинах виникнення цього поняття. Досить слушною в цьому контексті є позиція Я. П. Турецької, яка у своєму дисертаційному дослідженні «Конституційно-процесуальний статус біженця, як вид правового статусу іноземця» зазначає, що з огляду на появу нових обставин (виклики часу зумовили потребу в наданні захисту в ситуаціях, спричинених збройними конфліктами, екологічними катастрофами, тощо), виникла потреба у створенні інституту субсидіарного захисту шукачів притулку для надання захисту особам, які не відповідають критеріям надання статусу біженця згідно з Конвенцією 1951 року та Протоколом 1967 року. Підстави надання такого захисту держави стали визначати на регіональному рівні, тому поряд зі статусом біженця країни Європи почали надавати особам додатковий і тимчасовий захист; протекційний, субсидіарний чи гуманітарний статус; дозвіл на тимчасове перебування й тимчасове відстрочення вислання тощо [180, с. 29-30].

Міжнародно-правовою основою, яка закріпила функціонування цього терміну в юриспруденції є Директива Ради Європейського Союзу 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року «Щодо мінімальних стандартів для надання тимчасового

захисту в разі масового притоку переміщених осіб і про заходи, що забезпечують баланс зусиль держав-членів під час прийому таких осіб і зазнавання наслідків їх прийому». У цьому нормативному акті ЄС вперше на рівні союзного права було інституціоналізовано визначення поняття «тимчасовий захист», що охоплює як його матеріальний зміст, так і цілі застосування [199].

Згідно з положеннями Директиви, тимчасовий захист трактується як процедура виключного характеру, яка впроваджується у разі масового або очікуваного масового напливу переміщених осіб із третіх країн, котрі не мають змоги повернутися до країни походження з огляду на серйозні ризики, пов'язані із конфліктами, насильством або іншими загрозами. Метою цієї процедури є невідкладне та тимчасове надання захисту зазначеним особам у тих випадках, коли традиційна система притулку держав-членів може бути перевантажена, що може підірвати її спроможність функціонувати належним чином як для новоприбулих осіб, так і для тих, хто вже перебуває в процедурі надання міжнародного захисту [84].

Таким чином, тимчасовий захист у контексті Директиви 2001/55/ЄС виконує стабілізуючу роль у кризових умовах, створюючи механізм оперативного реагування з метою розвантаження національних систем надання притулку та забезпечення базових гарантій для значної кількості переміщених осіб, права яких інакше могли б залишитися без належного захисту.

Іншим міжнародно-правовим актом регіонального європейського характеру є Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № Rec (2001)18 від 27 листопада 2001 року «Про додатковий захист» [222] (цей документ розміщений на офіційному сайті Ради Європи (<https://www.coe.int/web/portal/home>) і містить повний текст Рекомендацій англійською мовою), які містять важливі підходи до розуміння сутнісного значення цієї категорії осіб. У зазначеному документі наголошується, що як тимчасовий, так і додатковий захист мають функціонувати у взаємодоповнюючому режимі з чинною системою міжнародного захисту, встановленою Конвенцією про статус біженців 1951 року та Протоколом до неї 1967 року [76]. Це означає, що запровадження зазначених форм захисту не повинно підривати чи замінювати основоположну правову архітектуру

притулку, а, навпаки, має посилювати її в умовах, коли традиційні механізми виявляються недостатніми для забезпечення гуманітарного реагування.

Окремо в Рекомендаціях підкреслюється, тимчасовий захист кваліфікується як надзвичайна та колективна форма реагування, яка має переважно практичний характер і застосовується у випадках раптового, масового переміщення людей через збройні конфлікти, переслідування або інші гуманітарні кризи. Вона є обмеженою у часі, передбачає спрощені процедурні механізми та не ґрунтується на індивідуальній оцінці потреб кожного переміщеного. Таким чином, тимчасовий захист виконує переважно стабілізаційну функцію у кризовий період, тоді як додатковий захист відіграє роль у заповненні правових прогалин у сфері притулку на рівні окремих випадків.

Після розгляду основоположних міжнародних нормативно-правових актів, у яких закріплено правовий зміст, цілі та засади функціонування інституту тимчасового захисту, логічним і науково обґрунтованим є перехід до аналізу відповідного національного законодавства України. Такий підхід забезпечує цілісне уявлення про взаємозв'язок міжнародно-правових зобов'язань і їхнє нормативне втілення в межах української правової системи.

Дослідження норм вітчизняного законодавства у сфері тимчасового захисту дозволяє простежити процес адаптації міжнародних стандартів до національного правопорядку, з'ясувати рівень юридичної визначеності та ефективності гарантій, наданих особам, які потребують міжнародного захисту, а також оцінити ступінь відповідності національних регуляторних механізмів загальновизнаним міжнародним підходам.

Крім того, здійснення такого аналізу є важливим для виявлення наявних прогалин, правових колізій чи інституційних бар'єрів, які можуть ускладнювати реалізацію прав осіб, що перебувають під тимчасовим захистом. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання про гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами у сфері захисту переміщених осіб в умовах збройних конфліктів та інших гуманітарних криз.

Важливим етапом у формуванні національної системи захисту осіб, які

потребують міжнародної охорони, стало прийняття 8 липня 2011 року Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», який значною мірою оновив та конкретизував нормативно-правову базу в зазначеній сфері. Цей Закон регулює правові засади визнання особи біженцем, особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, а також визначає процедури набуття, втрати або позбавлення відповідного статусу. Водночас він встановлює правовий статус осіб, яким в Україні надано зазначені форми захисту, а також гарантії реалізації їхніх прав і свобод [135].

Закон містить оновлену термінологічну базу, яка значно розширила сферу охоплення осіб, що підпадають під дію захисних механізмів. Так, визначення терміна «біженець» залишилося незмінним і повністю відповідає підходам, зафіксованим у Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколі 1967 року, що свідчить про послідовність України у дотриманні міжнародних зобов'язань. Однак новелою законодавства стало введення двох самостійних категорій: «особа, яка потребує додаткового захисту» та «особа, яка потребує тимчасового захисту» [135].

Під особою, яка потребує додаткового захисту, розуміється іноземець або особа без громадянства, яка не відповідає критеріям біженця, але змушена перебувати на території України з огляду на загрозу її життю, свободі чи безпеці в країні походження. Така загроза може бути зумовлена ризиком застосування смертної кари, виконанням вироку про смертну кару, тортурами або іншим жорстоким, нелюдським чи таким, що принижує гідність, поводженням чи покаранням, або ж – в умовах збройного конфлікту, масового насильства чи систематичних порушень прав людини. Ця категорія дозволяє заповнити прогалини у міжнародному праві захисту, надаючи охорону тим, хто не підпадає під класичне визначення біженця [135].

Натомість особи, які потребують тимчасового захисту, визначаються як особи, що масово прибувають до України унаслідок масштабних кризових явищ – зокрема, зовнішньої агресії, громадянської війни, етнічних конфліктів, стихійних лих або техногенних катастроф, які суттєво порушують громадський порядок у державі походження. Така форма захисту є надзвичайною,

тимчасовою мірою колективного характеру, яка вводиться з метою оперативного реагування на масове переміщення людей, що не можуть бути оперативно охоплені процедурами надання статусу біженця чи додаткового захисту в умовах навантаження на систему. Правовий статус осіб, яким надано тимчасовий захист в Україні, урегульовано статтею 19 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Згідно з цією нормою, особами, яким надано тимчасовий захист, визнаються іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах протягом усього періоду існування обставин, що слугували підставою для надання їм такого захисту [135].

Це положення відображає тимчасовий характер правового режиму, що застосовується до осіб, які масово перемістилися внаслідок надзвичайних ситуацій, таких як збройні конфлікти, етнічні заворушення, масштабні порушення громадського порядку чи природні катастрофи. Тимчасовий захист у такому випадку не створює автоматичного права на постійне проживання чи набуття статусу біженця, однак надає мінімальні правові гарантії, що забезпечують легальне перебування в державі, доступ до базових послуг та охорону від примусового повернення до країни походження, де існує небезпека для життя чи свободи.

З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок, що національне законодавство України у сфері надання міжнародного захисту, зокрема статусу тимчасового захисту, у своїх основоположних засадах узгоджується з міжнародно-правовими стандартами, встановленими базовими документами, такими як Конвенція про статус біженців 1951 року та Протокол до неї 1967 року, а також відповідними актами Європейського Союзу і Ради Європи.

Правова система України у цій сфері демонструє прагнення до гармонізації з міжнародною практикою, враховуючи як універсальні положення міжнародного гуманітарного та правозахисного права, так і еволюцію концепцій міжнародного захисту в умовах сучасних міграційних і безпекових викликів. Удосконалення українського законодавства у цій сфері зумовлюється необхідністю адекватного реагування на нові форми вимушеного переміщення,

які не завжди вкладаються у класичну конструкцію статусу біженця, але при цьому вимагають забезпечення мінімальних стандартів захисту відповідно до принципів гуманності, недискримінації та поваги до гідності особи.

Таким чином, інституціоналізація тимчасового захисту у вітчизняному праві є проявом не лише формального імплементаційного процесу, а й правового реагування на глобальні тенденції у сфері примусової міграції, спрямованого на посилення національного потенціалу у сфері захисту осіб, що перебувають у вразливому становищі внаслідок збройних конфліктів, переслідувань, катастроф або інших кризових ситуацій.

Щодо питання юридичних гарантій осіб, які перебувають під тимчасовим захистом, важливо відзначити, що в умовах триваючої збройної агресії проти України та масштабного переміщення населення як усередині країни, так і за її межами, дана проблематика набуває особливої актуальності. У зв'язку з цим доцільним є розгляд зазначеного питання крізь призму правових механізмів тимчасового захисту, що були активовані в межах правового простору Європейського Союзу для громадян України.

Підставами для набуття статусу особи, яка потребує тимчасового захисту, виступають зовнішні, об'єктивні чинники, які перешкоджають безпечному поверненню до країни походження. До таких чинників належать: збройна агресія, іноземна окупація, громадянська війна, масові порушення прав людини, міжетнічні конфлікти, а також природні або техногенні катастрофи. Тимчасовий захист становить собою надзвичайний правовий механізм, який активується у ситуації масового напливу осіб, що шукають міжнародного захисту, і не може бути ефективно забезпечений через звичайні процедури надання притулку. Його головна мета – надання швидкого та ефективного захисту великій кількості переміщених осіб, без необхідності проведення індивідуального розгляду кожної справи [199].

Відповідно до статті 2(а) Директиви Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року, тимчасовий захист визначається як надзвичайна процедура, що передбачає надання негайного та тимчасового захисту переміщеним особам з третіх країн, які не можуть повернутися до держави свого походження внаслідок неминучого

або вже розпочатого масового припливу [199]. Такий підхід дозволяє державам-членам ЄС оперативно реагувати на масштабні гуманітарні кризи та забезпечити базовий рівень безпеки і соціального захисту для переміщених осіб.

У контексті правового регулювання строків дії тимчасового захисту, наданого громадянам України в Європейському Союзі, слід звернутися до положень Імплементаційного рішення Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 року. Згідно з цим нормативно-правовим актом, тимчасовий захист, запроваджений у зв'язку з масовим напливом переміщених осіб внаслідок збройної агресії проти України, встановлювався на первинний строк в один рік – з 4 березня 2022 року по 4 березня 2023 року. Це відповідає вимогам статті 4(1) Директиви Ради 2001/55/ЄС, яка визначає часові межі дії тимчасового захисту [200].

У разі, якщо протягом цього періоду Рада ЄС не ухвалює рішення про припинення дії тимчасового захисту за поданням Європейської Комісії, передбачено механізм автоматичного продовження дії правового режиму ще на два послідовні шестимісячні періоди. Таким чином, захист був автоматично продовжений спершу до 4 вересня 2023 року, а потім – до 4 березня 2024 року. Відповідне політичне рішення було офіційно підтверджено в жовтні 2022 року під час зустрічі міністрів внутрішніх справ країн-членів ЄС, які погодилися на автоматичне продовження дії тимчасового захисту для українців.

Отже, з моменту запровадження тимчасового захисту у березні 2022 року його дія вже двічі автоматично поновлювалася, що дало змогу забезпечити безперервність міжнародного гуманітарного захисту для мільйонів українських переміщених осіб на території Європейського Союзу.

Водночас, положення статті 6 Директиви 2001/55/ЄС передбачають можливість припинення тимчасового захисту не лише після досягнення максимальної передбаченої тривалості, а й у будь-який момент за рішенням Ради. Таке рішення повинно ґрунтуватися на офіційно встановленому факті, що ситуація в країні походження – у даному випадку в Україні – змінилася настільки, що дозволяє безпечне, стабільне і тривале повернення осіб, яким було надано тимчасовий захист [199].

При цьому обов'язковою умовою для припинення дії режиму тимчасового захисту залишається повага до основоположних прав і свобод людини, а також дотримання принципу невислання (*non-refoulement*), відповідно до міжнародно-правових зобов'язань держав-членів ЄС.

Тимчасовий захист, як виняткова форма міжнародного правового реагування на масовий наплив переміщених осіб, забезпечує негайне надання ключових прав, серед яких першочерговим є право на законне проживання в державі-члені Європейського Союзу, де особа звернулася за таким захистом. Окрім права на проживання, особа, якій надано тимчасовий захист, отримує комплекс соціально значущих прав, які гарантують її базову безпеку та умови для гідного існування.

Серед основних прав, гарантованих у рамках тимчасового захисту, можна виокремити:

- право на доступ до житла, яке передбачає оперативне надання притулку чи тимчасового помешкання органами державної влади або благодійними та гуманітарними організаціями;
- право на працю, включаючи можливість працевлаштування одразу з моменту подання заяви про надання тимчасового захисту, без необхідності проходження додаткових дозвільних процедур;
- право на соціальне забезпечення, що охоплює базову матеріальну допомогу відповідно до стандартів країни перебування;
- право на медичне обслуговування, яке включає доступ до невідкладної та первинної медичної допомоги, а також лікування хронічних захворювань;
- право на освіту та/або професійну підготовку, особливо для дітей та підлітків віком до 18 років, яким забезпечується право на навчання в державних навчальних закладах на рівні з громадянами країни перебування;
- право на доступ до фінансових послуг, зокрема можливість відкриття базового банківського рахунку, що надає доступ до найнеобхідніших банківських операцій (наприклад, отримання заробітної плати, соціальних виплат тощо) [44].

Можна зазначити, що за змістовним наповненням та обсягом правовий

інструментарій, передбачений у межах тимчасового захисту, загалом є співставним із тим, що надається особам, яким визнано статус біженця. Водночас принципова відмінність між цими механізмами полягає в часових рамках доступу до відповідних прав: у ситуації тимчасового захисту основні права набуваються негайно після звернення особи з відповідною заявою, тоді як у процедурі надання статусу біженця реалізація окремих прав, зокрема права на працю, стає можливою лише після завершення тривалої адміністративної процедури розгляду справи та ухвалення позитивного рішення. У цьому контексті тимчасовий захист виконує функцію оперативної та ефективної правової реакції на масштабні гуманітарні кризи, сприяючи швидкій інтеграції переміщених осіб у приймаюче суспільство при одночасному дотриманні міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав людини.

Слід наголосити, що Директива Ради Європейського Союзу 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року не є актом прямої дії в правовому полі держав-членів ЄС. Її правова природа передбачає обов'язковість досягнення визначеного результату для держав-членів, проте залишає останнім свободу у виборі форм та засобів реалізації. Іншими словами, Директива набуває юридичної сили лише після імплементації у внутрішнє законодавство кожної окремої держави-члена, що зумовлює певні відмінності у підходах до її практичного застосування [25].

Зазвичай Директива встановлює мінімальні стандарти щодо надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб, залишаючи країнам ЄС простір для розширення та деталізації цих стандартів з урахуванням національного соціально-економічного контексту, інституційних можливостей та політичних пріоритетів. Саме тому механізми реалізації тимчасового захисту можуть значною мірою варіюватися залежно від країни.

Актуальна практика демонструє, що держави-члени ЄС адаптують положення Директиви з урахуванням національних обставин. Наприклад, Португалія впровадила власний національний механізм тимчасового захисту ще 2 березня 2022 року – фактично до офіційного запровадження загальноєвропейського режиму, що дозволило оперативно забезпечити правовий захист осіб, які прибували з України внаслідок початку повномасштабної війни

[197].

З огляду на це, тимчасовий захист дедалі частіше розглядається в політичних і правових дискусіях як практичний інструмент швидкого реагування на гуманітарні кризи, що супроводжуються масовим переміщенням населення. Однак важливо зауважити, що ефективність цієї моделі залежить від глибшого осмислення її довгострокових наслідків, а також від створення гнучких і стабільних правових рамок, у яких пріоритетом є захист прав людини, а не обмеження строків дії такого статусу.

Лише за умови системного підходу до розуміння функціоналу тимчасового захисту як на рівні правових концепцій, так і в межах практичної реалізації, можна забезпечити формування дієвого механізму, який відповідатиме не лише поточним викликам, а й довгостроковим потребам осіб, які втекли від війни, насильства чи масових порушень прав людини.

Суттєвою особливістю механізму тимчасового захисту, наданого громадянам України в контексті збройної агресії Російської Федерації, є гнучкість у виборі країни-члена Європейського Союзу, де особа бажає реалізувати право на захист. Згідно з правовими положеннями, українські громадяни, які перетнули державний кордон ЄС після 24 лютого 2022 року, мають можливість самостійно обирати державу-члена ЄС, у якій вони хотіли б подати заяву на тимчасовий захист. Такий вибір часто обумовлений наявністю соціальних зв'язків (родичів, друзів, знайомих), які можуть надати побутову або емоційну підтримку в новій країні перебування.

Правовою підставою для вільного пересування громадян України в межах Європейського Союзу є безвізовий режим, що діє відповідно до Угоди про спрощення візового режиму між Україною та ЄС. Згідно з цим режимом, українські громадяни мають право перебувати на території країн Шенгенської зони до 90 днів протягом будь-якого 180-денного періоду без потреби у візі або дозволі на проживання [84].

Саме завдяки такому режиму стало можливим вільне переміщення українців у межах ЄС після початку повномасштабної війни та, відповідно, свобода вибору країни, в якій буде подано заяву на тимчасовий захист. Однак

слід наголосити, що реалізувати право на тимчасовий захист можна лише в одній державі-члені ЄС одночасно. Після реєстрації особи як такої, що перебуває під тимчасовим захистом у конкретній країні, вона не може подати аналогічну заяву в іншій державі ЄС без попереднього припинення дії захисту в першій [44].

Водночас, у період перебування в країнах ЄС лише на підставі безвізового режиму, без оформлення тимчасового захисту, громадяни України не мають доступу до базових соціальних гарантій. Зокрема, у цьому статусі їм не надається право на працевлаштування, безоплатну освіту для дітей, державне медичне страхування чи соціальну допомогу. Таким чином, безвізовий режим забезпечує лише право на короткострокове перебування, але не створює правової основи для користування захисними механізмами, передбаченими законодавством про тимчасовий захист.

Ключовою умовою для отримання повного обсягу гарантій є офіційне звернення особи з заявою про надання тимчасового захисту у вибраній державі-члені ЄС, після чого запускаються правові механізми, що забезпечують життєвоважливі соціальні, трудові, медичні та освітні права.

На відміну від режиму тимчасового захисту, що передбачає гнучкість у виборі країни-члена Європейського Союзу для подання заяви, Дублінська конвенція від 15 червня 1990 року (а нині – Дублінське регулювання, закріплене в Регламенті (ЄС) № 604/2013, так званий Дублін III) встановлює принцип єдиної відповідальності за розгляд заяви про надання статусу біженця. Згідно з цим принципом, особа, яка звертається за міжнародним захистом, повинна подавати заяву в першій безпечній країні, кордон якої вона перетнула під час втечі від загроз у своїй державі [68].

У контексті триваючої кризи, спричиненої збройною агресією проти України, зазначене положення набуває особливої актуальності з практичного погляду. Враховуючи, що повітряний простір над територією України залишається закритим, громадяни України змушені залишати країну винятково суходолом, перетинаючи державні кордони з суміжними країнами – Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією або Молдовою. Саме ці держави, відповідно до положень Дублінського регламенту, розглядаються як перші

безпечні країни, на території яких заявники мають подавати клопотання про надання статусу біженця. Водночас у правозастосовній практиці передбачено виняток із цього правила, що стосується возз'єднання сім'ї: у випадку, коли близькі родичі заявника вже перебувають у іншій державі-члені Європейського Союзу, особа має право звернутися із заявою саме в цій країні з метою збереження сімейної єдності, що відповідає гуманітарним засадам функціонування Дублінського механізму.

У системі міжнародного захисту режим статусу біженця є значно більш жорстко регламентованим, порівняно з тимчасовим захистом, і не допускає вільного вибору країни для подання заяви, за винятком чітко визначених умов. Це створює низку викликів для осіб, які шукають притулку поза межами безпосередньо прилеглих до України держав, оскільки їхні заяви можуть бути відхилені, а подальше перебування – визнане незаконним з огляду на положення Дублінського регламенту [148].

На підставі вищенаведеного аналізу можна дійти висновку, що правовий статус біженця та правовий статус особи, яка потребує тимчасового захисту, репрезентують два самостійних та функціонально відмінних механізми міжнародного захисту, що застосовуються у правовому просторі Європейського Союзу та інших юрисдикцій.

Статус біженця передбачає індивідуалізований підхід до кожної справи і надається лише після завершення спеціальної адміністративної процедури, яка, як правило, є тривалою та складною. У межах цієї процедури компетентні органи держави ретельно аналізують обставини, що свідчать про наявність у особи реального ризику переслідувань за ознаками раси, релігії, національності, політичних переконань або належності до певної соціальної групи, відповідно до критеріїв, закріплених у Конвенції ООН 1951 року про статус біженців та Протоколі 1967 року [76].

Тимчасовий захист, натомість, має колективний і надзвичайний характер. Це правовий механізм, призначений для оперативного реагування на ситуації масового притоку переміщених осіб, які не мають змоги безпечно повернутися до своєї країни походження внаслідок збройного конфлікту, масштабного

насильства, гуманітарної катастрофи чи інших надзвичайних обставин. Такий захист надається негайно, без необхідності доведення індивідуального переслідування, що дозволяє уникнути перенавантаження системи надання притулку та забезпечити базові умови безпеки для великої кількості людей. Отримання статусу особи, яка перебуває під тимчасовим захистом, надає широкий спектр прав, що охоплюють не лише право на законне проживання у безпечній країні, а й доступ до житла, можливість працевлаштування, отримання соціальної та медичної допомоги, а також доступ дітей до системи освіти на умовах, подібних до тих, які передбачені для громадян відповідної держави [37].

Отже, попри спільну мету захисту осіб, які вимушено залишили місце проживання через загрози життю чи безпеці, ці правові режими суттєво відрізняються за умовами набуття статусу, обсягом прав і гарантій та строками захисту. Це зумовлює необхідність їх чіткого розмежування для правильного застосування норм права та забезпечення ефективного захисту переміщених осіб.

2.3. Гарантії захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях під час воєнного конфлікту

Конституційне закріплення положення про визнання прав і свобод людини найвищою соціальною цінністю та покладення на державу обов'язку щодо їх забезпечення становить наріжний камінь правової системи України та визначає її ціннісно-нормативну основу. Таке конституційне положення має не декларативний, а системоутворюючий характер, оскільки воно задає загальний вектор державної політики у сфері прав людини та визначає пріоритетність людиноцентричного підходу у правотворчій і правозастосовній діяльності органів публічної влади.

Водночас зазначене конституційне приписування виконує роль концептуального підґрунтя для розбудови цілісного правового та інституційного механізму, спрямованого на забезпечення реалізації, охорони й відновлення порушених прав і свобод. Йдеться про систему нормативних, організаційних і

процедурних засобів, які покликані гарантувати ефективний захист особи у взаємодії з державою. У цьому контексті на державу покладається обов'язок забезпечувати дотримання прав людини на всій території України без будь-яких винятків, включаючи тимчасово окуповані території, що підкреслює безперервність дії конституційних гарантій та відповідальність держави за захист своїх громадян навіть в умовах збройного конфлікту й фактичної втрати контролю над окремими територіями.

У цьому контексті права і свободи людини й громадянина, що поширюються на осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях України, визнаються невід'ємною складовою єдиної системи конституційно гарантованих прав. Незважаючи на обмежений фактичний контроль державної влади на цих територіях, Україна зберігає за собою зобов'язання щодо забезпечення правового захисту таких осіб у межах доступних інструментів, зокрема шляхом прийняття спеціальних законодавчих актів, здійснення моніторингу порушень та забезпечення міжнародно-правової відповідальності держави-окупанта. Таким чином, принцип універсальності та неподільності прав і свобод людини реалізується як у межах території, що контролюється Україною, так і щодо осіб, які опинилися в умовах окупації, що відповідає як національним, так і міжнародно-правовим стандартам.

Унаслідок акту збройної агресії, вчиненого Російською Федерацією проти України у 2014 році, що був визнаний актом агресії з боку Організації Об'єднаних Націй [151], а також в результаті подальшого повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, значна частина території України опинилася під фактичним контролем держави-агресора. Такий розвиток подій створив безпрецедентні виклики для системи національного правопорядку, зокрема щодо врегулювання правового статусу осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, та гарантування дотримання їхніх основоположних прав і свобод відповідно до вимог Конституції України та норм міжнародного права.

У відповідь на зміну фактичних обставин, українська держава зобов'язана була адаптувати національне законодавство до умов збройного конфлікту, спираючись на положення Конституції України (статті 3, 8, 24, 64), Женевських

конвенцій 1949 року та Першого додаткового протоколу до них 1977 року, а також міжнародних договорів у сфері прав людини, зокрема Європейської конвенції з прав людини 1950 року. Визнання України як суверенної держави, яка несе відповідальність за забезпечення прав і свобод усіх осіб, що перебувають під її юрисдикцією, навіть у разі тимчасової втрати контролю над частиною території, закріплене, зокрема, у практиці Європейського суду з прав людини [154].

Визначення категорії «військова окупація» (від лат. *occupatio* – захоплення) викладене у Гаазькій конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року: «територія вважається окупованою, коли вона практично знаходиться під владою ворожої армії» [21]. Наступні міжнародно-правові документи не змінили це визначення. Подальшого розширення поняття набуло у Женевській конвенції 1949 року. При цьому, відповідно до Женевської конвенції міжнародне право застосовується також в усіх випадках окупації всієї або частини території, навіть якщо ця окупація не зустрінє жодного збройного опору [46].

Разом з тим, у науковій доктрині та практиці міжнародного права досі не вироблено єдиного підходу щодо чіткого і вичерпного переліку ознак, за якими можна однозначно кваліфікувати ситуацію як військову окупацію. Наявна багатовекторність підходів спричиняє складнощі у визначенні та правовій оцінці конкретних випадків окупації, особливо у складних політичних контекстах.

Найчастіше в юридичній літературі та міжнародно-правових документах серед ознак військової окупації виокремлюють такі характерні елементи: досягнення стаєу певного порогу конфронтації та інтенсивності; організованість сторін конфлікту; наявність суб'єктності, відповідно до якої конфлікт між двома або більше державами кваліфікується як міжнародний, тоді як збройні зіткнення в межах однієї держави не належать до міжнародних; при цьому невизнання або неоголошення конфлікту збройним, а також його тривалість, територіальні межі чи кількість постраждалих не впливають на застосування норм міжнародного гуманітарного права; крім того, для юридичної кваліфікації ситуації не мають значення причини виникнення збройного конфлікту [179].

Узагальнюючи наведені вище елементи військової окупації, можна дійти висновку, що явище окупації у всіх випадках нерозривно пов'язане із застосуванням або загрозою застосування військової сили, що слугує основним інструментом встановлення контролю над територією іншої держави. Окупація, як форма примусового втручання в територіальний суверенітет, за своїм змістом і правовою природою набуває різних форм залежно від контексту її виникнення, юридичних підстав і цілей.

У міжнародно-правовій доктрині зазвичай виокремлюють два основні типи окупації:

- воєнна (ворожа) окупація характеризується виникненням у контексті активного збройного конфлікту, коли збройні сили однієї держави встановлюють фактичний контроль над частиною території іншої держави без її згоди. Такий тип окупації зазвичай супроводжується воєнним протистоянням і не веде до набуття суверенітету окупантом. Його правове регулювання здійснюється відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, передусім положень статті 42-56 IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 року [21], а також Женевської конвенції IV про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року [46]. Ці документи встановлюють обов'язки держави-окупанта щодо поведінки з цивільним населенням, захисту майна та збереження функціонування громадських інституцій на окупованій території;

- післявоєнна окупація, як правило, характеризується тим, що її режим і правові норми встановлюються спеціальними міжнародними угодами між заінтересованими державами, які укладаються з урахуванням конкретних умов відповідної країни або території та спрямовані на виконання положень мирного договору, зокрема в частині контрибуційних зобов'язань. Прикладом такого підходу є система післявоєнного поділу окупаційних зон у Німеччині та Австрії, закріплена рішеннями Ялтинської та Потсдамської конференцій 1945 року. Водночас післявоєнна окупація може застосовуватися і як інструмент політичного або економічного тиску, зокрема у формі загрози чи репресалій (ембарго, бойкот), з метою примушування держави до виконання певних міжнародно-правових або політичних вимог [35, с. 109].

Таким чином, попри різницю у формальних підставах і правовому статусі, обидва типи окупації мають спільну ознаку – застосування військової сили як засобу встановлення контролю, що зумовлює необхідність належного правового регулювання, з урахуванням норм міжнародного права та принципів захисту цивільного населення.

Воєнна (ворожа) окупація становить особливий режим, що виникає внаслідок збройного конфлікту та тимчасового встановлення контролю збройними силами однієї держави над територією іншої без набуття суверенітету над нею. Правові засади цього режиму врегульовані основоположними міжнародно-правовими актами – Гаазькими конвенціями 1907 року (зокрема, Регламентом, доданим до IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни), а також положеннями Женевських конвенцій 1949 року, передусім IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, і додатковими протоколами до них 1977 року.

Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, зокрема статті 42 IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 року, воєнна окупація трактується як ситуація, коли територія або її частина перебуває під фактичним контролем збройних сил ворожої держави. Окупація вважається такою, що відбулася, у разі встановлення фактичної влади окупаційними військами, навіть за умови відсутності організованого збройного спротиву з боку законної влади [21]. У цьому контексті ключовим критерієм визнання окупації є перебрання фактичного управління територією державою-окупантом, а не формальна анексія чи передача суверенітету.

Попри тимчасовий та примусовий характер встановленого контролю, окупаційна держава не звільняється від обов'язку дотримання принципів гуманності та забезпечення ефективного правового захисту цивільного населення на окупованій території. Вона зобов'язана утримуватися від будь-яких дій, що суперечать фундаментальним правам людини. Зокрема, міжнародне гуманітарне право прямо забороняє вчинення таких порушень, як масові страти, застосування тортур, політичне чи етнічне переслідування, депортація або насильницьке переміщення цивільних осіб, примусове переселення та

колективне покарання. Такі дії визнаються серйозними порушеннями міжнародного права та можуть тягнути за собою міжнародно-правову відповідальність держави-окупанта і її посадових осіб.

Водночас міжнародне право допускає обмежене право окупаційної влади на тимчасове користування державними фінансовими ресурсами та майном окупованої держави (зокрема скарбницею, транспортною інфраструктурою, адміністративними об'єктами), якщо це необхідно для забезпечення порядку та безпеки. Проте приватна власність, а також майно громадських організацій, релігійних, освітніх, наукових, мистецьких та благодійних установ підлягають суворій охороні й не можуть бути предметом конфіскації або експропріації, за винятком чітко визначених випадків, передбачених правом війни.

У певних історичних і політико-правових контекстах післявоєнна окупація може виступати не лише як елемент врегулювання наслідків збройного конфлікту, а й як інструмент зовнішньополітичного тиску, що межує з практиками репресалій, санкційного впливу або примусових заходів колективного характеру. У подібних ситуаціях тимчасова військова присутність розглядається як форма примусового стримування, що має на меті змінити політичну поведінку держави-реципієнта або забезпечити виконання нею конкретних вимог міжнародного співтовариства – таких як роззброєння, зміна режиму, або дотримання прав людини. Такі підходи, за своєю правовою природою, близькі до застосування обмежувальних заходів (ембарго, бойкоту, замороження активів тощо), які прямо чи опосередковано передбачені в механізмах колективної безпеки, зокрема розділом VII Статуту ООН (статті 39-42), що уповноважує Раду Безпеки ООН ухвалювати рішення про застосування військових або немілітарних засобів впливу задля підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки [169].

На відміну від ворожої (воєнної) окупації, яка виникає *de facto* як результат збройного конфлікту без попередніх міжнародно-правових угод чи санкціонування, післявоєнна окупація зазвичай ґрунтується на *de jure* підставах. Її встановлення, як правило, відбувається на основі формалізованих міжнародних домовленостей, актів капітуляції, мирних угод або резолюцій

уповноважених міжнародних органів, насамперед Ради Безпеки ООН. У цьому контексті дії окупаційної влади набувають визначеного рівня легітимності, оскільки здійснюються в межах погодженого мандату, що включає чіткі обов'язки щодо забезпечення стабільності, правопорядку, захисту цивільного населення та дотримання міжнародного права.

У підсумку, післявоєнна окупація є складовим елементом пост-конфліктного врегулювання, що ґрунтується на міжнародному праві й супроводжується детальним регулюванням компетенції окупаційних органів, обсягів їхніх повноважень, а також гарантій прав і свобод цивільного населення відповідно до загальновизнаних стандартів гуманітарного права.

Сьогодні, відповідно до чинного українського законодавства, до категорії тимчасово окупованих територій віднесено низку адміністративно-територіальних одиниць, а також суміжні природні об'єкти, що перебувають поза межами ефективного контролю української держави внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Зокрема, до таких територій належать сухопутна територія в межах Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької, Запорізької, Луганської, Херсонської областей внутрішні води та внутрішні морські води суміжних територій, територіальне море України навколо Кримського півострова, надра під цими територіями та повітряний простір над ними [141].

Таке нормативне визначення має на меті юридично фіксувати межі територій, стосовно яких держава визнає факт тимчасової окупації та на які поширюється особливий режим правового регулювання, включаючи обмежений доступ, специфіку функціонування органів державної влади, правовий статус осіб, які там проживають, та умови застосування міжнародного гуманітарного права.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначає, що територія України, яка наразі перебуває під тимчасовою окупацією російської федерації, є невід'ємною частиною території України. Відповідно до положень Закону, тимчасово окупована територія належить до категорії з особливим правовим

статусом, що визначає специфічний правовий режим цього простору, який передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод людини і громадянина на цій території [140].

На тимчасово окупованій території поширюється дія Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Так, закони України «Про державний кордон України», «Про Збройні Сили України», «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про національну безпеку України», «Про компенсацію за пошкодження та руйнування окремих категорій нерухомого майна внаслідок воєнних дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України», «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» тощо.

Крім того, права людини на тимчасово окупованій території захищають норми міжнародного права, що містяться у Загальній декларації прав людини; Міжнародному пакті про громадянські та політичні права; Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або дискримінаційних видів поводження і покарання; Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенції про права людей з інвалідністю; Конвенції про права дитини; Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)» тощо. Незважаючи на це, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, закріплених на законодавчому рівні, стає неможливим у зв'язку з тим, що громадяни перебувають під окупацією країни-терориста, яка встановлює власні норми [58, с. 15].

В умовах тимчасової окупації території проблема забезпечення прав і свобод населення цього регіону є надзвичайно важливою. Закріплений у Конституції України перелік прав і свобод громадянина є загальновизнаним і

визначає стратегічні завдання держави, спрямовані на ефективну реалізацію цих прав та створення дієвих механізмів їх захисту. Права і свободи людини, у тому числі й ті, що існують на тимчасово окупованих територіях, є невід'ємною складовою конституційних прав і свобод громадянина [83]. Враховуючи значні та систематичні порушення норм національного законодавства та міжнародних договорів у цій сфері з боку російської федерації, основним завданням нашої держави є вироблення ефективного інструментарію захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах тимчасової окупації.

Для того, щоб розробити гарантії захисту прав і свобод, які б відповідали вимогам часу, необхідно дослідити права і свободи, які продовжують систематично порушуватися на цих територіях. Дослідження, проведені національними та міжнародними правозахисними організаціями, визначили, що найбільше порушуються особисті, економічні, соціальні та культурні права громадян. Для об'єктивності дослідження підкреслимо, що сьогодні території тимчасово окуповані Російською Федерацією території України залишаються обмеженими для доступу національних і міжнародних установ та організацій, які досліджують ситуацію з правами людини, тому дані, наведені у звітних документах цих установ, можуть не відображати всіх порушень, з якими стикаються мешканці цих територій [121].

Серед основоположних особистих прав і свобод людини та громадянина, які найбільш грубо й систематично порушуються в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, слід виокремити право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, свободу пересування й вільний вибір місця проживання. Ці права зазнають масштабних порушень, особливо на тимчасово окупованих територіях, де цивільне населення систематично піддається жорстоким і нелюдським діям з боку окупаційних сил.

Зокрема, на цих територіях фіксуються численні випадки позасудових страт, фізичних нападів на цивільних осіб, насильницьких зникнень, свавільних затримань та позбавлення волі без відповідного юридичного обґрунтування. Особливо тривожним є документування фактів сексуального насильства, яке розглядається як один із інструментів терору проти мирного населення. Значне

занепокоєння викликає також примусове переміщення цивільних осіб, включаючи дітей без супроводу, людей із соціальних установ, слідчих ізоляторів та виправних колоній, які незаконно вивозяться до території Російської Федерації. Такі дії зафіксовані, зокрема, на окупованих територіях Донецької, Херсонської та Запорізької областей [188].

Ці факти не лише свідчать про масові та систематичні порушення норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права з прав людини, але й можуть кваліфікуватися як воєнні злочини та злочини проти людяності, що потребують належного міжнародного правового реагування, притягнення винних до відповідальності та реалізації механізмів відновлення порушених прав постраждалих осіб. Таким чином, порушено ст. 27, 29, 33 Конституції України, а також ст. 3, 9, 13 Загальної декларації прав людини, ст. 6, 7, 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Серед економічних прав і свобод людини і громадянина, що зазнають систематичних та масштабних порушень на тимчасово окупованих територіях України, особливо слід виокремити право на підприємницьку діяльність, право на працю та право власності. В умовах дії окупаційного режиму реалізація цих прав є суттєво обмеженою або фактично заблокованою, що становить грубе порушення як чинного законодавства України, так і основоположних положень міжнародного права [100]. Така ситуація свідчить про системне нехтування стандартами прав людини, що вимагає як національного, так і міжнародного правового реагування.

Щодо найбільш поширених форм порушення економічних прав варто виокремити: незаконну приватизацію та привласнення державного і приватного майна окупаційною адміністрацією або афілійованими структурами; знищення, пошкодження або реквізицію майна фізичних та юридичних осіб без жодних правових підстав; примусовий перерозподіл майна між наближеними до окупаційної влади особами; порушення прав інтелектуальної власності, у тому числі використання авторських прав, патентів і комерційних знаків без згоди власника; обмеження доступу до особистого чи корпоративного майна, розташованого на окупованій території; використання примусової праці, зокрема

у вигляді залучення місцевого населення до праці без належної оплати чи без їхньої згоди; дискримінацію за професійною чи політичною ознакою на робочих місцях; несправедливі та небезпечні умови праці, позбавлення соціальних гарантій та охорони праці; обмеження професійної свободи, зокрема заборону займатися певними видами діяльності або обмеження доступу до освіти й перекваліфікації; примусове переселення та переміщення працівників із займаних посад чи територій; захоплення підприємств, бізнес-структур та об'єктів господарської діяльності; незаконну конфіскацію активів, у тому числі технологічного обладнання, транспортних засобів, товарно-матеріальних цінностей; перешкоджання доступу до ринків, ресурсів, інфраструктури та логістики, що блокує господарську діяльність; корупційні практики, які супроводжують здійснення контролю за економічною діяльністю, призначенням кадрів, розподілом ресурсів тощо [109].

Такі дії є не лише грубим порушенням економічних прав, а й чинниками, що призводять до масової втрати джерел існування, зниження рівня економічної безпеки громадян, поглиблення гуманітарної кризи та підриву правової основи соціально-економічного розвитку регіону. Вони повинні бути предметом детального фіксування, міжнародного правового реагування та подальшого відшкодування збитків постраждалим особам і суб'єктам господарювання.

Серед комплексу соціальних прав і свобод людини і громадянина, які закріплені у міжнародних актах і національному законодавстві, найбільш уразливими до порушень в умовах збройного конфлікту, надзвичайного стану або системної соціально-економічної кризи є такі фундаментальні права, як право на соціальний захист, право на достатній життєвий рівень для себе та членів своєї сім'ї, право на охорону здоров'я, отримання медичної допомоги та медичного страхування [55].

Порушення зазначених прав і свобод набувають різноманітних форм і проявів. Зокрема, поширеними є випадки повної або часткової відмови у доступі до базових соціальних послуг, що обумовлюється як руйнуванням інфраструктури, так і свідомими адміністративними обмеженнями з боку органів влади або окупаційних режимів. Значне занепокоєння викликає трансформація

системи соціального забезпечення, яка може полягати у скороченні обсягів соціальних виплат, затримці пенсійного забезпечення чи навіть повній відмові у призначенні соціальної допомоги, особливо для осіб, які перебувають у зоні збройного конфлікту або на тимчасово окупованих територіях.

Особливу увагу привертають випадки дискримінаційного підходу при наданні соціальних послуг, коли права осіб обмежуються через їхню етнічну належність, політичні переконання, громадянську позицію або інші ознаки, що суперечить принципам рівності та недискримінації, закріпленим у міжнародному праві. Крім того, фіксуються факти звуження обсягу соціальних гарантій, зокрема для представників соціально вразливих категорій населення – пенсіонерів, інвалідів, багатодітних сімей, переміщених осіб та безробітних [41].

Варто також виокремити негативні наслідки непрозорої фіскальної політики та податкового регулювання, що створює додатковий фінансовий тиск на громадян, позбавляючи їх можливості реалізовувати свої соціальні права. У сфері охорони здоров'я особливо гострими є проблеми, пов'язані з унеможливленням доступу до медичних установ унаслідок блокад, транспортних обмежень або цілеспрямованих обмежувальних заходів. У багатьох випадках відбувається припинення постачання життєво необхідних лікарських засобів, медичного обладнання, а також виникають критичні затримки у наданні екстреної медичної допомоги, що ставить під загрозу право особи на життя та здоров'я. Системні порушення соціальних прав у кризових умовах мають багатовимірний характер, охоплюючи як сферу державного регулювання соціального забезпечення, так і механізми реалізації права на охорону здоров'я, що потребує всебічної правової оцінки та впровадження ефективних інституційних заходів для відновлення соціальної справедливості.

Серед основоположних культурних прав і свобод людини і громадянина, що зазнають систематичних порушень на тимчасово окупованих територіях, особливої ваги набувають такі права, як право на освіту, свобода культурної, наукової і творчої діяльності, а також право на збереження і вільне вираження культурної ідентичності [164]. Зазначені права визнаються невід'ємною складовою людської гідності та розвитку особистості й суспільства, що

відображено у міжнародно-правових актах, зокрема у Загальній декларації прав людини (статті 26 і 27), Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (статті 13-15).

На окупованих територіях фіксуються численні випадки цілеспрямованих порушень зазначених прав. Одним із найпоширеніших проявів є обмеження фізичного доступу місцевого населення до закладів освіти, що здійснюється як через воєнні дії, так і через встановлення адміністративних або ідеологічних бар'єрів. У низці випадків відбувається політизація освітнього процесу – нав'язування учням та студентам ідеологічно забарвлених навчальних програм, що суперечать принципам академічної свободи та об'єктивності знань.

Крім того, в умовах окупації спостерігається системне скорочення фінансування освітніх установ, обмеження доступу до сучасних навчальних матеріалів, відмова у визнанні українських дипломів, що істотно ускладнює доступ молоді до вищої освіти. Водночас окупаційні адміністрації впроваджують адміністративні перепони для вступу до українських вишів, що порушує принципи рівного доступу до освіти.

У сфері культурної ідентичності і творчої свободи відзначаються численні факти заборони або обмеження на публічне вираження національної культурної самобутності. Зокрема, зафіксовано випадки переслідування, затримань, залякування або примусового виселення діячів культури, мистецтва та науки, які продовжують підтримувати українську ідентичність або займатися незалежною творчою чи науковою діяльністю.

Окрему загрозу становлять дії, спрямовані на знищення або присвоєння об'єктів культурної спадщини – музеїв, архівів, пам'яток архітектури, бібліотек тощо. Такі дії не лише порушують права громади на доступ до культурного надбання, а й становлять грубе порушення міжнародного гуманітарного права, зокрема положень Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту [42].

Також поширеним механізмом культурного тиску є примусове нав'язування іншої мови як єдиної мови навчання, наукової комунікації та культурного життя, що призводить до витіснення української мови з публічного

простору та обмежує можливості розвитку національної культури. Під заборону або обмеженням часто опиняються культурні заходи, мистецькі виставки, наукові конференції, літературні презентації, які не відповідають ідеологічним стандартам окупаційної влади. На тимчасово окупованих територіях системно порушується комплекс культурних прав людини, що не лише перешкоджає особистісному розвитку громадян, а й створює загрозу для збереження національної культурної спадщини, ідентичності та інтелектуального потенціалу українського суспільства. Усі ці дії потребують належної правової кваліфікації, міжнародного осуду та запровадження ефективних механізмів правового захисту й відновлення порушених прав [41].

Таким чином порушені ст. 53, 54 Конституції України, а також ст. 27 Загальної декларації прав людини, ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, ст. 16 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв неконтрольованих територій тощо. Оскільки зазначені вище групи прав і свобод є фундаментальними та незаперечними, їх порушення потребує вивчення та реагування з боку міжнародної спільноти.

У зв'язку з військовими діями, що тривають в Україні, перелік прав і свобод людини і громадянина, які систематично обмежуються або порушуються Російською Федерацією, може бути розширений. Одним з останніх заходів, спрямованих на забезпечення захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях, є використання електронних звернень через додаток «Дія». Цей електронний сервіс може стати ефективним інструментом для надання допомоги внутрішньо переміщеним особам, які постраждали внаслідок конфлікту та пошкодження майна. В рамках цього сервісу можна подати заяву та отримати компенсацію за документально підтверджені збитки. Цей сервіс адресований особам, які проживають на тимчасово окупованих територіях України, і дає їм можливість відновити своє майно та покращити умови проживання. Важливо зазначити, що механізм компенсації починає діяти лише після деокупації зазначених територій. Це свідчить про важливість вирішення конфлікту та відновлення контролю над окупованими регіонами для повноцінного відновлення прав і гарантій громадян України на цих територіях [126].

Крім того, особи, які проживають на тимчасово окупованих територіях, мають право на безоплатну правову допомогу. Мешканці цих територій мають можливість скористатися безоплатною вторинною правовою допомогою шляхом подання заяв про представництво в суді та складання правових документів у справах щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і свобод у зв'язку зі збройною агресією російської федерації [7].

Іншими напрямками забезпечення прав населення на тимчасово окупованих територіях є захист основних прав і свобод, створення ефективного механізму возз'єднання з сім'ями дітей, переміщених з України до Білорусі та Російської Федерації, вжиття заходів щодо звільнення незаконно утримуваних осіб, надання допомоги у відновленні порушених прав особи та громадянина, надання правової та гуманітарної допомоги [124, с. 24]. З метою захисту прав осіб на цих територіях загальні заходи можуть включати активну взаємодію між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства, що сприяє створенню ефективних механізмів контролю, спрямованих на вирішення конкретних проблем у захисті прав і свобод. Крім того, важливою складовою забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях є гарантування доступу до гуманітарної допомоги, медичної реабілітації та освітніх можливостей для внутрішньо переміщених осіб [36, с. 64]. Крім того, ефективним інструментом може бути міжнародне співробітництво та обмін досвідом з державами, що стикаються з аналогічними викликами. Такий комплексний підхід може стати основою для створення сталого механізму захисту прав і свобод людини та громадянина на тимчасово окупованих територіях.

На тимчасово окупованих територіях у сучасних умовах має місце системний і масовий характер порушень основоположних прав і свобод людини та громадянина, що свідчить про глибоку кризу правового захисту особи в умовах збройної агресії. Насамперед ідеться про грубі посягання на особисті права і свободи, які становлять ядро правового статусу людини. Порушується право на життя, що проявляється у випадках насильницьких зникнень, позасудових страт та загрози фізичній безпеці цивільного населення;

обмежуються свобода та особиста недоторканність, а також право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, що фактично позбавляє осіб можливості самостійно визначати умови свого життя.

Поряд із цим зазнають істотних утисків економічні права і свободи людини та громадянина. Найбільш поширеними є порушення права на підприємницьку діяльність, що виявляється у примусовій зміні правил господарювання, незаконному вилученні майна та обмеженні доступу до ринків. Також системно порушуються право на працю й право приватної власності, зокрема через експропріацію, примусову перереєстрацію майна або втрату можливості володіти, користуватися та розпоряджатися ним відповідно до вимог національного законодавства України.

Не менш серйозними є порушення соціальних прав і свобод, які безпосередньо впливають на гідні умови існування людини. Йдеться, зокрема, про обмеження права на соціальний захист, позбавлення доступу до пенсійних і соціальних виплат, а також порушення права на достатній рівень життя для себе та своєї сім'ї. У складному становищі перебуває і сфера охорони здоров'я, де обмежується доступ до якісної медичної допомоги, медичного обслуговування та страхування, що особливо загострює становище вразливих категорій населення.

Крім того, на тимчасово окупованих територіях істотно обмежуються культурні права і свободи людини та громадянина. Порушується право на освіту, зокрема через нав'язування альтернативних освітніх стандартів, обмеження використання української мови та втрату доступу до національної системи освіти. Обмежень зазнає також свобода культурної, наукової та творчої діяльності, що призводить до витіснення національної культурної ідентичності та звуження простору для вільного розвитку особистості. У сукупності такі порушення свідчать про комплексний характер утисків прав людини на тимчасово окупованих територіях і потребують системної правової оцінки та ефективних механізмів міжнародного й національного захисту.

З метою належного захисту прав і свобод населення, яке проживає на тимчасово окупованих територіях, у науковій та практичній площині

розглядається комплекс взаємопов'язаних заходів правового, інституційного та гуманітарного характеру. Передусім до таких заходів належить вжиття системних дій, спрямованих на звільнення осіб, які незаконно утримуються окупаційною владою, а також забезпечення їм доступу до безоплатної правової допомоги як важливого інструменту захисту та відновлення порушених прав. Не менш значущим є налагодження ефективної взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства, що дозволяє поєднувати державні ресурси з потенціалом правозахисних і волонтерських організацій у сфері документування порушень прав людини та надання допомоги постраждалим.

Важливе місце серед захисних механізмів посідає також гарантування доступу постраждалих осіб до гуманітарної допомоги, медичної та психологічної реабілітації, а також створення реальних освітніх можливостей для внутрішньо переміщених осіб, зокрема шляхом інтеграції їх у національну систему освіти та соціального захисту. Такі заходи мають не лише компенсаторний характер, а й сприяють збереженню людського потенціалу та соціальної стійкості суспільства в умовах збройного конфлікту.

Окрему роль у системі захисту прав населення на тимчасово окупованих територіях відіграє міжнародна співпраця. Формування широкої міжнародної коаліції, спрямованої на активну політичну, правову та гуманітарну підтримку України, розглядається як один із найбільш ефективних інструментів впливу на державу-агресора. Така співпраця здатна не лише посилити захист прав громадян і забезпечити міжнародний контроль за дотриманням стандартів прав людини, а й сприяти процесу деокупації та подальшій дипломатичній ізоляції країни-агресора, що у перспективі має важливе значення для відновлення територіальної цілісності та справедливості.

Висновки до Розділу 2

1. Категорія внутрішньо переміщеної особи (ВПО) становить складне та багатогранне правове явище, що сформувалося на перетині норм міжнародного

та національного права. Причинами внутрішнього переміщення можуть виступати найрізноманітніші чинники – від збройних конфліктів і переслідувань політичного характеру до техногенних аварій, природних катастроф та соціально-економічних криз. Українське законодавство, зокрема Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», розглядає статус ВПО як такий, що базується на поєднанні об'єктивної ознаки (факт переміщення у межах державної території) та суб'єктивної мотивації (вимушеність залишення постійного місця проживання).

Внутрішньо переміщені особи визнаються повноцінними суб'єктами прав і свобод людини, що передбачає не лише юридичне закріплення їхнього статусу, але й забезпечення ефективних механізмів правового захисту, соціальної інтеграції та матеріальної підтримки. З огляду на особливу вразливість цієї категорії населення, державна політика у сфері ВПО має бути орієнтована на забезпечення рівного доступу до базових прав, гарантованих як національним, так і міжнародним правом.

2. Система юридичних гарантій для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні має комплексний міжгалузевий характер і ґрунтується на нормах конституційного, адміністративного, соціального та міжнародного права. Конституція України забезпечує фундаментальні процесуальні гарантії прав і свобод, які в рівній мірі поширюються і на осіб, що були змушені змінити місце проживання в межах території держави. Центральним нормативним актом, що визначає спеціальні механізми правового захисту ВПО, є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який деталізує порядок реалізації прав у таких сферах, як державна реєстрація, соціальна підтримка, доступ до освіти, участь у виборчому процесі, а також отримання адміністративних послуг.

Разом із тим, правозастосовна практика демонструє наявність низки проблем, пов'язаних з необхідністю подальшої гармонізації законодавства, зокрема в аспекті запобігання дискримінації ВПО та регламентації правового статусу іноземців і осіб без громадянства, які також зазнали внутрішнього переміщення. Вирішення цих питань потребує удосконалення нормативної бази

та розширення інституційних механізмів забезпечення рівного доступу до гарантованих прав.

3. Ефективне гарантування прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) потребує формування цілісної нормативно-правової бази, узгодженої з міжнародними стандартами, насамперед із Керівними принципами ООН щодо внутрішнього переміщення (1998 р.). Міжнародна правова база, яка регулює статус і права ВПО, включає як загальні акти (декларації, конвенції, пакти ООН), так і спеціалізовані документи Ради Європи. Вона слугує концептуальним орієнтиром для формування національної правової політики. Інтеграція міжнародних стандартів у внутрішнє законодавство України забезпечує посилення правового захисту ВПО, сприяє утвердженню демократичних цінностей, принципу верховенства права та поглиблює євроінтеграційні процеси держави.

4. Проблема юридичних гарантій осіб, які залишили територію своєї держави внаслідок збройних конфліктів чи масових порушень прав людини, потребує чіткого розмежування правових категорій та режимів міжнародного захисту. Найбільш усталеними у міжнародній практиці є статуси біженця, шукача притулку та особи під тимчасовим захистом. Їх правове регулювання базується на положеннях Конвенції про статус біженців 1951 року, Протоколу 1967 року та нормативних актах ЄС, зокрема Директиві 2001/55/ЄС. Юридичний статус біженця визначається не як наслідок добровільного вибору, а як вимушена відповідь на загрозу життю, свободі чи гідності. У цьому контексті юридичні гарантії виступають ключовим інструментом захисту особи, що опинилася в умовах вигнання, правової невизначеності та повної залежності від допомоги міжнародної спільноти. Права біженців охоплюють не лише захист від повернення (*non-refoulement*), але й доступ до базових соціальних послуг, охорони здоров'я, освіти, праці та участі в суспільному житті.

5. Юридичні гарантії правового статусу шукача притулку становить самостійну, проміжну форму міжнародного захисту, яка виникає у зв'язку з поданням особою звернення про надання статусу біженця, однак до моменту його офіційного визнання. Цей статус не має чіткої кодифікації у конвенціях, але

його зміст визначається на основі звичаєвих норм, рекомендацій міжнародних організацій (зокрема УВКБ ООН) та судової практики, передусім ЄСПЛ. Основні юридичні гарантії для шукачів притулку включають дотримання принципу non-refoulement, заборону криміналізації за незаконний в'їзд, забезпечення доступу до процедури захисту, право на тимчасове перебування, соціальну підтримку та гуманне поводження. Водночас, визнання статусу біженця є дискреційним правом держави, що зумовлює правову невизначеність становища шукача притулку – так зване «правове чистилище». Регулювання статусу шукача притулку відбувається у подвійній правовій площині – міжнародній і національній, що зумовлює складну взаємодію міжнародних стандартів із внутрішньою нормативною базою. За умов надзвичайних обставин держави можуть тимчасово обмежувати окремі права шукачів притулку, за умови дотримання принципів законності, пропорційності та поваги до основоположних прав.

6. Правовий інститут тимчасового захисту є відповіддю міжнародного права на масові гуманітарні кризи, коли класичні механізми надання статусу біженця стають неефективними. Цей вид захисту має колективний, тимчасовий характер і застосовується у випадках масового переміщення осіб, які не можуть безпечно повернутися до країни походження через конфлікти чи інші загрози. Директивами Ради ЄС гарантовано: право на проживання, соціальну допомогу, медичне обслуговування, освіту, працю та захист від повернення (non-refoulement) без індивідуального розгляду. Українське законодавство узгоджується з міжнародними стандартами та передбачає надання тимчасового захисту іноземцям і особам без громадянства у разі масового переміщення через надзвичайні обставини. Особливої актуальності цей механізм набув у зв'язку з агресією проти України, коли країни ЄС оперативно надали українським громадянам тимчасовий захист відповідно до рішення Ради ЄС 2022/382, що продемонструвало дієвість інструменту міжнародної солідарності. Отже, тимчасовий захист є важливою складовою міжнародної системи захисту переміщених осіб, що потребує подальшого розвитку з урахуванням сучасних викликів і потреб інтеграції постраждалих осіб.

7. Військова окупація в міжнародному праві трактується як тимчасовий контроль збройних сил однієї держави над територією іншої без передачі суверенітету. Такий правовий режим не змінює статус окупованої території та базується на принципах тимчасовості й дотримання міжнародного гуманітарного права. Незважаючи на відсутність єдиного підходу до визначення окупації, у міжнародній практиці виділяють її ознаки: тимчасовий характер контролю, збройне вторгнення, фактичне управління територією, підпорядкування міжнародним зобов'язанням (Гаазький регламент 1907 р., IV Женевська конвенція 1949 р.), а також міжнародне визнання факту окупації. У міжнародному праві розрізняють два типи окупації: воєнну окупацію та післявоєнну окупацію. Обидві форми окупації базуються на застосуванні сили та потребують чіткого правового регулювання з дотриманням норм міжнародного гуманітарного права й гарантій захисту цивільного населення.

8. У контексті триваючої збройної агресії та дії воєнного стану в Україні, наша держава здійснює нормативне закріплення правового статусу таких територій, водночас формуючи систему правових, адміністративних і дипломатичних механізмів для реагування на порушення прав людини. Законодавча база України, з урахуванням положень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, передбачає поширення дії національних законів і міжнародних договорів на тимчасово окуповані території. Втім, практична реалізація таких гарантій ускладнена відсутністю ефективного контролю держави над цими територіями, що обумовлює фрагментарність правозахисної політики та потребує вдосконалення інституційних і процедурних підходів. Систематичні порушення охоплюють увесь спектр прав: особисті (право на життя, свободу, безпеку), економічні (право на працю, власність), соціальні (право на соціальний захист, медичну допомогу) та культурні (право на освіту, свободу культурної ідентичності). Зафіксовані порушення мають ознаки міжнародних злочинів, зокрема воєнних злочинів і злочинів проти людяності.

9. На окупованих територіях масово порушується міжнародне право, вчиняються воєнні злочини та злочини проти людяності. У відповідь на це

українська держава застосовує низку заходів, серед яких: надання безоплатної правової допомоги, запровадження електронних сервісів компенсації збитків, міжнародна правова співпраця та підтримка внутрішньо переміщених осіб. Умовою повноцінної реалізації прав є відновлення територіальної цілісності держави. У зв'язку з цим, подальший розвиток механізмів захисту прав людини на окупованих територіях має ґрунтуватися на принципах верховенства права, забезпечення невід'ємних прав людини та міжнародно-правовій відповідальності держави-агресора.

РОЗДІЛ 3

ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЗАРУБІЖНІ ПРАКТИКИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

3.1. Юридичні гарантії прав людини під час збройних конфліктів в Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговині та Косово

Крах Федеративної Республіки Югославія, так само як і глибокі політичні, соціальні та економічні зрушення, спричинені припиненням існування тоталітарного Радянського Союзу, стали відправною точкою тривалого й надзвичайно драматичного етапу в європейській історії. Саме в цей період формувалося уявлення про «єдину та вільну Європу», однак цей процес супроводжувався масштабними збройними конфліктами, гуманітарними катастрофами та масовими порушеннями прав людини. Балканські війни яскраво продемонстрували, що західні держави й міжнародні інституції виявилися концептуально та інституційно неготовими до швидкого й адекватного реагування на наростання напруженості в регіоні. Відсутність скоординованих механізмів раннього попередження та політичної волі призвела до того, що конфлікти не були локалізовані на початкових етапах, а переросли у затяжні та криваві протистояння, наслідки яких істотно вплинули на безпекову архітектуру Європи загалом.

Виникла необхідність у розробці нових підходів до управління безпековими ризиками та виробленні механізмів колективного реагування, оскільки локальні етнополітичні конфлікти мали тенденцію переростати у масштабні збройні протистояння з тяжкими гуманітарними наслідками. Зокрема, спроби Заходу локалізувати балканську кризу призвели до формування нових векторів геополітичного протистояння, у якому особливе місце посіла Російська Федерація. Її прагнення захищати власні інтереси у пострадянському просторі та на Балканах зумовило виникнення напруженості у відносинах із країнами НАТО

та ЄС. Втім, шляхом залучення Росії до міжнародних дипломатичних форматів на певному етапі вдалося досягти деескалації та частково врегулювати першу хвилю конфліктів, пов'язаних із розпадом Югославії. Проте зазначені дипломатичні зусилля виявилися недостатніми для запобігання подальшому загостренню ситуації у Косово. Аналогічна закономірність простежується й у відносинах щодо врегулювання конфліктів на теренах колишніх радянських республік, де міжнародне співробітництво не призвело до сталих результатів, залишивши низку заморожених або періодично активізованих конфліктних осередків [123].

27 квітня 1992 року на тлі глибокої політичної нестабільності та загострення етнонаціональних протиріч, спричинених розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, Сербія й Чорногорія оголосили про утворення нової держави – Союзної Республіки Югославія. Це рішення стало спробою інституційно зберегти залишки колишньої федеративної єдності в умовах стрімкої дезінтеграції балканського простору. У відповідній декларації було задекларовано визнання суверенітету та незалежності всіх інших республік, що раніше входили до складу Югославії, однак водночас новостворена держава проголосила себе єдиною правонаступницею СФРЮ. Така позиція зумовила складні політико-правові колізії та викликала суперечливу реакцію міжнародної спільноти, оскільки питання правонаступництва безпосередньо впливало на участь СРЮ в міжнародних організаціях, спадкоємність міжнародних договорів, розподіл державного майна, а також на формування її статусу в системі міжнародних відносин.

У цей період особливо гостро виявилися розбіжності у баченні майбутньої моделі державного устрою на уламках колишньої федерації. Зокрема, Сербія та Чорногорія наполягали на збереженні федеративної структури як механізму, що міг би гарантувати відносну єдність та спільне управління багатонаціональним простором, що залишився після розпаду СФРЮ. Натомість Хорватія та Словенія рішуче відстоювали концепцію конфедеративного союзу, який передбачав би значно ширшу автономію суб'єктів та мінімізацію центральної влади, а фактично – трансформацію єдиної держави у сукупність майже незалежних

політичних одиниць.

Ці протилежні підходи до державного будівництва стали одним із ключових факторів, що підірвали можливість мирної трансформації югославського політичного простору та сприяли подальшій ескалації міжетнічних і міждержавних протистоянь на території колишньої Югославії.

Словенія і Хорватія стверджували, що республікам необхідно розвивати свою державну самостійність. Вони розробили модель конфедеративної структури для Югославії, в рамках якої конфедерація мала бути вільним об'єднанням суверенних держав. Відповідно до цього був підготовлений текст проекту Договору про югославську конфедерацію – Союз югославських республік [56, с. 77].

11 квітня 1991 року, під час наради представників Президій усіх республік, що входили до складу Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, знову чітко окреслилися два концептуально різні підходи до врегулювання наростаючої політичної кризи. Перший з них полягав у збереженні федеративної моделі державного устрою, що передбачала б збереження єдиної централізованої югославської держави. Інший, альтернативний підхід, зосереджувався на ідеї створення конфедеративного союзу, у межах якого республіки здобували б значно ширші суверенні повноваження та самостійність у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики.

На цьому ж засіданні Словенія зайняла вкрай рішучу та безкомпромісну позицію, офіційно заявивши про своє прагнення стати «самостійною, суверенною і незалежною державою». Така позиція безпосередньо спиралася на результати загальнонаціонального плебісциту, проведеного у Словенії у грудні 1990 року, за підсумками якого 88,2% громадян висловилися на підтримку державної незалежності [155].

Представники Хорватії також висловили подібну позицію, чітко окресливши, що у випадку, якщо не буде укладено нового договору про союз суверенних держав, вони залишають за собою право вжити односторонніх заходів для виходу зі складу Югославії та реалізації власної державної самостійності. Такий підхід фактично ґрунтувався на визнанні права народів на

самовизначення як природного та невід'ємного права, що повинне мати пріоритет у разі зіткнення з принципом територіальної цілісності федерації [87].

Отже, проведена зустріч набула значення своєрідної точки неповернення в еволюції югославської кризи, оскільки наочно виявила глибину та принциповість розбіжностей між республіками щодо бачення майбутнього політичного устрою та моделі розвитку регіону. Неможливість досягнення компромісу з ключових питань державного будівництва остаточно засвідчила вичерпання федеративного формату співіснування, що, у свою чергу, сприяло стрімкому прискоренню дезінтеграційних процесів. Саме в цих умовах було сформовано передумови для подальших односторонніх актів проголошення незалежності, а також для розгортання масштабних воєнно-політичних протистоянь, які на тривалий час визначили безпекову ситуацію на Балканському півострові.

Також Словенія заявила про законність і легітимність своїх дій із досягнення незалежності. Відповідні акти були прийняті словенським парламентом і засновані на югославській та словенській конституціях, на словенському законодавстві. Словенія була втягнута у війну, яку розпочала ЮНА з метою насильно перешкоджати незалежності Словенії. Війна була загрозою іншим республікам. Першою розпочалася війна проти Словенії, а потім війна у Хорватії, Боснії та Герцеговині і Косово. У цих досить тяжких умовах Словенія прийняла рішення про участь у євроінтеграції, вступу до НАТО і ЄС [93, с. 66].

Події, що розгорталися на теренах колишньої Югославії, наочно засвідчили обмеженість та низьку ефективність існуючої системи міжнародної колективної безпеки. Зокрема, діяльність миротворчих місій Організації Об'єднаних Націй виявилася недостатньо результативною для своєчасного припинення насильства та забезпечення стабілізації конфліктних регіонів. Яскравим підтвердженням цього стала ситуація у Боснії і Герцеговині, де тривале збройне протистояння не вдалося врегулювати виключно за допомогою інструментів ООН. Лише активне втручання Північноатлантичного альянсу, що супроводжувалося застосуванням військово-політичних механізмів примусу до

миру, створило передумови для зупинення бойових дій та започаткування процесу політичного врегулювання конфлікту.

Описані вище політичні трансформації та конфліктні процеси мали безпосередні й надзвичайно болісні наслідки для повсякденного життя населення колишньої Югославії. Масові злочини, вчинені проти цивільних осіб, стали однією з найтрагічніших і водночас найхарактерніших ознак збройних протистоянь кінця XX століття, наочно демонструючи руйнівний вплив війни на людську гідність і безпеку. Ці злочини не мали локального характеру й торкнулися практично кожної спільноти регіону, незалежно від етнічної чи релігійної належності. Особливо тяжких втрат зазнало населення територій сучасних Сербії, Хорватії, Боснії і Герцеговини, а також Косово, де насильство проти мирних мешканців, примусові переміщення, етнічні чистки та руйнування цивільної інфраструктури стали частиною повсякденної реальності, залишивши глибокі соціальні й гуманітарні травми, наслідки яких відчуються й сьогодні.

Зазначений феномен можна розглядати як своєрідний індикатор поступової ерозії гуманітарних стандартів ведення збройної боротьби, що водночас свідчить про глибоку кризу ефективності чинних механізмів міжнародної колективної безпеки. Масштаб і системність порушень демонструють, що наявні інституційні інструменти часто виявляються неспроможними забезпечити належний рівень захисту цивільного населення в умовах сучасних конфліктів. У цій ситуації підхід міжнародної спільноти зазвичай зосереджується передусім на превентивних заходах, спрямованих на недопущення вчинення грубих порушень норм міжнародного гуманітарного та міжнародного прав людини. Водночас, коли уникнути таких порушень не вдається, акцент переноситься на мінімізацію завданої шкоди, надання допомоги жертвам конфліктів, відновлення порушених прав, а також на подолання довгострокових соціальних і гуманітарних наслідків для постраждалих осіб і спільнот.

Разом із тим необхідно визнати, що міжнародно-правовий арсенал у сфері захисту прав людини, так само як і відповідні інституційні механізми, сформовані в межах Організації Об'єднаних Націй у післявоєнний період, у

багатьох випадках демонструють обмежену дієвість у реагуванні на локальні збройні конфлікти новітньої доби. Практика засвідчує, що ці інструменти часто не відповідають динаміці та асиметричному характеру сучасних воєн, унаслідок чого їх застосування не забезпечує своєчасного й ефективного захисту цивільного населення. У таких умовах міжнародні механізми нерідко виявляються неспроможними запобігти системним посяганням на життя, особисту свободу та безпеку мирних мешканців, які стають одними з головних жертв збройних протистоянь, що супроводжуються масовим насильством, примусовими переміщеннями та іншими грубими порушеннями основоположних прав людини.

Так, першою спробою попередити ескалацію масового насилля під час Балканської кризи була – превентивна дипломатія, застосована у 1991 р. Європейським Економічним Співтовариством (з 1993 р. це Європейський Союз) та Народою з безпеки і співробітництва в Європі (з 1995 р. це Організація з безпеки і співробітництва в Європі) [132]. Її ідея полягала у тому, щоб завдяки переговорним процесам, залученню авторитетних міжнародних інституцій та виробленню політико-правових механізмів створити умови для мирного розв’язання конфліктів, одночасно гарантувавши захист цивільного населення від загроз широкомасштабних воєнних дій та ескалації насильства.

З цією метою у 1992 році за ініціативи Європейського Співтовариства (згодом – Європейського Союзу) та під патронатом Організації Об’єднаних Націй була скликана Міжнародна конференція з питань колишньої Югославії (International Conference on the Former Yugoslavia, ICFY). Її завданням стало вироблення загальноприйнятих принципів мирного врегулювання кризи, що мала міжетнічний та політичний вимір, а також запровадження дієвих запобіжників для захисту прав цивільного населення та недопущення гуманітарних катастроф.

Проте, попри значні організаційні та фінансові ресурси, скеровані на підтримку дипломатичних ініціатив, ці заходи виявилися малоефективними. У практичній площині вони не змогли запобігти подальшій трансформації локальних суперечностей у повноцінні збройні конфлікти. Спершу на території

Хорватії, а згодом у Боснії і Герцеговині відбулося стрімке загострення міжетнічної ворожнечі, що швидко переросло у відкриті воєнні протистояння. У ході цих конфліктів були допущені численні масові та системні порушення прав людини, зокрема акти етнічних чисток, жорстоке поводження з цивільним населенням та злочини проти людяності.

У зв'язку з очевидною неефективністю первинних регіональних ініціатив, спрямованих на врегулювання балканської кризи та недопущення масових порушень прав людини, провідна роль у координації міжнародних зусиль щодо подолання наслідків конфлікту, включаючи розслідування та притягнення до відповідальності за воєнні злочини, поступово перейшла до Організації Об'єднаних Націй. Саме в рамках її мандату були синхронізовані дії численних міжурядових структур та громадянських організацій, що діяли у сфері захисту прав людини, гуманітарного реагування та міжнародної безпеки.

Під егідою ООН було розроблено та імплементовано комплекс примусових міжнародно-правових заходів, покликаних зупинити масштабне насилля проти цивільного населення та створити умови для стабілізації ситуації в регіоні. До таких механізмів належали, зокрема, впровадження режиму міжнародних санкцій, покликаних чинити економічно-політичний тиск на сторони конфлікту для примусу до виконання міжнародних норм та мирних домовленостей; організація і проведення операцій з підтримання миру (*peacekeeping operations*), у межах яких здійснювалося розмежування ворогуючих сторін та забезпечувався базовий рівень безпеки для мирних громадян.

Особливе місце серед цих заходів посіла так звана політика примусу до миру (*peace enforcement*), що передбачала застосування санкціонованих Радою Безпеки ООН силових засобів у випадках грубого порушення міжнародного миру та безпеки. На подальших етапах конфлікту важливою складовою стала також післяконфліктна миротворчість (*post-conflict peacebuilding*), яка охоплювала комплекс заходів із відновлення зруйнованих інституцій, сприяння національному примиренню та розбудові правової державності [133, с. 163].

Отже, саме в межах і під егідою Організації Об'єднаних Націй було

започатковано та інституційно оформлено систему міжнародних механізмів реагування на масові порушення прав людини й воєнні злочини, вчинені під час збройних конфліктів на території колишньої Югославії. Створення відповідних процедур, спеціалізованих органів і правових інструментів не лише засвідчило прагнення міжнародної спільноти до притягнення винних осіб до відповідальності, а й заклало принципово нові підходи до захисту цивільного населення в умовах війни. Цей досвід набув значення важливого міжнародно-правового прецеденту, який істотно вплинув на подальший розвиток норм і практики міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, сформувавши підґрунтя для удосконалення механізмів запобігання масовим злочинам і реагування на них у майбутніх збройних конфліктах.

Запровадження режиму міжнародних санкцій стало першою спробою застосувати примусові заходи у відповідь на масові та систематичні порушення прав людини, що відбувалися на території колишньої Югославії. Цей механізм був інституційно оформлений під егідою Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, яка впродовж 1991-1996 років, а також у період 1998-2001 років ухвалила низку спеціальних резолюцій, спрямованих на поступове посилення тиску на сторони конфлікту [153, с. 23-24].

Ухвалені міжнародні документи мали комплексний характер і не обмежувалися виключно запровадженням економічних та політичних санкцій як засобу тиску на сторони конфлікту. Вони водночас визначали загальні параметри та принципи започаткування подальшого політичного діалогу між учасниками протистояння, розглядаючи його як ключовий інструмент мирного врегулювання. Передбачалося, що такий переговорний процес має створити належні умови для досягнення стійких домовленостей щодо припинення воєнних дій, зниження рівня насильства та формування гарантій безпеки. Особливий акцент робився на необхідності забезпечення ефективного захисту представників різних етнічних і релігійних спільнот, які зазнали найбільших втрат і стали безпосередніми жертвами збройного конфлікту, що мало сприяти відновленню довіри та стабілізації ситуації в регіоні.

Однак практична реалізація режиму санкцій засвідчила значні обмеження

його ефективності. Попри наявність міжнародно-правових підстав і солідарність більшості держав-членів ООН у підтримці санкційної політики, такі заходи не спромоглися призупинити подальшу ескалацію насильства та масові порушення основоположних прав цивільного населення. У низці випадків вони навіть сприяли загостренню гуманітарної ситуації, позаяк економічна ізоляція держав-учасниць конфлікту нерідко мала негативні соціальні наслідки для найбільш вразливих груп населення.

На підставі офіційних звернень урядів окремих колишніх югославських республік Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй ухвалила рішення про створення Сил ООН з охорони (СООНО), що було закріплено у Резолюції № 743 від 21 лютого 1992 року [149]. Ці сили отримали мандат на проведення операцій з підтримки миру у Західнобалканському регіоні, зокрема в районах активної фази конфлікту на території колишньої Югославії. Основною метою їх розгортання визнавалось сприяння стабілізації безпекової ситуації та створення умов для реалізації політичних угод, спрямованих на припинення міжетнічного протистояння.

Проте правовий статус та функціональні повноваження військового контингенту СООНО були суттєво обмежені міжнародно-правовими рамками їхнього мандата. Зокрема, миротворчі підрозділи не мали права застосовувати воєнну силу для активного захисту цивільного населення або нейтралізації учасників бойових дій, за винятком самооборони чи випадків прямої загрози власному контингенту. Така концептуальна модель операції обумовила суто гуманітарний та моніторинговий характер діяльності СООНО, яка полягала у контролі дотримання режиму припинення вогню, наданні допомоги міжнародним гуманітарним організаціям та спостереженні за дотриманням прав людини.

Наслідком такої обмеженої компетенції стало лише часткове локалізування конфліктів у межах колишньої Югославії, без здатності повністю зупинити масові злочини проти мирного населення чи ліквідувати джерела міжетнічної напруги. Масштабний та систематичний характер грубих порушень міжнародного гуманітарного права, що продовжувалися у Боснії і Герцеговині,

Македонії та Хорватії, змусив Раду Безпеки ООН неодноразово продовжувати мандат СООНО навіть після завершення активної фази бойових дій. Це було необхідним для проведення комплексних заходів з післяконфліктної стабілізації, подолання гуманітарних наслідків війни та створення інституційних передумов для відновлення верховенства права у регіоні.

Вагомий внесок у реалізацію санкційної політики, а також у організацію та проведення операцій з підтримки миру на території колишньої Югославії зробили Західноєвропейський Союз (ЗЄС) та Північноатлантичний альянс (НАТО). Обидві ці військово-політичні організації активно залучалися до виконання рішень Ради Безпеки ООН, спрямованих на стабілізацію ситуації на Балканах, здійснювали контроль за дотриманням санкційних режимів та брали участь у комплексних гуманітарних і моніторингових місіях.

Водночас ключова роль у переході від переважно політико-дипломатичних та економічних засобів впливу до безпосередніх військових дій, що мали на меті припинити міжетнічне насильство й захистити цивільне населення у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії та Хорватії, належала саме НАТО. На відміну від ЗЄС, діяльність якого здебільшого обмежувалася підтримкою санкцій і координацією гуманітарних програм, Північноатлантичний альянс безпосередньо проводив масштабні військові операції, санкціоновані або підтримані Радою Безпеки ООН, у рамках свого стратегічного бачення забезпечення європейської безпеки.

У науковій літературі цей комплекс заходів НАТО, спрямованих на примус сторін конфлікту до припинення воєнних дій та дотримання міжнародного гуманітарного права, отримав назву «політика примусу до миру» (*peace enforcement*) [133, с. 163]. Саме в межах цієї концепції здійснювався якісний перехід від обмежених миротворчих та моніторингових форматів до активних військових інтервенцій, покликаних не лише стабілізувати безпекову обстановку, але й гарантувати реальний захист мирного населення від масових порушень прав людини.

Такий підхід став однією з відправних точок для формування сучасних практик колективного захисту цивільних осіб у конфліктах та важливим

прецедентом для еволюції доктрини міжнародної інтервенції у випадках масових злочинів проти людяності.

Реалізація так званої «політики примусу до миру», здійснюваної під егідою НАТО у державах колишньої Югославії, відбувалася у два ключові етапи – воєнний та постконфліктний. На першому етапі, що припав на період 1994-1995 років, а також 1999 рік, військові сили НАТО застосували авіаційні удари по стратегічних об'єктах боснійських і хорватських сербів, а згодом – проти об'єктів на території Союзної Республіки Югославія. Метою таких дій було примусити сторони конфлікту до припинення масових воєнних злочинів, що систематично вчинялися проти цивільного населення та набували характеру грубих порушень норм міжнародного гуманітарного права.

Хоча зазначені операції фактично призупинили найгостріші прояви насильства, вони водночас викликали суперечливу оцінку у світового співтовариства. Критики вказували на проблему легітимності окремих військових інтервенцій та на ризики прецедентного порушення принципу невтручання у внутрішні справи суверенних держав, закріпленого у Статуті ООН.

Втім, активна фаза військового втручання створила передумови для започаткування процесів мирного врегулювання та укладення низки міжнародних угод, які офіційно поклали край збройним протистоянням на Балканах. Серед них варто виокремити Вашингтонську угоду 1994 року [230, с. 6], що регламентувала взаємовідносини між боснійськими хорватами та мусульманами; Дейтонські мирні угоди 1995 року [201], які стали основоположним документом для встановлення нового політико-територіального устрою Боснії і Герцеговини; Військово-технічну угоду 1999 року [19, с. 9], що врегулювала відведення югославських військ з Косово; а також Охридську рамкову угоду 2001 року [205], що забезпечила припинення конфлікту у Македонії.

Укладення зазначених мирних домовленостей одночасно висвітлювало обмеженість попередніх дипломатичних зусиль Європейського Союзу та інших європейських інституцій, які не змогли самотійно запобігти загостренню

ситуації. В цьому сенсі підписання Охридської рамкової угоди у серпні 2001 року є показовим прикладом синергетичного ефекту: вона була результатом скоординованої стратегії, що поєднувала дипломатичну діяльність ЄС із військовою підтримкою НАТО, створивши ефективний комплекс заходів для деескалації конфлікту та стабілізації Македонії.

У післяконфліктний період масштаби військової присутності Північноатлантичного альянсу на території колишньої Югославії істотно зросли, що було зумовлено сукупністю об'єктивних обставин і конкретними завданнями, які постали перед міжнародною спільнотою на етапі стабілізації та мирного врегулювання. Ключовою метою такої присутності стало недопущення відновлення збройного протистояння та створення безпекових умов для переходу від війни до миру. Передусім нагальною потребою було забезпечення повноцінної та ефективної імплементації положень укладених фундаментальних мирних угод, які визначали політико-правові засади післявоєнного врегулювання, механізми контролю за припиненням вогню, розмежуванням сторін конфлікту та гарантіями безпеки для цивільного населення. Саме виконання цих домовленостей розглядалося як необхідна передумова для подальшої політичної стабілізації регіону та відновлення довіри між конфліктуючими сторонами.

До ключових напрямів діяльності НАТО у цей період належали: реалізація військових та правових аспектів згаданих угод, проведення роззброєння усіх збройних формувань, що брали участь у конфліктах, а також контроль за внутрішньою безпековою ситуацією у колишніх югославських республіках з метою запобігання рецидивам насильства. Важливим компонентом роботи Північноатлантичного альянсу стало здійснення системного моніторингу стану дотримання прав людини, а також координація зусиль із міжнародними та місцевими правозахисними і гуманітарними організаціями для подолання гуманітарних наслідків війни та сприяння соціально-економічній стабілізації регіону.

Подібна трансформація міжнародних механізмів – від переважно дипломатичних форматів впливу до прямого військового втручання – була

зумовлена виключно ескалацією конфліктів та різким зростанням кількості жертв серед цивільного населення. На етапі загострення кризи стало очевидним, що непрямий політико-дипломатичний тиск, включаючи економічні санкції та попереджувальні заяви, виявився неефективним інструментом стримування агресії та запобігання масовим злочинам. У результаті лише відкриті військові дії, санкціоновані або підтримані міжнародною спільнотою, змогли реально зупинити масові порушення міжнародного гуманітарного права, створивши передумови для подальшої післяконфліктної відбудови та примирення.

Запровадження примусових заходів міжнародного характеру мало вирішальне значення для припинення активної фази затяжної Балканської кризи, що вразила регіон колишньої Югославії у 1990-х роках. Застосування таких інструментів не лише зупинило масштабні бойові дії, а й створило необхідні передумови для ґрунтовного документування численних фактів порушення норм міжнародного гуманітарного права та прав людини. Це, у свою чергу, відкрило можливість для системної роботи із встановлення істини, виявлення осіб, причетних до скоєння воєнних злочинів та злочинів проти людяності, і притягнення їх до відповідальності у встановленому порядку.

Питання масових та систематичних порушень прав людини на території колишньої Югославії перебувало під постійною та пильною увагою Організації Об'єднаних Націй. З моменту ескалації конфлікту численні міжнародні спостерігачі, правозахисні організації, а також засоби масової інформації регулярно надсилали до ООН звіти та повідомлення, що свідчили про наявність значної кількості жертв серед цивільного населення. Йшлося, зокрема, про факти масових убивств, переслідувань за етнічною чи релігійною ознакою, насильницьких переміщень і депортацій. Усе це свідчило про масштабність гуманітарної катастрофи та обумовлювало необхідність як негайного міжнародного реагування для зупинення злочинних практик, так і подальшого встановлення справедливості через міжнародні судові механізми.

Мандат Сил Організації Об'єднаних Націй для здійснення операцій у колишній Югославії (СООНО), а також діяльність сил НАТО були переважно сфокусовані на стабілізації безпекової ситуації в регіоні та забезпеченні

виконання мирних домовленостей. Ці завдання не передбачали здійснення глибинних юридичних розслідувань випадків серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, включаючи воєнні злочини, недотримання положень Женевських конвенцій та інших загальновизнаних правил і звичаїв ведення війни.

У зв'язку з цим виникла об'єктивна необхідність створення окремого спеціалізованого органу, який би мав компетенцію та ресурси для проведення ґрунтовного аналізу й документування масштабних порушень норм міжнародного права у зоні конфлікту. Резолюція Рад Безпеки ООН № 780 (S/PV.3119) від 06.10.1992 р. було започатковано діяльності спеціальної Комісії експертів ООН. Ця Комісія була уповноважена здійснювати всебічне вивчення фактів, збір доказів та складання офіційних висновків щодо актів насильства і злочинів, що мали місце під час збройного протистояння на Балканах. Склад Комісії експертів Організації Об'єднаних Націй, створеної для розслідування серйозних порушень міжнародного гуманітарного права на території колишньої Югославії, був затверджений Генеральним секретарем ООН. У своєму звіті від 14 жовтня 1992 року Генеральний секретар особливо наголосив, що при формуванні складу цього органу першочергова увага приділятиметься високому рівню фахової кваліфікації кандидатів, їхньому професійному досвіду у сферах міжнародного гуманітарного та кримінального права, а також у галузі захисту прав людини [152].

У результаті проведеного ретельного відбору 26 жовтня 1992 року головою Комісії було призначено професора Фріца Кальсховена – почесного професора публічного міжнародного та міжнародного гуманітарного права Лейденського університету (Нідерланди). До складу Комісії також увійшли: Махмуд Шеріф Бассіуні – почесний професор права Університету Де Поля (США), відомий дослідник міжнародного кримінального та гуманітарного права; Вільям Фенрік – полковник, директор з правових питань операцій і підготовки персоналу Міністерства національної оборони Канади; Кеба Мбайє – колишній суддя Верховного суду Сенегалу, а також экс-президент Міжнародного суду; Торкель Опсаль – професор права Університету Осло, провідний фахівець у сфері прав

людини, колишній член Європейської комісії з прав людини [217].

Однак протягом наступного року у складі Комісії відбулися істотні кадрові зміни. У зв'язку зі смертю Торкель Опсаль та відставкою за станом здоров'я Фріца Кальсховена виникла необхідність оновлення її персонального складу. У відповідь на це Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй призначив новим головою Комісії Махмуда Шеріфа Бассіуні, який мав значний досвід у сфері забезпечення та захисту прав людини. До оновленого складу Комісії також увійшли Крістіна Клейрен – фахівчиня у галузі кримінального та кримінального процесуального права (Університет Еразма Роттердамського, Нідерланди), а також Ханна Софі Греф – суддя з Норвегії [217].

Отже, формування персонального складу Комісії здійснювалося з урахуванням високої фахової компетентності, значного практичного досвіду та визнаної міжнародної репутації її членів. Такий підхід був покликаний гарантувати максимальний рівень об'єктивності й незалежності у здійсненні її мандата, а також забезпечити комплексне й неупереджене вивчення обставин конфлікту. Передбачалося, що залучення авторитетних експертів дозволить застосувати всебічний і науково виважений підхід до аналізу та встановлення фактів порушення норм міжнародного права, що мали місце в зоні збройного протистояння, і тим самим створити належне підґрунтя для подальших правових і політичних рішень.

Комісія експертів Організації Об'єднаних Націй стала першою спеціалізованою інституцією у структурі ООН, якій було безпосередньо доручено здійснення збору, систематизації, розгляду та ґрунтовного аналізу інформації щодо серйозних порушень положень Женевських конвенцій та інших норм міжнародного гуманітарного права, що мали місце на території колишньої Югославії. Її діяльність заклала інституційні та методологічні підвалини для подальшого розгляду міжнародними правовими органами масштабних воєнних злочинів та злочинів проти людяності, які супроводжували балканські конфлікти.

Серед основних здобутків Комісії експертів слід передусім відзначити ретельний збір великої кількості фактичних даних і документальних свідчень,

що охоплювали широке коло аспектів порушень міжнародного права. Завдяки наполегливій роботі було створено об'ємну та структуровану базу даних, яка містила докази масових порушень прав людини на території держав, що утворилися після розпаду Югославії.

Значним внеском Комісії стало також документування масштабів загибелі цивільного населення під час збройних конфліктів, особливо у Боснії і Герцеговині та Хорватії, що дозволило обґрунтовано констатувати тяжкість гуманітарних наслідків цих війн. Крім того, у ході аналізу зібраних матеріалів Комісія змогла визначити, що численні порушення гуманітарного права не були поодинокими чи спонтанними проявами насильства, а становили собою елемент систематичної та цілеспрямованої політики, що проводилася окремими урядами республік колишньої Югославії.

Окрім діяльності Комісії експертів Організації Об'єднаних Націй, важливу роль у зборі інформації щодо воєнних злочинів та порушень прав людини на території колишньої Югославії відігравали спеціальні місії Європейського Союзу. На відміну від мандату Комісії ООН, який охоплював широкий спектр питань міжнародного гуманітарного права, місії Європейського Союзу були сформовані з більш вузькою та спеціалізованою метою. Їх діяльність була спрямована на розслідування окремих конкретних випадків порушень, передусім фактів насильства, вчиненого проти мусульманських жінок у Боснії і Герцеговині та Хорватії.

Перша така місія ЄС перебувала у зазначених республіках у період з 18 по 24 грудня 1992 року, тоді як друга працювала упродовж 19-26 січня 1993 року. Ці місії мали на меті здійснити безпосередній збір свідчень, перевірку повідомлень місцевих та міжнародних організацій, а також документування обставин злочинів, пов'язаних із сексуальним та гендернозумовленим насильством.

У результаті своєї діяльності місії ЄС змогли підтвердити факти масової загибелі цивільних осіб, а також задокументувати численні випадки жорстокого насильства проти жінок, що мало характер систематичних атак на цивільне населення за ознаками етнічної приналежності та віросповідання. Отримані дані

стали важливими доказовими джерелами для подальших міжнародно-правових процесів, зокрема у контексті підготовки матеріалів для Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, та істотно доповнили загальну картину масштабних порушень гуманітарного права під час балканських конфліктів.

Підсумки діяльності Комісії експертів Організації Об'єднаних Націй, а також спеціальних місій Європейського Союзу засвідчили масштабність та системний характер грубих порушень міжнародного гуманітарного права й прав людини на території колишньої Югославії. Зібрані ними матеріали та підтверджені факти масових злочинів, включаючи численні випадки вбивств цивільного населення, етнічно мотивованих переслідувань та сексуального насильства, об'єктивно зумовили необхідність притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до цих діянь.

Саме внаслідок масштабної роботи зазначених міжнародних механізмів з документування та правової оцінки порушень перед міжнародною спільнотою гостро постало питання про створення спеціального судового органу, уповноваженого здійснювати кримінальне переслідування винних у скоєнні найтяжчих злочинів, зокрема воєнних злочинів, злочинів проти людяності та актів геноциду.

Реалізацією цієї ініціативи стало заснування нової інституції у системі Організації Об'єднаних Націй – Міжнародного трибуналу для переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1991 року (надалі – МТКЮ). Його створення було закріплено у резолюції Ради Безпеки ООН № 827 від 25 травня 1993 року, що визначила як правові підстави функціонування Трибуналу, так і ключові параметри його юрисдикції та організаційної структури [150].

Діяльність Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (МТКЮ) характеризувалася багатовекторністю та комплексним підходом, що було обумовлено потребою ретельного та всебічного розслідування широкого спектра злочинів, учинених на території балканських держав у період збройних конфліктів. Практична реалізація мандату Трибуналу передбачала здійснення низки стратегічних напрямів роботи, кожен з яких відіграв важливу роль у

забезпеченні досягнення його основної мети – встановлення справедливості та притягнення винних до відповідальності.

Одним із ключових напрямків діяльності МТКЮ була активна співпраця з різноманітними міжнародними та регіональними організаціями, включаючи установи ООН, правозахисні та гуманітарні структури. Це дозволяло Трибуналу отримувати цінну інформацію, а також координувати зусилля задля ефективнішого документування фактів порушень міжнародного гуманітарного права.

Водночас значну увагу було приділено налагодженню та підтримці взаємодії з миротворчими й поліцейськими контингентами, які перебували на території Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії та Хорватії. Співробітництво із цими силами забезпечувало доступ до районів, де були скоєні злочини, сприяло безпечному збору доказів та організації охорони місць проведення слідчих дій.

Особливого значення у практичній роботі Трибуналу набувала взаємодія з урядами держав, що утворилися на території колишньої Югославії. Саме цей аспект діяльності МТКЮ вважався одним із пріоритетних, оскільки безпосередні контакти та конструктивна співпраця з національними органами влади дозволяли ефективно організовувати розслідування, здійснювати пошук і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні тяжких злочинів, а також забезпечувати їх видачу для передачі під юрисдикцію Трибуналу.

У період активної фази збройних конфліктів на території колишньої Югославії об'єктивні обставини, насамперед тривалі бойові дії, відсутність стабільних механізмів контролю та постійна загроза безпеці, фактично унеможливлювали належну організацію розслідування численних фактів порушень міжнародного гуманітарного права, а також притягнення винних до кримінальної відповідальності. Тому лише після завершення найгостріших етапів конфліктів і підписання мирних угод з'явилися реальні передумови для розгортання повноцінної роботи Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (МТКЮ).

Саме у цей післяконфліктний період прокурорські та слідчі органи

Трибуналу змогли розпочати масштабні оперативно-розшукові та процесуальні дії безпосередньо на території колишніх югославських республік. Суттєвим чинником, який сприяв цьому процесу, стала активна політико-дипломатична позиція Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки, що чинили значний тиск на національні уряди нових держав регіону, стимулюючи їх до співпраці з міжнародним правосуддям.

У результаті було вироблено концептуальну модель взаємодії, яка дозволила організувати паралельну роботу міжнародної та національної систем кримінальної юстиції у сфері переслідування воєнних злочинів. Зокрема, прокурорська служба МТКЮ сконцентрувала свої зусилля на розслідуванні й судовому переслідуванні справ, що стосувалися найвищого військово-політичного керівництва колишніх югославських республік – тих осіб, які, за наявними доказами, брали безпосередню участь у плануванні, координації або організації масових порушень міжнародного гуманітарного права.

Водночас національні судові органи у країнах регіону отримали головний обсяг юрисдикції у справах проти військовослужбовців середньої та нижчої ланки, тобто безпосередніх виконавців злочинних наказів і воєнних операцій. Такий розподіл дозволив ефективніше забезпечити принцип невідворотності покарання за воєнні злочини на різних рівнях відповідальності, а також сприяв формуванню основ міжнародно-національної співпраці у сфері кримінального переслідування серйозних порушень міжнародного права.

Поряд із завданням встановлення кримінальної відповідальності за скоєння воєнних злочинів не менш важливим залишалося питання надання негайної правозахисної та гуманітарної допомоги численним жертвам збройних конфліктів у регіоні колишньої Югославії. Масштабні порушення прав людини та важкі гуманітарні наслідки воєнних дій зумовили нагальну потребу у скоординованих заходах для захисту основоположних прав і свобод постраждалих, а також для пом'якшення соціальних та матеріальних втрат, яких вони зазнали.

У цьому контексті важливу роль відігравали міжнародні та регіональні організації. Зокрема, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)

активно розгортала моніторингові місії та спеціальні програми, спрямовані на забезпечення дотримання прав людини, зміцнення верховенства права та підтримку демократичних інституцій у державах регіону. Водночас численні структури системи Організації Об'єднаних Націй, зокрема Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) та інші спеціалізовані агенції, розробляли та впроваджували програми гуманітарного реагування і захисту цивільного населення.

Суттєвий внесок також зробили міжнародні та локальні неурядові організації правозахисного спрямування. Їхні фахівці працювали над створенням і застосуванням практичних механізмів, здатних оперативно забезпечувати реалізацію та захист прав людини, а також ліквідовувати чи мінімізувати наслідки вже вчинених порушень. Це включало надання юридичної допомоги, психологічної підтримки, відновлення житла й інфраструктури, а також сприяння процесам соціальної реінтеграції постраждалих груп.

Ще до формального розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії саме міжнародні неурядові правозахисні організації першими привернули увагу світової спільноти до тривожних сигналів про систематичні порушення основоположних прав людини на її території. Піонерами у цьому напрямку стали організація «Наглядач за правами людини» (Human Rights Watch) та «Гельсінська група», які задовго до ескалації конфліктів розпочали фіксувати факти зловживань та порушень міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини.

У період активної фази Балканської кризи діяльність таких міжнародних правозахисних структур була сконцентрована передусім на проведенні моніторингу ситуації, документуванні порушень та складанні аналітичних звітів, покликаних засвідчити наявність серйозних загроз для цивільного населення. Однак загалом місії, що займалися винятково спостереженням та фіксацією правопорушень, мали обмежену практичну ефективність, оскільки їх мандат не передбачав жодних механізмів прямого впливу на припинення протиправної поведінки.

Разом з тим, значно вагомішими виявилися результати діяльності, спрямованої на інформування міжнародної громадськості про масштабні воєнні злочини та грубі порушення гуманітарного права. Широке оприлюднення таких даних сприяло формуванню глобального тиску на сторони конфлікту та стимулювало створення міжнародних механізмів реагування.

Важливим практичним досягненням стало також відкриття у країнах колишньої Югославії регіональних офісів Управління Верховного комісара ООН з прав людини, а також створення інститутів омбудсмена. Завдяки їх роботі вдалося започаткувати низку довгострокових програм, орієнтованих на подолання наслідків масових порушень прав людини, відновлення соціальної справедливості та формування культури толерантності у постконфліктних суспільствах Західних Балкан.

Упродовж 1991-2008 років правозахисні інституції активно співпрацювали з великою кількістю міжнародних гуманітарних організацій та локальних громадських об'єднань. Така взаємодія дозволила реалізувати комплексні проекти соціальної та правової реабілітації постраждалих, а також зміцнити національні системи захисту прав людини в державах, що утворилися на території колишньої Югославії.

Гуманітарна діяльність на території колишньої Югославії в умовах та наслідках затяжних міжетнічних конфліктів здійснювалась передусім спеціалізованими міжнародними і неурядовими громадськими організаціями, що функціонували під координаційним і наглядовим мандатом Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ). Масштабність гуманітарної катастрофи у регіоні була такою значною, що робота з подолання її наслідків розпочалася ще у період активних бойових дій та продовжувалась у наступні десятиліття, зокрема й у 2010-х роках.

Основні напрями діяльності співробітників міжурядових та неурядових структур були сконцентровані на вирішенні першочергових життєво важливих потреб постраждалих. Йшлося насамперед про організацію постачання гуманітарних вантажів до країн колишньої Югославії, що дозволяло забезпечити цивільне населення продовольством, медикаментами та іншими товарами

першої необхідності у критичний постконфліктний період.

Окрему важливу сферу становили програми психологічної та соціальної реабілітації осіб, які зазнали впливу війни, включаючи біженців, внутрішньо переміщених осіб та колишніх військовослужбовців. Ці заходи були спрямовані на відновлення психоемоційної рівноваги, подолання травматичного досвіду та інтеграцію постраждалих у мирне суспільне життя.

Водночас значні ресурси спрямовувались на відновлення ключових об'єктів медичної, соціальної та житлової інфраструктури, без чого стало б неможливим нормальне функціонування громад та повернення до стабільного побутового устрою.

Додатковим вектором роботи гуманітарних організацій була розробка і впровадження механізмів, що забезпечували повернення вимушено переміщених осіб до своїх домівок, а також продовження пошуку зниклих безвісти та встановлення долі загиблих. Ця діяльність мала не лише гуманітарне, а й глибоке правове та соціальне значення, оскільки сприяла відновленню соціальних зв'язків, встановленню істини та забезпеченню справедливості для родин жертв.

Поряд із діяльністю міжурядових структур та міжнародних організацій, важливу роль у процесах захисту прав людини та надання гуманітарної допомоги на території колишньої Югославії відігравали місцеві громадські об'єднання. Їхня безпосередня присутність у регіонах, глибоке розуміння локальних контекстів та специфічних потреб постраждалого населення дозволили більш ефективно вирішувати цілу низку соціальних, правових та гуманітарних проблем на рівні місцевих громад.

Особливістю діяльності таких організацій була їх багатoproфільність: компетенція місцевих громадських ініціатив мала інтегрований характер, що виявлялося у комплексному підході до подолання наслідків порушень прав людини як у періоди активної фази конфліктів, так і у післявоєнний час. Завдяки цьому вони могли одночасно займатися юридичною підтримкою, психологічною реабілітацією, гуманітарною допомогою та організацією громадянських ініціатив задля відновлення соціальної стабільності.

Завдяки тісній співпраці з численними волонтерськими групами та місцевими громадськими центрами були напрацьовані два концептуальні підходи до подолання проявів воєнних злочинів і ліквідації їх довгострокових наслідків. Перший із них – це так званий «мирний активізм», що передбачав створення та підтримку ініціатив, спрямованих на розвиток громадянського суспільства, поширення культури миру та ненасильницького вирішення конфліктів. Другий – підхід, відомий як «подолання минулого», орієнтувався на усвідомлення, осмислення та юридично-суспільну обробку травматичних подій минулого задля запобігання повторенню злочинів у майбутньому [231, с. 105].

У межах цих підходів здійснювалася широкомасштабна діяльність з надання гуманітарної допомоги постраждалим від конфліктів, захисту їхніх прав та інтересів у судових і адміністративних органах, а також надання політичної підтримки для захисту вразливих груп населення. Водночас реалізовувалися програми, спрямовані на допомогу біженцям, внутрішньо переміщеним особам та жертвам воєнних злочинів, що дозволяло комплексно реагувати на наслідки масштабних порушень гуманітарного права та прав людини.

Особливої уваги заслуговує також аналіз юридичних гарантій прав людини під час військового конфлікту в Косово, оскільки цей конфлікт підняв гостру дискусію про те, чи можна і у яких межах застосовувати норми міжнародного гуманітарного права до конфлікту неміжнародного характеру, у якому держава здійснює масові грубі порушення прав людини щодо власних громадян.

Протистояння між сербським та албанським населенням у Косово послідовно наростало упродовж усього десятиліття 1990-х років, набуваючи дедалі більшої напруженості та конфліктогенного характеру. Попри очевидну тривалу кризу у регіоні, Дейтонські мирні угоди 1995 року, що заклали основи врегулювання конфліктів у Боснії і Герцеговині та завершили активну фазу бойових дій у значній частині колишньої Югославії, жодним чином не зачепили проблем Косово. Фактично питання міжетнічних відносин та правовий статус цієї автономії залишилися поза рамками переговорів і міжнародно-правових домовленостей, що були укладені у місті Дейтон [201].

Відсутність реальних юридичних механізмів і політичних рішень для врегулювання ситуації у Косово створила вакуум, який сприяв подальшій ескалації напруги. Для косовських албанців таке ігнорування їхніх прагнень і проблем стало потужним тригером, що посилив почуття політичної ізоляції та невдоволення, стимулюючи активізацію національно-визвольного руху. Це, своєю чергою, призвело до мобілізації та посилення діяльності Армії визволення Косово (далі – АВК), яка взяла на себе роль організованої воєнно-політичної сили, спрямованої на досягнення відокремлення Косово від Сербії та забезпечення прав косовських албанців.

У кінці січня 1998 року діяльність Армії визволення Косово (АВК) набула особливої інтенсивності – організація активізувала напади на підрозділи сербської військової поліції, дислоковані у західній частині Косово. У відповідь на ці дії сербська влада вдалася до жорстких репресивних заходів, у ході яких на початку лютого були вбиті як організатори атак, так і понад 80 осіб з їхнього оточення та спільноти.

Упродовж всієї весни 1998 року протистояння між силами АВК та сербськими воєнізованими формуваннями не лише не зменшувалося, а, навпаки, демонструвало тенденцію до загострення. На початок літа урядові сили під керівництвом Слободана Мілошевича розпочали застосовувати все менш вибіркові засоби ведення бойових дій, здійснюючи масовані удари по селах Центрального Косово. Такі дії стали причиною масового переміщення цивільного населення: за різними оцінками, від 300 до 400 тисяч осіб були змушені покинути свої домівки та шукати прихистку у важкодоступних гірських районах. Одночасно сербські сили фактично ізолювали ці території, унеможлививши доставку туди гуманітарної допомоги.

У цей період міжнародна спільнота, насамперед західні держави, перебувала у стані глибокого занепокоєння та фактичної розгубленості, не маючи дієвих інструментів для негайної зупинки хвилі насильства, що наростала. На тлі цих подій особливо гостро постало питання щодо дотримання міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Варто підкреслити, що Югославія на той час була учасником

чотирьох Женевських конвенцій 1949 року, а також обох Додаткових протоколів 1977 року, зокрема Додаткового протоколу II, який регламентує захист жертв міжнародних збройних конфліктів. Це означало, що на державу поширювалися не лише мінімальні зобов'язання, передбачені загальною статтею 3 Женевських конвенцій, але й більш конкретизовані та широкі норми Додаткового протоколу II, що встановлюють чіткі стандарти ведення бойових дій і захисту цивільного населення [38].

Питання щодо точної кількості цивільних осіб, загиблих у результаті сербських каральних операцій у Косово, залишається предметом гострих суперечок як у наукових колах, так і серед міжнародних спостерігачів та правозахисних організацій. Оцінки втрат серед цивільного населення істотно різняться, що зумовлено як складністю доступу до багатьох районів під час активних бойових дій, так і політизованим характером багатьох джерел інформації. Натомість питання про масштаб вимушеного переміщення населення не викликало настільки значних розбіжностей, оскільки факти масового залишення домівок були очевидними та добре задокументованими численними міжнародними організаціями.

Протягом лічених днів після початку масованих бомбардувань, кордони сусідніх держав – Албанії, Македонії та Чорногорії – перетнули сотні тисяч косовських біженців, які рятувалися від збройного насильства та переслідувань. За приблизними даними, станом на середину квітня 1999 року близько 800 тисяч осіб були змушені виїхати з території Косово, шукаючи притулку за кордоном, тоді як ще приблизно 500 тисяч людей залишили свої домівки, ставши внутрішньо переміщеними особами в межах самого регіону.

На тлі цих подій міжнародні правові механізми також не залишилися осторонь. 27 травня 1999 року Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) оголосив обвинувальний висновок проти президента Союзної Республіки Югославія Слободана Мілошевича, визнавши його відповідальним за скоєння злочинів проти людяності. У документі, що стосувався передусім подій, які відбулися після 1 січня 1999 року, Мілошевичу разом з чотирма високопоставленими військовими керівниками Сербії

інкримінувалися масові депортації, вбивства та організовані переслідування косовських албанців з політичних, етнічних та релігійних мотивів. Обвинувальний акт містив конкретні епізоди, зокрема посилався на випадки масових убивств у селі Рачак та ще в шести населених пунктах, де поіменно було названо щонайменше 340 загиблих албанців [227].

Отже, діяльність трибуналу не обмежилася суто правовою кваліфікацією окремих злочинних діянь. Вона водночас сприяла формуванню широкого міжнародного розуміння та визнання системного характеру й масштабності порушень норм міжнародного гуманітарного права, вчинених у ході конфлікту в Косово. Завдяки встановленим фактам, зібраній доказовій базі та ухваленим рішенням було створено важливе підґрунтя для подальшого розвитку міжнародної правозастосовної практики, а також для посилення відповідальності за найтяжчі злочини, скоєні в умовах збройних конфліктів.

Міжнародне співтовариство, усвідомлюючи масштаби та жорстокість порушень прав цивільного населення у збройних конфліктах, закріпило у статті 27 Четвертої Женевської конвенції 1949 року положення, що прямо гарантують особливий захист жінок. У цій статті недвозначно встановлено обов'язок сторін конфлікту захищати жінок від будь-яких посягань на їхню честь та гідність, зокрема від зґвалтувань, примусу до заняття проституцією та інших форм сексуального насильства чи принижень [73].

Разом з тим, незважаючи на прогресивність таких норм для свого часу, вони мають низку істотних обмежень. На нашу думку, головним недоліком положень статті 27 є їхня сфера застосування: вони поширюються виключно на випадки міжнародних збройних конфліктів. Такий вузький підхід створив серйозний правовий вакуум у ситуаціях, коли серйозні порушення, зокрема сексуального характеру, вчиняються під час неміжнародних (внутрішніх) конфліктів. Цей недолік міжнародно-правового регулювання яскраво проявився у перші місяці боснійського конфлікту, коли світова спільнота опинилася перед складним завданням класифікації характеру протистояння. Тривали жваві дискусії щодо того, чи є цей конфлікт внутрішньою громадянською війною в межах Югославії – тобто в рамках федерації, одна з республік якої намагається

незаконно відокремитися, – чи йдеться про міжнародний збройний конфлікт, пов'язаний з агресією проти новоствореної незалежної держави Боснія і Герцеговина, що здійснюється за безпосереднім втручанням або підбурюванням з боку Белграда.

Невизначеність у кваліфікації цього конфлікту мала не лише політичне, а й важливе правове значення, адже саме від неї залежало, чи зможуть застосовуватися повною мірою положення Четвертої Женевської конвенції, включаючи статтю 27, що передбачає особливий захист жінок під час воєнних дій. Ця проблема згодом підштовхнула розвиток міжнародної практики та доктрини у напрямку розширеного тлумачення гуманітарних норм і вироблення стандартів, які би забезпечували ефективний захист жертв, незалежно від формального статусу збройного конфлікту.

На нашу думку, дискусії щодо формальної класифікації конфлікту – чи є він міжнародним чи неміжнародним за своєю природою – не мають визначального значення у контексті кваліфікації зґвалтувань як воєнних злочинів. Навіть у випадках збройних конфліктів неміжнародного характеру жінки користуються захистом, гарантованим загальною статтею 3, що є спільною для всіх Женевських конвенцій 1949 року [72, 73, 74].

Хоча прямої заборони зґвалтування ці положення не містять, вони встановлюють чіткі заборони щодо жорстокого поводження, катувань, а також серйозних посягань на людську гідність, зокрема дій, що принижують честь і гідність особи. Саме ці універсальні стандарти стали підставою для притягнення до відповідальності за сексуальне насильство у практиці Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії. Зокрема, прокурор трибуналу висунув обвинувачення у сексуальних нападах, посилаючись на статтю 3 Женевських конвенцій, кваліфікуючи такі дії як жорстоке поводження та приниження людської гідності [72, 73, 74].

Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1977 року значно посилили правовий режим захисту жінок у збройних конфліктах, включивши положення, які прямо стосуються їх особливих потреб та уразливості, що виникає під час воєнних дій. Апеляційна палата Міжнародного трибуналу щодо колишньої

Югославії у своїй прецедентній практиці чітко заявила, що загальна стаття 3 встановлює мінімальні стандарти захисту для осіб, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях, у будь-якому збройному конфлікті, незалежно від його міжнародного чи внутрішнього характеру.

Отже, грубі порушення положень загальної статті 3, зокрема ті, що полягають у вчиненні сексуального насильства, слід кваліфікувати як воєнні злочини. Такий підхід зміцнив міжнародно-правову практику, продемонструвавши, що навіть у конфліктах, які офіційно визначаються як неміжнародні, серйозні порушення гуманітарних стандартів не залишаються поза сферою кримінальної відповідальності відповідно до міжнародного права.

Досвід аналізу збройних конфліктів на території колишньої Югославії переконливо демонструє, що сексуальне насильство може кваліфікуватися як воєнний злочин не лише у випадках, коли його жертвами стають жінки, але й тоді, коли потерпають чоловіки.

Показовим у цьому контексті є прецедент справи проти Душко Тадіча, боснійського серба, якого було засуджено, зокрема, за порушення положень загальної статті 3 Женевських конвенцій. Ця стаття, інтегрована у Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії під заголовком «порушення законів та звичаїв війни», стала підставою для визнання його винним у тяжких діях, серед яких особливий резонанс мало катування: Тадіч взяв участь в інциденті, коли ув'язнений у таборі міста Омарська був змушений відкусити статеві органи іншого в'язня. Цей випадок засвідчив, що міжнародне кримінальне право однаково розглядає сексуальне насильство незалежно від статі потерпілої особи [220].

Згодом практика Трибуналу ще більше розвинула ці підходи. Яскравим прикладом стала справа Анте Фурунджича – командира одного з хорватських нерегулярних збройних формувань, якого було визнано винним за те, що він дозволив своєму підлеглому зґвалтувати мусульманку. Ця справа увійшла в історію як перший судовий процес перед МТКЮ, в якому пред'явлені обвинувачення у воєнних злочинах були повністю побудовані на фактах сексуального насильства. Судова колегія ретельно дотримувалась нейтральної

термінології, підкреслюючи, що жертвами зґвалтування у контексті міжнародного кримінального права можуть бути як жінки, так і чоловіки [219].

У політичному вимірі особливе значення мав обвинувальний висновок Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії проти Слободана Мілошевича, діючого на той час президента Союзної Республіки Югославії. Попри потужний ефект цього рішення, воно спочатку супроводжувалося значними суперечками. Частина міжнародної спільноти висловлювала побоювання, що перспектива кримінального переслідування лише посилить небажання Мілошевича йти на політичні поступки, а оголошення обвинувального акта буде сприйнято як суто політичний крок, ініційований НАТО та США для посилення тиску на Белград.

Водночас точно оцінити, яким саме чином обвинувальний висновок вплинув на позицію самого Мілошевича, залишається складно. Проте вже через декілька днів після його оприлюднення спостерігалася помітна зміна у риторичі сербського керівництва, що проявило більшу готовність до дипломатичних домовленостей, ніж будь-коли раніше. Це врешті призвело до укладення 10 червня 1999 року угоди про припинення воєнних дій, що стало важливим етапом на шляху врегулювання косовського конфлікту [204].

Збройний конфлікт у Косово став особливим явищем у міжнародно-правовій та політичній практиці кінця XX століття, оскільки він викликав безпрецедентно гострі дискусії довкола проблем міжнародного гуманітарного права як у широких громадських колах, так і серед офіційних дипломатичних та юридичних інституцій. Жоден інший конфлікт 1990-х років не породив настільки масштабних суперечок щодо меж застосування гуманітарних норм, ролі міжнародного співтовариства та обґрунтування легітимності втручання.

На тлі цих численних дебатів особливо чітко вирізняється один надзвичайно важливий юридичний і політичний факт: уперше в новітній історії була проведена міжнародна військова операція, основною метою якої було протидіяти масовим і серйозним порушенням міжнародних гуманітарних стандартів, зокрема для запобігання злочинам проти людяності та геноциду. Важливо підкреслити, що ця операція відбулася без прямої санкції Ради Безпеки

ООН, що породило окреме складне питання про юридичну правомірність таких дій у світлі Статуту Організації Об'єднаних Націй та принципу суверенітету держав.

Безперечно, необхідно й надалі розвивати механізми юридичного обґрунтування, вдосконалювати процедури міжнародного контролю та гарантії, які регулюють можливість застосування сили під приводом захисту прав людини. Проте не менш важливо – не втратити ті уроки, які вже винесено з косовського досвіду. У цьому випадку міжнародній спільноті вдалося досягти рідкісного консенсусу щодо необхідності зупинити потенційний геноцид, навіть шляхом збройного втручання.

Таким чином, конфлікт у Косово став не лише випробуванням для норм міжнародного права та його механізмів реалізації, але й важливим етапом еволюції доктрини гуманітарної інтервенції, що підтвердив здатність світової спільноти знаходити спільну мету у запобіганні найтяжчим злочинам проти людяності.

3.2. Міжнародні та національні гарантії прав людини в умовах збройних конфліктів: досвід Ізраїлю

Постійно триваючий характер конфлікту між Ізраїлем та Палестиною, а також періодичне загострення збройних протистоянь із низкою інших держав регіону, детермінують формування надзвичайно складного та багатовимірного безпекового і гуманітарного середовища. У цих обставинах на Ізраїль як на самостійну політико-правову суб'єктність покладається підвищений рівень відповідальності за суворе та неухильне дотримання як вимог власного національного законодавства у сфері захисту прав і свобод людини, так і загальновизнаних міжнародно-правових стандартів, що регулюють поведінку з цивільним населенням та іншими особами, котрі не беруть безпосередньої участі у воєнних діях під час збройних конфліктів.

Як держава-учасниця основоположних міжнародних договорів, зокрема Женевських конвенцій 1949 року та додаткових протоколів до них [72], [73], [74],

[75], а також інших значущих міжнародно-правових актів у галузі міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, Ізраїль несе юридичний обов'язок у своїй державній практиці забезпечувати ефективну реалізацію принципів захисту осіб, що опинилися під впливом збройного конфлікту, але не беруть у ньому активної участі. Це, зокрема, означає необхідність додержання таких фундаментальних норм, як принцип розрізнення між комбатантами та цивільними особами, принцип пропорційності у застосуванні сили, а також заборона атак на цивільні об'єкти та інфраструктуру, що не мають воєнного значення.

Крім того, на Ізраїль покладається обов'язок забезпечувати належне поводження з населенням на окупованих територіях відповідно до норм Четвертої Женевської конвенції, що передбачає не лише мінімізацію шкоди для цивільного населення, але й створення умов для реалізації його основоположних прав навіть в умовах окупаційного режиму. Зокрема, відповідно до Коментаря до Женевської конвенції 1949 року, норми міжнародного гуманітарного права підлягають негайному застосуванню з моменту, коли збройні сили однієї держави отримують під свій контроль поранених, полонених військовослужбовців чи цивільних осіб іншої держави, або ж встановлюють контроль над частиною її території [75].

Так, Ж. Пікте стверджує, що кількість поранених чи полонених, а також обсяги території значення не мають: достатньо хоча б одного пораненого, полоненого чи вбитого солдата [212]. Цю позицію Міжнародного Комітету Червоного Хреста підтримано в оновленому Коментарі до першої Женевських конвенцій 1949 р., який вийшов у світ в 2016 році [198].

До кола міжнародних зобов'язань Ізраїлю також входить запровадження дієвих внутрішніх механізмів, спрямованих на запобігання можливим порушенням міжнародного гуманітарного права та прав людини, а у разі їх вчинення – належну юридичну реакцію через встановлення фактів порушень і притягнення винних осіб до відповідальності у формах, визначених як національним, так і міжнародним правом.

З огляду на тривалість і складність конфліктної ситуації, а також численні

безпекові виклики, що постійно модифікують гуманітарну обстановку в регіоні, Ізраїль зобов'язаний забезпечувати високий стандарт правозахисної та гуманітарної політики, який відповідає як вимогам його внутрішнього правопорядку, так і загальновизнаним міжнародним критеріям у сфері захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права.

У зазначеному контексті діяльність Ізраїлю, що охоплює як ведення воєнних операцій, так і здійснення політики окупації та контролю над певними територіями, перебуває у фокусі постійної та пильної уваги з боку міжнародної спільноти, спеціалізованих міжурядових організацій і численних міжнародних та національних правозахисних інституцій. Такий пильний моніторинг обумовлений не лише тривалістю та інтенсивністю конфліктів, а й масштабами гуманітарних викликів, що їх породжує відповідна діяльність.

Ця підвищена увага об'єктивно актуалізує питання щодо належного виконання Ізраїлем своїх міжнародно-правових зобов'язань, які впливають як із ратифікованих міжнародних договорів у галузі міжнародного гуманітарного права та прав людини, так і зі звичаєвих норм міжнародного права, котрі мають універсальний характер. Особливого значення в цьому контексті набуває оцінка дотримання Ізраїлем принципів пропорційності, розрізнення та гуманного поводження з цивільним населенням, а також ефективності механізмів, що мають на меті запобігання порушенням та забезпечення притягнення до відповідальності у випадку їх вчинення.

У світлі сучасних безпекових і гуманітарних викликів, будь-які дії Ізраїлю в рамках збройних операцій або політики окупаційного контролю неминуче підлягають ретельному аналізу з точки зору відповідності міжнародно-правовим стандартам, що, своєю чергою, визначає загальну оцінку його діяльності як на рівні міжнародної дипломатії, так і у площині глобальної правозахисної дискусії.

Водночас практична імплементація зазначених міжнародно-правових зобов'язань у контексті тривалої та багатовимірної конфронтації на Близькому Сході супроводжується низкою масштабних і складних викликів, що суттєво ускладнюють реалізацію належного рівня гарантування прав і свобод цивільного населення. До числа таких викликів насамперед слід віднести проблему

забезпечення основоположних прав осіб, які вимушено проживають у зоні регулярних ракетних обстрілів та інших форм воєнного насильства, що становлять постійну загрозу для їхнього життя, здоров'я та безпеки.

Окрему площину проблематики становить необхідність розробки та впровадження комплексних заходів для забезпечення належного рівня захисту цивільних осіб і задоволення їхніх базових гуманітарних потреб у ситуаціях, коли має місце істотне або тривале обмеження доступу до певних територій – зокрема таких, як Сектор Гази. Подібні обставини нерідко призводять до дефіциту життєво необхідних ресурсів, медичної допомоги та інших видів життєзабезпечення, що, у свою чергу, викликає занепокоєння міжнародних правозахисних інституцій.

Не менш важливим аспектом є потреба неухильного дотримання фундаментальних принципів міжнародного гуманітарного права, зокрема принципів пропорційності та розрізнення, які вимагають чіткого розмежування між законними військовими цілями та цивільними об'єктами, а також недопущення надмірного застосування сили, що може призвести до невинуватених страждань цивільного населення. Забезпечення дотримання цих принципів у складних умовах асиметричних і високоінтенсивних воєнних зіткнень постає як одне з ключових завдань державної політики та правозастосовної практики у сфері виконання міжнародних зобов'язань у галузі захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права.

Сукупність зазначених викликів вимагає від Ізраїлю не лише формального дотримання взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань, але й активного удосконалення механізмів їх реалізації, включаючи створення ефективних процедур моніторингу, прозорості та підзвітності, здатних гарантувати належний рівень захисту цивільного населення у складних умовах затяжного конфлікту.

Зазначені обставини об'єктивно та системно привертають підвищену увагу міжнародної спільноти, перетворюючись на предмет постійного моніторингу, детального вивчення й критичного аналізу з боку широкого спектра міждержавних організацій, спеціалізованих інституцій системи ООН, регіональних структур та

численних міжнародних і національних правозахисних організацій.

У рамках такої спостережної діяльності регулярно здійснюється фіксація та документування можливих порушень основоположних прав людини, серед яких особливо виділяються право на життя та фізичну недоторканність, свобода пересування, безперешкодний доступ до медичної допомоги, гуманітарної допомоги та інших життєво необхідних послуг. Подібна аналітично-документальна робота створює вагоме доказове та інформаційне підґрунтя для ведення подальших міжнародних політико-правових дискусій, у межах яких розглядається питання належності та пропорційності дій Ізраїлю у контексті його міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права.

Крім того, результати таких моніторингових заходів часто стають підставою для розробки рекомендацій державам, ухвалення резолюцій міжнародних органів, проведення спеціальних засідань і слухань, а в окремих випадках – ініціювання процедур міжнародно-правової відповідальності. У підсумку це підкреслює важливість постійної оцінки відповідності національної політики та практики Ізраїлю тим загальновизнаним стандартам, які закріплені як у універсальних, так і в регіональних міжнародних договорах та сформованих звичаєвих нормах міжнародного права.

Саме тому ситуація на ізраїльсько-палестинських територіях наочно демонструє всю складність і багатогранність пошуку належного балансу між легітимними вимогами забезпечення національної безпеки та не менш вагомими міжнародно-правовими зобов'язаннями держави у сфері безумовного дотримання загальновизнаних стандартів захисту прав і свобод людини. Особливої значущості це питання набуває в умовах сучасної трансформації та динамічного розвитку міжнародного гуманітарного права й міжнародного права прав людини, які дедалі більше фокусуються на розширенні гарантій для цивільного населення навіть за обставин збройного протистояння.

У цьому контексті ключового значення набуває не лише формальне визнання державами-учасницями відповідних міжнародних угод своїх зобов'язань, закріплених, зокрема, у положеннях Женевських конвенцій,

Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та інших міжнародних актах, але й забезпечення їх всебічної, реальної та ефективної імплементації у щоденну практику ведення воєнних дій, політику безпеки та систему управління окупованими або контрольованими територіями.

Таким чином, можна підсумувати, що ситуація в якій знаходиться Держава Ізраїль вимагає від неї високого рівня правової зрілості та інституційної спроможності до впровадження адекватних механізмів нагляду, запобігання і відповідальності за порушення. Водночас вона підкреслює необхідність інтеграції положень міжнародного права у національні нормативно-правові системи та практику діяльності органів влади, включаючи військові та правоохоронні структури. Лише за умови такого системного підходу можливо досягти реального захисту прав цивільного населення і тим самим підтвердити відданість держави не лише букві, а й духові міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини та гуманітарного права.

Що стосується національних гарантій забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів, то особливу наукову й практичну цінність становить досвід Держави Ізраїль, сформований в умовах тривалого та інтенсивного безпекового протистояння. Передусім увагу привертають напрацьовані підходи у сфері організації та управління судовими процесами, які функціонують за умов постійної загрози національній безпеці. Ізраїльська правова система демонструє здатність поєднувати потреби безпеки з дотриманням принципів верховенства права, судового контролю за діяльністю органів влади та забезпеченням ефективних процесуальних гарантій для осіб, залучених до судового провадження.

Не менш значущим є ізраїльський досвід у сфері захисту прав осіб, які зазнали шкоди внаслідок воєнних дій, внутрішніх і транскордонних збройних конфліктів, а також терористичних актів. Йдеться про розвинену систему компенсацій, соціальної підтримки, медичної та психологічної реабілітації, а також спеціальні правові механізми визнання статусу потерпілих і забезпечення їхніх прав. Сукупність цих інструментів свідчить про комплексний підхід до захисту людини в умовах постійної загрози насильства та може слугувати

важливим орієнтиром для інших держав, що стикаються з викликами збройних конфліктів і кризових безпекових ситуацій.

Почавши з першого, варто відмітити, що в Ізраїлі спеціальні військові суди відіграють ключову роль у забезпеченні правопорядку і безпеки, особливо в часи військових конфліктів та воєнного стану. Ці суди мають компетенцію розглядати справи, пов'язані з військовими злочинами, шпигунством, тероризмом, а також інші питання, що стосуються національної безпеки. Однією з особливостей таких судів є їх здатність швидко реагувати на зміни в безпековому середовищі, а також можливість застосування спеціальних процедур, що враховують унікальні умови війни та безпеки [62, с. 70].

У воєнні часи, коли стандартні процедури часто вимагають адаптації до змінюваних умов, спеціалізовані військові суди виявляються не просто доцільними, а життєво необхідними. Досвід Ізраїлю в цій галузі слугує яскравим прикладом ефективності таких установ у забезпеченні швидкості, спеціалізації та дотриманні правових стандартів, що є вирішальним для національної безпеки.

Швидкість розгляду справ в ізраїльських військових судах демонструє, наскільки важливою є оперативність у військовий період. Це не просто питання ефективності, але і невідкладності, адже зволікання можуть призвести до серйозних загроз для національної безпеки. Швидке проведення слухань та винесення рішень дозволяє ефективно реагувати на безпекові інциденти, забезпечуючи при цьому, що правосуддя не стає заручником обставин.

Спеціалізація суддів у військових судах грає ключову роль у забезпеченні правильного розуміння та інтерпретації військових і безпекових питань. Судді, які мають спеціалізовані знання і досвід у цих сферах, краще обізнані з контекстом і можуть здійснювати більш виважені та об'єктивні рішення. Це не лише сприяє справедливості, але й підвищує довіру до судової системи в очах громадськості та міжнародної спільноти.

Дотримання правових стандартів є фундаментом, на якому побудовано діяльність військових судів в Ізраїлі. Незважаючи на особливості роботи та потребу в швидкості, ізраїльські військові суди завжди залишаються в рамках міжнародних та національних правових стандартів, забезпечуючи права

обвинувачених і потерпілих. Строге дотримання законодавства гарантує, що навіть у воєнний час правосуддя здійснюється справедливо та прозоро [157, с. 40].

Україна, яка продовжує стикатися з викликами воєнного стану, має унікальну можливість взяти на озброєння міжнародний досвід для вдосконалення власних правосудних механізмів. Ізраїльська модель військових судів, яка ефективно вирішує питання національної безпеки і військових злочинів, може слугувати прикладом для України. Розгляд можливості створення спеціалізованих судів або судових палат, які б зосереджувались на справах, пов'язаних із національною безпекою та військовими злочинами, має потенціал значно підвищити ефективність та адекватність правосуддя в Україні.

Створення таких спеціалізованих структур дозволить забезпечити швидкість розгляду справ, що є критично важливим у воєнний час, коли кожна затримка може мати серйозні наслідки для національної безпеки. Спеціалізація суддів у цих судах дозволить глибше розуміння специфіки військових і безпекових справ, а також підвищить якість судових рішень, що базуватимуться на глибокому знанні відповідних законів та норм.

Окрім того, дотримання міжнародних правових стандартів у роботі цих судів підвищить довіру не тільки з боку громадян України, але й з боку міжнародної спільноти. Це стане важливим фактором у підтримці міжнародної легітимності та визнанні України як країни, яка дотримується прав і свобод громадян, навіть під час воєнного стану.

Впровадження спеціалізованих судових механізмів також сприятиме більшій систематизації та організації в судовому процесі, що, у свою чергу, зробить правосуддя більш прозорим і зрозумілим для громадян. Це допоможе зміцнити верховенство права та забезпечити належне виконання законів, що є основою стабільності і безпеки будь-якої держави.

Що до другого, то це зумовлено тим, що ізраїльський досвід становить особливий інтерес виходячи із його комплексного та багаторівневого характеру. Система гарантій для таких осіб у цій державі спирається на розвинену законодавчу базу, цілеспрямовану державну політику та активну взаємодію з

громадськими й міжнародними організаціями, що спільно формують належне середовище для реалізації прав і свобод постраждалих.

Ізраїль виробив низку спеціалізованих нормативно-правових актів, які врегульовують питання надання захисту та підтримки свого населення, що зазнало шкоди внаслідок терористичних нападів або воєнних операцій. Зокрема, законодавством передбачено як механізми виплати одноразових компенсацій, так і запровадження довгострокових фінансових програм, спрямованих на забезпечення життєвих потреб постраждалих осіб та їхніх сімей.

Окремої уваги заслуговують заходи соціального та медичного забезпечення військовослужбовців, які отримали поранення чи зазнали інших ушкоджень здоров'я у ході виконання службових обов'язків. Для цієї категорії осіб гарантовано право на пенсійне забезпечення, широкий спектр соціальних пільг, а також доступ до комплексної медичної та реабілітаційної допомоги, що в сукупності відображає послідовну політику держави щодо підтримки як військових, так і цивільних осіб, які постраждали внаслідок збройних конфліктів та актів терору.

Слід особливо наголосити, що Ізраїль вирізняється однією з найрозвиненіших і найефективніших систем медичної та соціальної реабілітації осіб, які постраждали внаслідок воєнних дій, терористичних атак та інших форм насильства. Ключову роль у цій системі відіграють спеціалізовані реабілітаційні заклади, серед яких знаковим є Реабілітаційний центр Левінштейн, що надає комплексні послуги фізичної, психологічної та соціальної реабілітації постраждалих. Крім того, на території держави активно функціонують програми допомоги жертвам травм, отриманих унаслідок терористичних актів, до реалізації яких залучено як державні, так і приватні медичні установи.

Суттєвим елементом цієї системи є тісна взаємодія Міністерства оборони Ізраїлю з Відомством національного страхування, яке виконує ключову роль у сфері соціальної політики держави. Зокрема, Відомство національного страхування не лише забезпечує виплату грошових компенсацій та допомог постраждалим, але й надає широкий спектр послуг, що охоплюють реабілітацію, професійну перепідготовку та соціальну інтеграцію осіб з інвалідністю, а також

підтримку для вдів, сиріт та інших категорій громадян, які зазнали втрат унаслідок ворожих дій. Важливою складовою його діяльності є також організація догляду та консультування людей похилого віку.

До компетенції Відомства національного страхування віднесено забезпечення дотримання спеціальних законів та міжнародних угод у галузі соціального забезпечення. Зокрема, воно відповідає за імплементацію Закону про забезпечення прожиткового мінімуму, що має на меті захистити кожну сім'ю в Ізраїлі від ризику втрати доходу та гарантувати базові умови існування для найуразливіших верств населення.

Окремо слід зазначити діяльність Відомства щодо розвитку соціальних послуг через мережу п'яти фондів, які спрямовують підтримку на потреби людей похилого віку, осіб з інвалідністю, а також дітей і молоді, що опинилися у складних життєвих обставинах. Для фінансування цієї системи Відомство національного страхування здійснює збір страхових внесків із усіх мешканців Ізраїлю пропорційно їх доходам та соціальному статусу. На додачу, на нього покладено функцію реалізації Закону про державне медичне страхування, що передбачає збір внесків на охорону здоров'я та їх подальше розподілення між лікарняними касами, які надають медичні послуги населенню [161, с. 49].

Держава Ізраїль реалізує розгалужену систему соціальної підтримки осіб, які постраждали внаслідок воєнних конфліктів та терористичних актів, що включає комплекс заходів для забезпечення базових потреб та сприяння довгостроковій соціальній інтеграції таких осіб. Серед ключових напрямів цієї політики слід виокремити надання житла для сімей, які втратили свої домівки внаслідок бойових дій, а також спеціальні освітні пільги для дітей, що залишилися без батьків у результаті збройних конфліктів.

Окрему роль у цій системі відіграє державний Фонд соціального страхування, через який здійснюється фінансова та соціальна підтримка жертв тероризму. Ізраїль приділяє значну увагу створенню умов для ефективної інтеграції ветеранів бойових дій та інших постраждалих категорій у суспільство, запроваджуючи для цього спеціалізовані освітні та професійні програми, що сприяють їхній економічній активності та соціальній адаптації.

Особливий акцент у політиці Ізраїлю зроблено на психологічній реабілітації осіб, які зазнали травматичних переживань унаслідок війни або терористичних атак. У цьому контексті важливу роль відіграють організації громадянського суспільства, серед яких вирізняється Israel Trauma Coalition, що реалізує програми психологічної допомоги для різних груп населення, включаючи дітей, які постраждали від воєнних дій. Така багатокomпонентна модель соціальної політики Ізраїлю засвідчує прагнення держави поєднувати матеріальну підтримку з медичною, освітньою та психологічною реабілітацією, створюючи умови для всебічного відновлення постраждалих та їхньої повноцінної участі у суспільному житті [161, с. 50].

Крім того, Ізраїль характеризується високим рівнем розвитку системи захисту прав військовослужбовців та ветеранів, що є важливим складником його соціальної політики у сфері безпеки та оборони. Значну роль у цій системі відіграє організація *Beit Halochem*, яка спеціалізується на комплексній підтримці ветеранів, котрі зазнали поранень або інших ушкоджень здоров'я внаслідок виконання службових обов'язків. Діяльність цієї організації охоплює надання доступу до широкого спектра медичних, реабілітаційних, освітніх та соціальних послуг, що спрямовані на відновлення та повернення поранених військових до активного життя у суспільстві [161, с. 51].

Особливістю ізраїльської моделі є активне впровадження інноваційних технологій для підтримки постраждалих. Зокрема, використовуються сучасні цифрові платформи, які дозволяють здійснювати ефективний облік осіб, що постраждали внаслідок бойових дій або терористичних атак, організовувати координацію надання допомоги та контролювати дотримання гарантій. Поряд із цим Ізраїль активно інвестує у розвиток високотехнологічних медичних засобів, зокрема у виготовлення протезів нового покоління, спеціально розроблених для потреб військових та цивільних, які втратили кінцівки внаслідок збройного насильства. Саме тому ізраїльська практика у сфері захисту прав військових та ветеранів демонструє інтеграційний підхід, що поєднує державну політику, діяльність спеціалізованих організацій та застосування передових технологічних рішень, спрямованих на забезпечення високої якості життя та соціальної

адаптації осіб, які зазнали шкоди в умовах збройних конфліктів.

Таким чином, досвід Ізраїлю у сфері захисту прав осіб, які постраждали внаслідок воєнних дій та терористичних актів, слугує показовим прикладом результативного поєднання інструментів державної політики, системного правового регулювання та багатовимірної соціальної підтримки. Особливий акцент у цьому підході робиться на комплексній реабілітації, своєчасному наданні компенсацій та створенні умов для успішної інтеграції постраждалих осіб у суспільне життя, що дозволяє забезпечити їм не лише базовий соціальний захист, а й можливість для подальшого особистого та професійного розвитку.

Такий досвід є надзвичайно актуальним для країн, що перебувають у стані збройного конфлікту або постконфліктної відбудови, зокрема для України, де питання удосконалення національних механізмів гарантування прав постраждалих осіб та ветеранів набуває особливого значення. Запозичення та адаптація ізраїльських моделей реабілітації, соціального забезпечення та правового регулювання можуть суттєво посилити ефективність вітчизняної системи захисту прав і свобод громадян, які зазнали втрат чи ушкоджень унаслідок воєнних дій, сприяючи водночас підвищенню рівня соціальної згуртованості та відновленню довіри до державних інституцій.

Водночас слід зазначити, що як у сучасному ізраїльському, так і в українському суспільстві існує об'єктивна потреба у подоланні внутрішніх суспільно-політичних протиріч, які історично сприяли формуванню певної вразливості системи державної безпеки. Це, у свою чергу, актуалізує завдання розбудови стійкої та ефективної системи національної безпеки, невід'ємним елементом якої виступає комплекс заходів цивільного захисту населення і територій у випадках надзвичайних ситуацій як природного, так і техногенного характеру, а також під час збройних конфліктів.

Щодо Ізраїлю, варто підкреслити високий рівень бюрократизації його системи державного управління та значну централізацію управлінської вертикалі, що є однією з характерних рис моделі функціонування ізраїльської держави. Разом із тим, порівняння Ізраїлю та України вимагає врахування суттєвих відмінностей, зумовлених історичними та геополітичними

передумовами формування державності, специфікою фізико-географічного положення, особливостями чисельності, щільності й структурної організації населення, а також відмінностями у рівнях соціально-економічного розвитку та інноваційного потенціалу. Ці розбіжності знаходять своє відображення й у міжнародних порівняльних показниках, зокрема у рейтингу «Democracy Index», який комплексно оцінює рівень розвитку демократичних інститутів та політичної культури країн, що додатково підкреслює відмінності в організації та функціонуванні суспільно-політичних систем Ізраїлю та України [202].

Досліджуючи систему юридичних гарантій прав людини в умовах збройних конфліктів крізь призму такого ключового структурного елементу, як управління цивільним захистом в Ізраїлі, доцільно акцентувати увагу на особливому розумінні та організації цієї сфери в державі. Зокрема, управління у випадках надзвичайних ситуацій природного та техногенного походження розглядається в Ізраїлі як невід'ємна складова більш широкої концепції захисту тилу, що реалізується у двох взаємопов'язаних площинах.

Перша площина передбачає функціонування системи управління під час надзвичайних ситуацій саме як сегмента цивільного захисту у контексті військового конфлікту, коли механізми реагування та ліквідації наслідків надзвичайних подій стають частиною загальної архітектури національної безпеки, спрямованої на забезпечення життєстійкості тилу. Друга площина характеризується відносно незначним розмежуванням між зонами фронту та тилу, що обумовлюється специфікою геополітичного розташування та масштабами території Ізраїлю, а також високим рівнем мобілізаційної готовності населення та органів державної влади.

Враховуючи зазначене, управління надзвичайними ситуаціями природного та техногенного характеру в Ізраїлі слід розглядати як органічну складову концепції захисту тилу, яка забезпечує не лише фізичну безпеку населення та критичної інфраструктури, а й функціонує як важливий елемент реалізації міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав людини під час кризових ситуацій, включаючи періоди збройних конфліктів [223].

При цьому ми змушені констатувати, в Ізраїлі немає жодного офіційного

документа, що міг би мати назву «Стратегія національної безпеки» або «Доктрина національної безпеки», бо декілька попередніх спроб створити подібні документи стали невдалими через їх непідтримання Кабінетом міністрів Ізраїлю.

Саме тому керівництво Ізраїль упродовж останніх десятиліть формує підходи до вирішення безпекових питань з урахуванням положень аналітичної доповіді колишнього прем'єр-міністра Давид Бен-Гуріон. У ній обґрунтовується, що побудова системи національної безпеки виключно на військовій складовій є хибною, натомість необхідною є комплексна взаємодія військових і невійськових елементів із залученням усіх суспільних інституцій та суб'єктів. Такий підхід передбачає опору на весь народ, формування політичної нації, об'єднаної усвідомленням цінності власної державності та готовністю її захищати. Водночас зазначена доповідь не є універсальним алгоритмом реагування на конкретні загрози в певний історичний період. Вона виступає системою узагальнених принципів, на основі яких ізраїльська влада визначає безпекові пріоритети, планує відповідні заходи, а також забезпечує їх належне ресурсне й логістичне супроводження [213].

Як підкреслюють дослідники системи безпеки держави Ізраїль Г. Айзенкот та Г. Сібоні, навіть у своїй неофіційній редакції стратегія національної безпеки цієї країни спирається на низку ключових постулатів, які визначають концептуальні засади її формування та реалізації. Зокрема, серед базових орієнтирів такої стратегії виокремлюють необхідність подолання внутрішніх суспільно-політичних суперечностей, що розглядається як запорука посилення внутрішньої консолідації та національної стійкості [203].

Не менш важливим є завдання всебічної розбудови національних збройних сил та інституцій, відповідальних за забезпечення обороноздатності держави, а також поступове зниження рівня залежності від зовнішніх джерел у питанні формування критично важливих військових спроможностей, необхідних для ефективного захисту національних інтересів.

Крім того, особливий акцент робиться на безумовній протидії інформаційно-пропагандистським кампаніям противника, що розглядається як

елемент сучасної багатовимірної війни, а також на підтриманні належного функціонування фізичної та кібернетичної інфраструктури зв'язку. Це, своєю чергою, виступає необхідною умовою стабільної роботи критично важливих систем, від яких безпосередньо залежить реалізація завдань у сфері національної безпеки та оборони.

Фахівець у галузі національної безпеки Я. Амідрор у своєму дослідженні зазначає, що однією з найсерйозніших проблем сучасного Ізраїлю у сфері гарантування національної безпеки та захисту цивільного населення є поява у терористичних угруповань високоточної зброї. Це суттєво підвищує ризики завдання значних втрат серед мирного населення та ускладнює завдання захисту населених пунктів і стратегічно важливих об'єктів [194].

Паралельно з цим зростає рівень кіберзагроз, які здатні поставити під загрозу безперебійне функціонування критичної інфраструктури та систем оборонного призначення, що підсилює вразливість держави у багатовимірному безпековому середовищі. Як впливає з аналізу сучасних безпекових реалій, наведених у праці Є. Бен Меїр під назвою «Цивільно-військові відносини в Ізраїлі», ситуація істотно відрізняється від тих умов, які характеризували стан національної безпеки Ізраїлю раніше. Це обумовлює необхідність запровадження нових управлінських практик, заснованих на принципах кризового менеджменту, а також вимагає переосмислення та перегляду традиційних підходів до формування та реалізації стратегії національної безпеки держави [195].

Відповіддю на окреслені вище виклики стали Рекомендації щодо стратегії національної безпеки, розроблені групою експертів Вашингтонського інституту близькосхідної політики. Ці рекомендації базуються на ґрунтовних дослідженнях практичних аспектів побудови ефективної системи національної безпеки, що передбачає комплексний аналіз потенційних і наявних загроз, визначення їх джерел, чітке окреслення національних інтересів та цінностей, а також розробку дієвих шляхів і механізмів їх захисту [203].

Особливу увагу в них приділено формуванню суспільної стійкості та підвищенню готовності населення до адекватних дій в умовах гібридних загроз,

що нині мають виразну тенденцію до посилення. У цьому контексті важливо усвідомлювати, що забезпечення національної безпеки та захисту цивільного населення в Ізраїлі не є виключною сферою відповідальності Армії Оборони Ізраїлю. Значну роль у цьому процесі відіграють також громадяни, які демонструють високий рівень усвідомлення власної відповідальності за дотримання заходів безпеки, а також активно долучаються до створення безпечного середовища, вносячи свій внесок у підтримання стабільності та захист цивільного населення під час кризових чи надзвичайних ситуацій. Саме тому, модель ізраїльської системи національної безпеки відзначається інтеграційним підходом, що поєднує військовий компонент, цивільне населення та інституційні механізми, спрямовані на забезпечення всебічної готовності держави до протидії багатовимірним загрозам.

Цивільна оборона в Ізраїлі становить органічну складову системи національної безпеки та виконує ключову функцію щодо забезпечення захисту цивільного населення в умовах кризових та надзвичайних ситуацій. Основною метою її діяльності є реалізація комплексу превентивних і реагувальних заходів у випадках виникнення різноманітних військових та терористичних загроз, спрямованих проти населення держави.

До таких загроз належать, зокрема, терористичні акти із застосуванням замінованих автомобілів, установлення вибухових пристроїв у громадських місцях і транспорті, здійснення ракетних та авіаційно-бомбових ударів, а також захоплення громадських будівель, викрадення літаків чи автобусів. Необхідність постійної готовності до реагування на подібні сценарії обумовлена геополітичним розташуванням Ізраїлю та нестабільною безпековою ситуацією на його кордонах. Потенційні загрози походять від територій і держав, що межують із Ізраїлем, а саме Західного берега, Сектора Гази, Лівану, Сирії, Йорданії, Єгипту, а також від Іраку.

Особливе місце у підготовчих заходах цивільної оборони займає розробка планів і відпрацювання алгоритмів реагування на теракти із застосуванням зброї масового ураження, зокрема біологічної, хімічної та радіологічної. Такий підхід свідчить про системність та багатовимірність ізраїльської моделі цивільної

оборони, що спрямована на забезпечення максимальної захищеності цивільного населення в умовах сучасних гібридних і асиметричних загроз.

Правовою основою яка забезпечення функціонування системи оборони Ізраїлю є положення Закону про цивільну оборону 1951 року, який разом із низкою підзаконних нормативних актів визначає правові засади організації та реалізації заходів у цій сфері. Зокрема, ці нормативні документи регламентують порядок захисту та укриття цивільного населення у спеціально обладнаних сховищах, що обов'язково зводяться як у житлових будинках, так і на промислових об'єктах та у громадських місцях [216].

Окреме місце в законодавчому регулюванні займають положення, що передбачають механізми залучення приватної власності для забезпечення виконання заходів цивільної оборони, особливо у процесі ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного або техногенного характеру, таких як стихійні лиха чи масштабні аварії на виробництвах. Крім того, нормативні акти встановлюють вимоги до рівня готовності системи цивільної оборони та визначають критерії оцінки її спроможності щодо захисту населення в умовах кризових ситуацій.

Важливим аспектом правового регулювання є також чітко виписані правила поведінки з небезпечними речовинами, що має критичне значення для запобігання виникненню додаткових загроз життю і здоров'ю громадян у надзвичайних обставинах. Така правова архітектура забезпечує системність та передбачуваність дій органів цивільної оборони, водночас створюючи підґрунтя для ефективної взаємодії державних структур, місцевих органів влади та населення у питаннях захисту під час надзвичайних ситуацій.

Поряд із чітко визначеною нормативно-правовою основою функціонування системи цивільної оборони в Ізраїлі важливе значення має її інституційне забезпечення, представлене розгалуженою структурою органів державної влади. Центральну роль у цій системі відіграє Національне агентство з надзвичайних ситуацій, створене у вересні 2007 року, яке покликане здійснювати координацію діяльності як військових, так і цивільних органів під час надзвичайних станів, у період війни чи під час виникнення масштабних

стихійних лих.

До компетенції цього агентства належить організація взаємодії між різними державними відомствами та координація спільних дій у ході реагування на кризові ситуації та надзвичайні події, що потребують комплексного міжсекторального підходу. Крім того, важливим напрямом діяльності агентства є планування, організація та проведення навчань і тренувань, спрямованих на відпрацювання механізмів цивільної оборони та удосконалення навичок захисту цивільного населення. Інституційна складова ізраїльської системи цивільної оборони демонструє високий рівень організованості та інтеграції, що дозволяє ефективно забезпечувати підготовку до потенційних загроз та злагоджено реагувати на надзвичайні ситуації різного характеру.

В Ізраїлі існує також спеціальний правовий механізм, який передбачає запровадження режиму «Особлива ситуація в тилу», що є важливим інструментом управління безпековою ситуацією у разі виникнення воєнних загроз чи масштабних терористичних атак. Цей режим передбачає надання Міністерству оборони через Командування внутрішнього фронту (тилу) повноважень щодо видання обов'язкових для виконання цивільним населенням на визначеній території розпоряджень. Крім того, він розширює компетенцію органів безпеки у сфері ухвалення рішень з окремих цивільних питань, зокрема щодо відкриття або закриття шкіл, підприємств та інших об'єктів соціально-економічної інфраструктури.

Відповідно до Закону «Про цивільну оборону Ізраїля», рішення про запровадження такого режиму діє протягом 48 годин, після чого потребує затвердження на рівні уряду для подальшої легітимності. Історичним прикладом реалізації цього механізму стало рішення від 20 травня 2007 року, коли міністр оборони А. Перетц оголосив режим «Особливої ситуації в тилу» для районів південного Ізраїлю, що зазнали ракетних обстрілів із Сектора Гази. Цей режим було скасовано у серпні того ж року, проте вже 4 вересня 2007 року міністр оборони Е. Барак знову запровадив його у громадах, розташованих поблизу кордонів із Сектором Гази, після відновлення масованих ракетних атак [216].

Таким чином, запровадження режиму «Особливої ситуації в тилу» за

своїми характеристиками є певною мірою співвідносним із вітчизняними (українськими) правовими режимами воєнного чи надзвичайного стану, що залежно від обставин застосування забезпечує оперативне реагування державних органів на загрози національній безпеці та створює правові підстави для захисту цивільного населення в умовах підвищеної небезпеки.

Дотримуючись релігійних і національних традицій, а також вимог щодо належного поводження з тілами загиблих унаслідок надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру, а також ракетно-бомбових атак, в Ізраїлі створено унікальну мережу добровільних громадських груп під назвою «Zihuy Korbanot Ason» (ЗАКА), яка спеціалізується на ідентифікації жертв і організації їх гідного поховання. Ці формування функціонують як групи швидкого реагування на надзвичайні ситуації, працюючи в межах відповідних поліцейських округів та здійснюючи ідентифікацію осіб, які загинули внаслідок різних катастроф. Члени ЗАКА, значна частина яких є ортодоксальними євреями, співпрацюють із бригадами швидкої медичної допомоги, а також беруть безпосередню участь в ідентифікації жертв терористичних актів, дорожньо-транспортних пригод та інших трагедій. В окремих випадках, з метою забезпечення поховання відповідно до єврейських релігійних приписів (Галахи), вони займаються збором частин тіл і навіть пролитої крові для здійснення належного ритуалу поховання. Окрім цього, волонтери ЗАКА надають першу медичну допомогу, здійснюють рятувальні заходи, допомагають у пошуку зниклих безвісти, а також беруть участь у міжнародних гуманітарно-рятувальних операціях. Самі засновники та активісти ЗАКА традиційно називають свою діяльність «Chesed shel Emet» («Доброта істини»), підкреслюючи свою відданість тому, щоб забезпечити гідне та релігійно коректне поховання єврейських жертв відповідно до вимог Галахи.

Водночас, після терористичних атак волонтери ЗАКА дотримуються принципів гуманізму та поваги до людської гідності, збираючи рештки не лише єврейських жертв, але й тіл та частин тіл неєвреїв, включаючи терористів-смертників, для подальшої передачі їхнім родинам. Така практика засвідчує високий рівень релігійної та етичної свідомості членів організації, а також їхню

готовність служити спільним гуманітарним цілям навіть у складних та екстремальних обставинах.

З огляду на результати проведеного аналізу ізраїльського досвіду у сфері управління безпекою цивільного населення в умовах кризових ситуацій, можна сформулювати низку узагальнених висновків, які відображають ключові характеристики, специфіку функціонування та потенціал його адаптації для вдосконалення національних систем цивільного захисту в інших державах:

– національна безпекова доктрина Ізраїлю, яка формувалася та загартовувалася протягом усієї історії державотворення, починаючи з 1947 року, засвідчила свою ефективність передусім у питаннях захисту населення в умовах затяжного воєнного протистояння, що є хронічною характеристикою безпекового середовища держави. У періоди відносно сприятливих безпекових умов спостерігалися певні спроби переосмислення та часткової демілітаризації концептуальних засад національної безпеки. Водночас ці процеси не призвели до зміни ключових методичних підходів, що традиційно базуються на практиці застосування збройної сили для захисту національних інтересів і цінностей. Постійна екзистенційна загроза, яка, за словами ізраїльських політичних лідерів, включаючи відому тезу Г. Меїр («Ми хочемо жити. Наші сусіди хочуть бачити нас мертвими. Це залишає не дуже багато простору для компромісу») [187], визначає базову мотивацію національної стратегії, актуалізує необхідність розбудови багаторівневої системи захисту як території держави, так і її цивільного населення. Така система ґрунтується на принципах доцільності використання збройних засобів, пропорційності силових заходів і високого рівня готовності до оперативної та ефективної реалізації заходів оборонного характеру, що в сукупності забезпечує стійкість ізраїльської моделі у протистоянні багатовимірним загрозам;

– державна політика у сфері національної безпеки Ізраїлю реалізується у форматі чітко скоординованої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, що дозволяє забезпечити ефективне впровадження заходів безпеки на різних рівнях управління. На центральному рівні держава бере на себе відповідальність за розроблення та виконання стратегічних програм,

спрямованих на забезпечення національної безпеки, які ґрунтуються на усталених принципах оборонної політики та концептуальних засадах захисту держави. Водночас значна частина завдань покладається на органи місцевої влади, які у межах своїх повноважень відповідають за безпосередню організацію захисту територій, що перебувають у зоні їх адміністративної відповідальності. Зокрема, на місцевий рівень управління покладено завдання зі створення оборонної інфраструктури, розроблення порядків мобілізації та розгортання сил і засобів, призначених для захисту цивільного населення у випадках надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру, а також під час бойових дій. Таким чином, до компетенцій органів місцевої влади Ізраїлю входить не лише забезпечення розвитку та розбудови територій у соціально-економічному вимірі, а й формування територіальної підсистеми оборони та захисту тилу, підтримка обороноздатності на локальному рівні, охорона цивільного населення та об'єктів критичної інфраструктури;

– у термінах безпекової політики Ізраїлю наголошується, що неналежна організація заходів реагування або вади в управлінні процесами подолання наслідків надзвичайних ситуацій та збройних загроз можуть мати вкрай негативні наслідки, що підривають стійкість як окремих територіальних громад, так і державної системи безпеки загалом. Це додатково підкреслює важливість належної координації та ефективності управлінських рішень на всіх рівнях у контексті протидії багатовимірним загрозам сучасного безпекового середовища;

– в Ізраїлі сформовано воєнно-орієнтований підхід до управління в умовах кризових ситуацій, що обумовлено як історичною генезою становлення самої держави, так і специфічним безпековим середовищем, у якому Ізраїль постійно перебуває під загрозою екзистенційних викликів. До цього додається об'єктивний чинник обмежених ресурсів, спричинений географічними особливостями розташування країни, що додатково актуалізує потребу у застосуванні вискоєфективних, здебільшого мілітаризованих моделей реагування. Такий підхід дозволяє Ізраїлю успішно впроваджувати концепцію внутрішнього фронту (тилу), яка охоплює комплекс заходів із забезпечення життестійкості населення та критичної інфраструктури не лише в умовах

бойових дій, але й під час надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Практична ефективність обраної моделі підтверджується, зокрема, позитивним досвідом функціонування системи протиракетної оборони «Залізний купол», що стала символом високого рівня інтеграції військових технологій у загальнодержавну систему захисту тилу та безпеки цивільного населення.

З огляду на сучасні реалії функціонування української держави, які визначаються тривалою збройною агресією та пов'язаними з нею системними викликами у сфері національної і гуманітарної безпеки, особливої актуальності набуває пошук ефективних моделей захисту цивільного населення в умовах кризових і надзвичайних ситуацій. Масштабні руйнування, постійна загроза життю і здоров'ю людей, внутрішнє переміщення населення та зростання навантаження на інститути публічної влади об'єктивно вимагають переосмислення підходів до управління безпекою та вдосконалення існуючих механізмів реагування. У цьому контексті досвід Держави Ізраїль, яка впродовж десятиліть функціонує в умовах перманентної безпекової напруженості, заслуговує на особливу увагу як приклад побудови цілісної та багаторівневої системи захисту населення.

Ізраїльська модель організації безпеки характеризується високим рівнем інституційної координації, чітким розмежуванням повноважень між органами державної влади, військовими структурами та цивільними службами, а також активним залученням населення до заходів цивільного захисту. Важливим елементом цієї системи є поєднання превентивних заходів, оперативного реагування та ефективних механізмів післякризового відновлення, що дозволяє мінімізувати гуманітарні втрати та забезпечити безперервність функціонування основних суспільних інститутів. Саме така комплексність і практична орієнтованість роблять ізраїльський досвід загалом придатним для адаптації та поетапного впровадження в українських реаліях.

Водночас використання цього досвіду потребує виваженого й критичного підходу. Механічне запозичення окремих елементів без урахування особливостей національного правового поля, конституційних засад, рівня

децентралізації влади, а також існуючих організаційно-інституційних механізмів цивільного захисту може призвести до зниження ефективності таких заходів або навіть до виникнення додаткових ризиків. Тому ключовим завданням є всебічний аналіз ізраїльських практик крізь призму українського законодавства, адміністративних можливостей держави та напрацьованого досвіду реагування на надзвичайні ситуації воєнного і невоєнного характеру.

Лише на основі такого комплексного та міждисциплінарного підходу можливе формування збалансованої моделі, яка поєднає перевірені ізраїльські інструменти з вітчизняними напрацюваннями у сфері безпеки й цивільного захисту. Це, своєю чергою, створить підґрунтя для розбудови стійкої, гнучкої та ефективної системи управління безпекою населення, здатної оперативно реагувати на сучасні багатовимірні загрози, забезпечувати належний рівень захисту прав і свобод людини та відповідати суспільно-політичним і правовим реаліям України.

3.3. Юридичні гарантії прав людини в Україні в умовах воєнного стану та кризових ситуацій: перспективи розвитку

Дослідження механізмів забезпечення та гарантування прав людини в умовах збройних конфліктів, здійснене у попередніх розділах, логічно потребує доповнення ґрунтовним аналізом доктринальних підходів, які лежать в основі відповідних правових рішень і практик. Такі підходи формуються на перетині міжнародних стандартів у сфері прав людини та національних правових традицій і особливостей кожної окремої держави, що зумовлює різноманітність моделей їх практичної реалізації. У цьому сенсі правове регулювання не може розглядатися ізольовано від конкретного історичного, політичного та безпекового контексту, в якому воно функціонує.

Україна в зазначеному вимірі не є винятком. Її правова система, базуючись на положеннях Конституції України, нормах національного законодавства та зобов'язаннях, взятих у межах міжнародно-правових актів, виробляє власні підходи до імплементації універсальних стандартів прав людини. В умовах

збройної агресії та тривалого режиму надзвичайних обставин ці підходи зазнають суттєвої трансформації, спрямованої на пошук балансу між потребами національної безпеки та обов'язком держави забезпечувати належний рівень захисту основоположних прав і свобод. Така специфіка адаптації загальновизнаних принципів прав людини до реалій воєнного часу потребує комплексного наукового осмислення, оскільки саме вона визначає ефективність правових механізмів захисту особи та стійкість правопорядку в умовах сучасних викликів.

Водночас вихідною методологічною передумовою такого дослідження виступає ґрунтовне теоретичне осмислення категоріального апарату, насамперед базових понять «збройний конфлікт» і «кризова ситуація», без чіткого визначення яких неможливе коректне наукове аналізування відповідних правових явищ. Особливу увагу в цьому контексті привертає саме категорія «кризова ситуація», оскільки за своїм змістом вона є значно ширшою та охоплює цілий спектр соціальних, політичних, економічних і безпекових явищ, серед яких збройний конфлікт постає лише одним, хоча й найбільш радикальним та загрозливим, різновидом.

З огляду на це, зосередження дослідницької уваги на аналізі поняття «кризова ситуація» видається методологічно виправданим і науково доцільним. Такий підхід дозволяє не лише глибше розкрити сутність і зміст феномена збройного конфлікту, а й визначити його місце в загальній ієрархії загроз національній та гуманітарній безпеці. Крім того, уточнення меж і характеристик кризових ситуацій створює підґрунтя для більш точного окреслення правових режимів їх врегулювання, а також для визначення особливостей застосування механізмів забезпечення й захисту прав людини, які можуть істотно варіюватися залежно від рівня інтенсивності загрози та характеру кризових явищ.

Концептуальний аналіз таких базових понять, як «криза» та «кризова ситуація» потребує не лише розуміння семантичного наповнення зазначених категорій, але й виявлення їхніх теоретико-методологічних засад, а також специфіки прояву в реальному правозастосовному контексті. Застосування такого підходу дозволяє сформувати системне уявлення про сутність кризових

явищ, їхній вплив на функціонування соціальних, політичних і правових систем, а також про адаптивну спроможність правових механізмів у періоди порушення нормативної стабільності.

Початковим етапом дослідження доцільно обрати характеристику системного підходу, оскільки будь-яка соціальна чи інституційна система орієнтована на збереження стабільності та передбачуваності, прагнучи уникнення деструктивних змін або станів хаосу. У цьому контексті кризу слід розглядати як специфічний стан дестабілізації, що порушує сталі механізми функціонування системи, ставить під загрозу реалізацію правових гарантій та потребує термінових адаптивних чи трансформаційних рішень.

У науковому дискурсі, як у працях класиків політико-правової думки, так і в аналізах сучасних дослідників О. Комісарова та О. Хитрої, стабільність часто постає не як застиглий стан, а як динамічний процес, що передбачає періодичне подолання кризових викликів. Згідно з цією логікою, криза не є виключно деструктивним явищем, а розглядається як необхідний етап еволюції системи, що створює передумови для її оновлення, зростання та функціонального вдосконалення. Таким чином, подолання кризових явищ може виступати не лише як засіб відновлення статус-кво, а як потенційний імпульс до системної модернізації, адаптації до нових умов і набуття якісно нових характеристик, у тому числі й у сфері правового захисту особи [67, с. 105].

У межах дослідження проблематики забезпечення прав людини в умовах кризової нестабільності доцільним є ґрунтовний аналіз найзагальніших трактувань базових категорій, зокрема таких, як «криза», «кризова ситуація», «воєнно-політична криза» та інші похідні терміни. Теоретичне осмислення цих понять спирається як на етимологічний аналіз їхнього походження, так і на правові підходи, сформовані у вітчизняній та зарубіжній науковій традиції. Такий підхід дозволяє не лише уточнити змістовне навантаження відповідних термінів, а й забезпечити необхідне методологічне підґрунтя для подальшого дослідження специфіки функціонування правових механізмів захисту прав людини в умовах кризових викликів.

Згідно з етимологією, слово «криза» (від грецьке *krisis* – рішення, перелом,

поворотний пункт) означає момент істотних змін, коли подальший розвиток системи неможливий без суттєвого перетворення. Таким чином, уже на етимологічному рівні поняття несе в собі елемент вибору, переходу, загострення конфлікту, що потребує реагування. Поняття «криза» є багаторівневим і багатозначним, що зумовлює наявність широкого спектра його інтерпретацій [18, с. 587].

У науковій літературі відзначається відсутність єдиного уніфікованого визначення цього терміна, універсального для всіх сфер суспільного життя – державного управління, економіки, права, медицини, екології, психології тощо. Значення поняття «криза» значною мірою детерміноване контекстом його застосування, що передбачає необхідність галузевої конкретизації під час аналітичного використання. Така варіативність трактувань свідчить про складність і багатогранність самої категорії, а також про потребу в міждисциплінарному підході до її дослідження.

Стосовно поняття «ситуація» (від французького *situation*), то воно визначається як «обставина, положення, які виникли на основі збігу, сукупності будь-яких умов або станів» [184, с. 586].

У науковому дискурсі поняття «криза», попри його вживання, не набуло широкого та усталеного застосування. Водночас аналіз сучасної нормотворчої практики свідчить про формування й активне використання суміжних термінів, зокрема «кризові ситуації», «кризове втручання», «кризове консультування» та «кризове реагування на воєнні загрози». Зазначені категорії отримали розвиток у правничій термінології та застосовуються у різних сферах правового регулювання, таких як цивільний захист, авіаційна безпека, безпека ядерних матеріалів, де Україна бере участь у відповідних міжнародних угодах і програмах. Крім того, вони використовуються у межах відносин особливого партнерства між Україною та НАТО, а також у процесі впровадження державних стандартів соціальних послуг, пов'язаних із кризовим та екстремим втручанням [186, с. 11].

Незважаючи на активне та майже повсякденне використання зазначених термінів у наукових дослідженнях, експертних оцінках і публічному дискурсі,

варто констатувати, що чинне національне законодавство України не містить чітких, системно вибудованих і усталених визначень таких базових понять, як «криза», «кризова ситуація», «воєнно-політична криза» та суміжних категорій. У більшості випадків їх змістові характеристики не мають нормативного закріплення або ж фрагментарно з'являються в окремих актах без належної уніфікації та узгодженості між собою. Унаслідок цього правові ознаки зазначених явищ, а також пов'язані з ними юридичні наслідки нерідко залишаються невизначеними, ситуативними або такими, що допускають різні тлумачення, що істотно ускладнює правозастосовчу практику.

Особливо проблемним є те, що в національній правовій системі не встановлено чіткого й однозначного співвідношення між поняттями «криза» та «кризова ситуація» і такими юридично значущими режимами та категоріями, як «надзвичайний стан», «надзвичайна ситуація», «воєнний стан», «особливий період» тощо. Відсутність зрозумілої ієрархії та взаємозв'язку між цими поняттями ускладнює визначення моменту переходу від звичайного правового режиму до спеціального, а також створює ризики правової невизначеності у питаннях обсягу повноважень органів державної влади, меж допустимих обмежень прав і свобод людини та механізмів їх гарантування в умовах загострення безпекової ситуації.

Борзенко В. І. в своєму навчальному посібнику говорить, що кризи або загроза кризи на підприємстві є постійним явищем, їх першопричиною, тобто можливістю виникнення економічних криз, є розрив між виробництвом і споживанням товарів. Якщо йдеться про макрорівень, то сутність економічної кризи пояснюється надвиробництвом товарів відносно платоспроможності сукупного попиту, порушенням умов відтворення основного капіталу, зростанні безробіття, банкрутства основних підприємств тощо [16, с. 28; 31].

Таким чином, з огляду на змістове наповнення другої групи загроз, постає можливість концептуалізації процесу переходу від активної фази збройної агресії до етапу стабілізації та забезпечення воєнної безпеки в умовах повоєнного відновлення. Такий концептуальний опис має охоплювати не лише кризові явища, що супроводжують постконфліктний період, а й їхнє конкретне

відображення в політичній, економічній, соціальній, інформаційній та безпековій сферах у режимі реального часу. У цьому контексті особливої важливості набуває системне виявлення, класифікація та моніторинг дестабілізаційних процесів, зумовлених наслідками воєнних руйнувань, втратою інституційної спроможності, ослабленням соціального капіталу, а також зниженням рівня суспільної довіри до органів державної влади. Здійснення такої аналітики є ключовою передумовою для розроблення ефективної стратегії поствоєнного відновлення та зміцнення засад національної безпеки.

При цьому також доцільно зазначити, що для характеристики кризових ситуацій, які становлять загрозу національній безпеці та фактично охоплюються першою і третьою із визначених груп, у межах проведеного аналізу було констатовано наявність розвиненого категоріального апарату. Зокрема, йдеться про: 1) визначення змісту понять «криза», «кризове явище», «кризовий стан», «кризова ситуація»; 2) здійснення класифікації криз, у тому числі з виокремленням тих, що становлять загрозу національній безпеці; 3) моделювання розвитку кризових процесів у різних сферах суспільного життя та галузях економіки; 4) організацію кризових комунікацій і прийняття управлінських рішень в умовах невизначеності; 5) формування державної політики та стратегічних підходів до кризового реагування; 6) розроблення механізмів запобігання кризам у різних сферах суспільного функціонування та на рівні держави в цілому [67, с. 106].

Фундаментальне значення в цьому контексті мають монографічні та навчальні праці завідувача кафедри національної безпеки Національної академії державного управління при Президентові України Г. П. Ситника, у яких автор підкреслює, що кризові ситуації завжди характеризуються порушенням звичних (нормальних) умов життєдіяльності на окремих об'єктах, на визначеній території або в державі в цілому. Забезпечення національної безпеки в умовах криз природного, техногенного та соціального характеру, а також в умовах воєнного стану пов'язується з плануванням і реалізацією комплексу правових, організаційних, технічних та інших заходів, спрямованих на адекватне реагування на загрози національним інтересам. Йдеться, зокрема, про

запровадження та підтримання правових режимів надзвичайного або воєнного стану, а також переведення сил і засобів системи забезпечення національної безпеки у підвищені ступені готовності та їх ефективне функціонування в умовах кризових викликів [162, с. 250-251].

Характеризуючи воєнно-політичну кризу Б. Бернадський відокремлює політичні та воєнні її аспекти, що, на нашу думку, дає змогу краще зрозуміти саму сутність воєнно-політичної кризи:

– політичний аспект полягає в тому, що наявні протиріччя набувають характеру гострої політичної боротьби, а прийняття кризових рішень відбувається в умовах загостреної внутрішньополітичної конкуренції та протистояння [8, с. 99]. У подібних умовах процес ухвалення кризових рішень відбувається в контексті загострення внутрішньополітичної боротьби, що, як правило, супроводжується підвищенням соціальної напруги, радикалізацією публічного дискурсу та зниженням рівня політичного консенсусу серед еліт. Таке середовище істотно ускладнює вироблення стратегічно виважених і довгострокових рішень, обмежує адаптивний потенціал політичної системи до динамічних змін та створює ризики подальшої дестабілізації інституційного порядку. У результаті політична система втрачає здатність ефективно реагувати на виклики, що постають у перехідний або посткризовий період;

– воєнний аспект «обумовлюється високою ймовірністю переростання кризи в збройний конфлікт внаслідок серйозних помилок і прорахунків, допущених в ході прийняття рішень, використанням воєнних засобів, у тому числі і у формі обмеженого збройного насильства, примусу опонента до поступок, можливістю втрати контролю над інтенсивністю і масштабістю воєнних заходів, їх виходом за рамки примусової кризової дипломатії та іншого» [8, с. 101]. Воєнний вимір кризової ситуації вирізняється безпосередньою, а в окремих випадках – визначальною участю вищого воєнного керівництва у процесі прийняття кризових рішень. Ступінь цього впливу прямо корелює з інтенсивністю застосування військових засобів протиборчими сторонами, особливо в умовах активізації кризової дипломатії, що супроводжується демонстрацією сили, масштабними військовими навчаннями, перегрупуванням

збройних формувань або обмеженим бойовим застосуванням. У ситуації загострення напруженості роль військово-політичного керівництва набуває ключового значення як у формуванні оперативної тактики, так і в стратегічному плануванні заходів реагування, що свідчить про посилення впливу силового компонента на процеси вироблення державної політики в галузі безпеки. У таких умовах критично важливо забезпечити ефективну координацію між цивільними органами влади та оборонним сектором, що дозволить зменшити ризики неконтрольованої ескалації конфлікту, втрати політичної суб'єктності або стратегічного управління. Таким чином, воєнний аспект кризи становить один із найбільш загрозливих векторів як для національної, так і для міжнародної безпеки, оскільки об'єднує політичну турбулентність із реальними загрозами застосування збройної сили та потенційними руйнівними наслідками воєнної конфронтації.

Воєнно-політична криза становить найбільш гостру фазу ескалації конфліктних відносин між державами, що супроводжується відкритими проявами ворожості та характеризується вкрай високим рівнем напруженості у міждержавних взаєминах. Виникнення такої кризи, як правило, зумовлене пред'явленням однією зі сторін реальної або потенційної загрози життєво важливим національним інтересам іншої сторони (або сторін), що трактується як пряме посягання на її суверенітет, безпеку, територіальну цілісність або стратегічну стабільність.

У своєму розвитку воєнно-політична криза зазвичай охоплює комплекс елементів, зокрема політичний тиск, дипломатичне протистояння, а також демонстрацію чи безпосереднє застосування воєнної сили. Такий комплекс дій суттєво підвищує ризик трансформації конфлікту у повномасштабне збройне зіткнення. У цьому контексті воєнно-політична криза виступає своєрідною граничною точкою протистояння, в межах якої політичні та воєнні засоби застосовуються синхронно, перебуваючи у стані взаємного посилення. Це створює пряму загрозу для міжнародної стабільності, безпеки та правопорядку у глобальному вимірі.

Погоджуючись із науковими підходами, обґрунтованими у працях

зазначених вище дослідників [186], [162], [67], а також спираючись на аналіз положень чинного законодавства України, доцільно виходити з розуміння воєнно-політичної кризи як найбільш загостреної та граничної форми ескалації кризових відносин у політичній і безпековій сферах. Такий стан характеризується різким загостренням внутрішніх або міждержавних суперечностей, поєднанням політичного протистояння з реальними або потенційними воєнними загрозами, а також істотним підвищенням ризику застосування збройної сили. У цьому сенсі воєнно-політична криза постає як якісно новий етап розвитку кризових процесів, що виходить за межі звичайної політичної нестабільності та створює безпосередню загрозу національній безпеці, суверенітету держави й основоположним правам і свободам людини.

Йдеться про сукупність цілеспрямованих дій і стратегічних намірів провідних суб'єктів міжнародних відносин – держав, військово-політичних коаліцій, транснаціональних корпорацій, політичних партій, громадських рухів та інших впливових акторів глобальної політики, – які, реалізуючи власні національні або корпоративні інтереси, вдаються до комплексного застосування воєнних інструментів у поєднанні з методами впливу в політичній, економічній, інформаційній, енергетичній та соціальній сферах.

Таке багатовекторне і скоординоване використання засобів тиску свідчить про трансформацію сучасного конфліктного протистояння в багатовимірне явище, в межах якого класичні форми воєнного тиску інтегруються з елементами гібридного впливу. Це формує нову конфігурацію безпекових викликів, що становлять безпосередню загрозу міжнародній стабільності, правопорядку та системі колективної безпеки.

Ускладнення міжсуб'єктної взаємодії досягає кульмінаційної точки в момент, коли вичерпано потенціал політичного чи дипломатичного врегулювання конфлікту. У цьому випадку ситуація набуває рис повноцінної воєнно-політичної кризи, яка характеризується стрімкою динамікою розвитку, раптовою ескалацією, непередбачуваною зміною оперативного середовища та високим рівнем загроз для національної і міжнародної безпеки.

Ключовою особливістю таких криз є надзвичайно високий ступінь

невизначеності, а також істотний ризик переростання конфлікту в масштабне збройне протистояння. Це, своєю чергою, вимагає невідкладного, системного і скоординованого реагування з боку національних органів безпеки, міжурядових організацій та механізмів міжнародного кризового управління.

Чинне законодавство наводить нам таке визначення поняття «кризова ситуація», зокрема згідно пункту 8 частини 1 статті 1 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» (в редакції, чинній станом на 2025 рік), «кризова ситуація – це обставини, що загрожують життєво важливим інтересам України, вимагають негайного реагування органів державної влади із застосуванням координаційних механізмів, а також можуть призвести до виникнення надзвичайної ситуації, загрози національній безпеці або обороноздатності держави» [144].

Згідно цього визначення можна виокремити такі основні ознаки кризової ситуації: стосується життєво важливих інтересів держави; потребує негайної реакції з боку державних органів; може призвести до надзвичайної

ситуації; створює загрозу національній безпеці або обороні [186].

Зазначене визначення виступає фундаментальним елементом для формування інституціонального підходу до аналізу механізмів кризового реагування та стратегічного планування політики у сфері національної й міжнародної безпеки. Його значущість полягає в тому, що воно забезпечує концептуальну основу для систематизації відповідних управлінських рішень, визначення суб'єктів реагування, оцінки ризиків та обґрунтування превентивних заходів у контексті комплексних загроз.

Окрім того, дана дефініція має методологічне значення і може бути застосована як аналітичний інструмент для типологізації та класифікації кризових ситуацій у наукових дослідженнях, експертних оцінках, стратегічних документах та політичному прогнозуванні. Такий підхід сприяє уніфікації термінологічного апарату, поглибленню міждисциплінарного аналізу безпекових викликів, а також підвищенню ефективності академічного та прикладного дослідження кризових процесів у сучасних умовах глобальної турбулентності.

Ще одним прикладом нормативного закріплення поняття «кризова ситуація» у вітчизняному законодавстві є Закон України «Про Державну програму авіаційної безпеки цивільної авіації». Так, у пункті 40 статті 2 розділу II «Терміни та їх визначення» цього Закону термін «кризова ситуація» визначається як стан, що виник внаслідок протиправних та навмисних дій, спрямованих на посягання на нормальне, регулярне та безпечне функціонування цивільної авіації. Такі дії, як зазначено в законі, можуть спричинити нещасні випадки з людьми, завдати матеріальних збитків, призвести до актів незаконного втручання в діяльність авіаційної системи або створити реальну загрозу настання таких наслідків [137].

Це визначення акцентує увагу на специфіці авіаційної сфери як одного з критично важливих елементів національної безпеки, де навіть поодинокі протиправні дії можуть мати масштабні наслідки. Таким чином, законодавець виокремлює авіаційні кризові ситуації в окрему категорію, що потребує оперативного реагування, попереджувального планування та впровадження механізмів авіаційної безпеки.

Також з наукової точки зору цікавими є ряд документів, які втратили чинність, але допомагають нам зрозуміти змістовне навантаження терміну «кризова ситуація». Зокрема у Воєнній доктрині, затвердженій Указом Президента України від 24.09.2015 року № 555/2015, яка втратила чинність на підставі Указу Президента № 121/2021 від 25.03.2021 року, основними завданнями воєнної політики України у найближчий час і в середньостроковій перспективі визначено локалізацію та нейтралізацію у найкоротший строк воєнно-політичної кризи у східних регіонах України, запобігання її переростанню у масштабну збройну агресію [145]. У рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України», затвердженому Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016 (що на сьогодні втратило чинність), було сформульовано низку ключових підходів до вдосконалення функціонування сектору безпеки і оборони держави в умовах трансформаційного періоду. Зокрема, документ передбачав централізацію системи управління сектором

безпеки і оборони України як у мирний час, так і в умовах кризових ситуацій, що становлять загрозу національній безпеці, а також у період дії особливого правового режиму. Одним із пріоритетних завдань визначалося підвищення ефективності міжвідомчої координації та взаємодії, що має забезпечити цілісність управлінських рішень, оперативність реагування на загрози та комплексне використання ресурсів усіх суб'єктів сектору безпеки і оборони [146].

Ці положення відображали стратегічне прагнення до інституціонального зміцнення національної системи безпеки через уніфікацію управлінських процесів, інтеграцію інформаційних потоків, а також побудову єдиного ситуаційного поля, здатного забезпечити оперативне виявлення та нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз.

У контексті сучасних глобальних трансформацій та зростання складності міжнародного середовища, неможливо сформулювати вичерпний або універсальний перелік потенційних кризових ситуацій. Це зумовлено багатовимірною, мінливою та контекстуально залежною природою криз, яка визначається сукупною дією як зовнішніх, так і внутрішніх чинників – політичних, економічних, соціальних, екологічних, воєнних тощо.

Особливої значущості набуває проблема дотримання прав і свобод людини в умовах кризового розвитку, зокрема в періоди, що супроводжуються надзвичайними станами, збройними конфліктами або іншими формами суспільної дестабілізації. Саме в таких обставинах зростає ймовірність законодавчого або фактичного обмеження основоположних прав людини, що, у свою чергу, породжує об'єктивну необхідність встановлення чітких правових меж і ефективного контролю за правомірністю таких обмежень.

У зв'язку з цим постає нагальна потреба у функціонуванні дієвих національних і міжнародних механізмів моніторингу, юридичної оцінки та реагування на порушення прав людини, що виникають у кризових умовах. Зокрема, йдеться про забезпечення відповідності дій державних органів принципам верховенства права, пропорційності та необхідності у демократичному суспільстві, що є ключовими критеріями допустимості

втручання у сферу прав і свобод людини згідно з міжнародними стандартами.

У межах сучасного міжнародного правопорядку визнається, що в окремих виняткових обставинах держава може здійснювати тимчасовий відступ від певних зобов'язань у сфері прав людини. Однак така можливість допускається лише за чітко окреслених і законодавчо обґрунтованих умов. Згідно з положеннями статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейської конвенції з прав людини), держави-учасниці мають право вживати надзвичайних заходів, які відступають від їхніх зобов'язань за Конвенцією, якщо мають місце війна або інша надзвичайна суспільна небезпека, що загрожує життю нації [71].

Разом із цим, можливість тимчасового відступу від окремих зобов'язань у сфері забезпечення прав і свобод людини допускається виключно у випадках, коли він є об'єктивно необхідним та виправданим винятковими обставинами, що виникають унаслідок надзвичайної ситуації або збройного конфлікту. Такий відступ повинен здійснюватися в чітко окреслених межах, визначених як масштабом загрози, так і часовими рамками її дії. Водночас держава зобов'язана неухильно дотримуватися засадничих правових принципів, що становлять основу будь-якого правового режиму, навіть у кризових умовах. Зокрема, йдеться про:

- принцип законності, який вимагає, аби всі обмежувальні заходи відповідали як нормам національного законодавства, так і міжнародно-правовим стандартам, включно з міжнародними договорами, учасницею яких є держава, зокрема стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року (МПГПП), яка встановлює вимоги до законності та легітимності обмежень у разі надзвичайного стану [100];

- принцип пропорційності, згідно з яким будь-яке обмеження прав і свобод має бути співмірним з характером загрози, якої прагнуть уникнути, та не перевищувати меж, необхідних для досягнення законної мети (ця вимога також закріплена у практиці Комітету з прав людини ООН при тлумаченні ст. 4 МПГПП) [226];

- принцип недискримінації, що виключає можливість застосування заходів

обмежувального характеру вибірково, упереджено чи з урахуванням ознак, що можуть призводити до необґрунтованого або непропорційного утиску окремих категорій осіб (згідно з частиною 1 статті 4 МПГПП, навіть у період надзвичайного стану заходи не повинні передбачати дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження) [226].

Таким чином, навіть у надзвичайних обставинах, держава не може запроваджувати такі обмеження, які суперечать іншим її міжнародно-правовим зобов'язанням, зокрема тим, що випливають з норм міжнародного гуманітарного права, включно з Женевськими конвенціями та іншими універсальними актами у сфері захисту прав людини. А відступ від правових зобов'язань у період криз має бути тимчасовим, обґрунтованим, підзвітним та контрольованим, а також не повинен перетворюватися на інструмент зловживання владою або легітимацію репресивних практик під прикриттям надзвичайного стану. Саме тому, у кризових обставинах, особливо пов'язаних із порушенням національної безпеки, постає вкрай складне, але надзвичайно важливе завдання – забезпечення належного балансу між необхідністю захисту держави та збереженням основоположних прав і свобод людини. Це потребує ефективного функціонування прозорих механізмів нагляду, дотримання принципу інституційного балансу та підзвітності органів державної влади, зокрема в контексті правозастосування в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Обмеження прав і свобод у таких умовах допускаються виключно за виняткових обставин, що мають надзвичайний характер, як-то війна або інша суспільна небезпека, яка загрожує життю нації. Саме таке формулювання міститься в статті 15 Європейської конвенції з прав людини, де поняття «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації» [125] трактується як кризова ситуація виняткового масштабу, що впливає на все населення держави і порушує або загрожує порушенням основ правопорядку, безпеки чи стабільності демократичної системи. У прийнятому значенні, цей вислів означає «виняткову кризову ситуацію або надзвичайну ситуацію, яка впливає на усе населення і становить загрозу для усталеного життя» [125].

Відповідно, будь-яке обмеження прав людини у зв'язку з такою кризою

має бути не лише юридично виправданим, але й обмеженим у часі, суворо необхідним та відповідати принципу пропорційності. Інакше кажучи, криза чи загроза повинні бути винятковими у тому сенсі, що звичайні правові та адміністративні заходи, дозволені в умовах нормального функціонування держави, є недостатніми або неефективними для реагування на відповідну небезпеку.

У випадку надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації, держава має право вдаватися до тимчасових відступів від окремих зобов'язань, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, якщо звичайні заходи, дозволені Конвенцією для забезпечення громадської безпеки, охорони здоров'я або підтримання правопорядку, є явно недостатніми для ефективного реагування на загрозу. Однак навіть у таких виняткових обставинах існує категорія прав, які не підлягають обмеженню за жодних умов, тобто мають статус абсолютних.

Зокрема, до невідчужуваних прав людини, що охороняються Конвенцією незалежно від настання надзвичайного стану, належать: право на життя – за винятком випадків смерті, що сталася внаслідок законних воєнних дій, передбачених міжнародним гуманітарним правом; заборона рабства та підневільного становища – яка є імперативною нормою міжнародного права (*jus cogens*); заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання – що є одним із фундаментальних принципів цивілізованого суспільства [69].

Ці права людини мають абсолютний характер і, відповідно, не підлягають жодному обмеженню, призупиненню чи скасуванню навіть за умов збройного конфлікту, надзвичайного стану або інших виняткових загроз. Вони становлять ядро міжнародної системи захисту прав людини та є невідчужуваними і універсальними. При цьому, наведені вище непорушні права мають фундаментальне значення для збереження людської гідності, забезпечення дії принципу верховенства права, а також для підтримання мінімальних стандартів гуманності навіть у кризових обставинах. Саме їх непорушність слугує запобіжником від зловживань владою та гарантує збереження правового і

морального порядку в умовах системної нестабільності.

У період 2019 – 2021 років українське суспільство, як і переважна більшість країн світу, опинилося перед викликами безпрецедентної за своїм масштабом та інтенсивністю кризи, що набула глобального виміру та істотно вплинула на всі ключові сфери суспільного життя. Йдеться про пандемію коронавірусної інфекції COVID-19, яка стала не лише масштабною загрозою для національних систем охорони здоров'я, а й потужним каталізатором глибокої соціальної, економічної, правової та політичної дестабілізації. Ця криза засвідчила високий рівень суспільної небезпеки, призвела до значних людських, матеріальних та інституційних втрат як на рівні окремих держав, так і в контексті функціонування міжнародного співтовариства загалом [128].

Водночас пандемія виявила низку критичних вразливостей у функціонуванні державних інститутів, системи правового регулювання та механізмів захисту прав людини, які раніше залишалися латентними або вважалися несуттєвими. Вона оголила структурну нестійкість багатьох сфер публічного управління, а також вказала на потребу в переосмисленні механізмів балансування між забезпеченням публічної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини в умовах надзвичайної загрози.

Однією з визначальних характеристик пандемії COVID-19 стала її новизна, комплексність та високий ступінь непередбачуваності, що істотно ускладнило формування своєчасної та ефективної відповіді на рівні як окремих держав, так і міжнародного співтовариства. Відсутність належної інституційної, нормативної та оперативної готовності урядів та міжурядових організацій до масштабної біологічної загрози засвідчила значні прогалини у механізмах кризового управління та стратегічного планування в умовах глобальних викликів [128].

Виявлені під час пандемії законодавчі прогалини як на національному, так і на міжнародному рівні не можуть розглядатися виключно як результат недосконалості правових систем. Навпаки, вони демонструють безпрецедентність ситуації, яка поставила під сумнів усталені правові парадигми реагування на надзвичайні ситуації та виявила межі універсальності існуючих нормативних підходів. Таким чином, пандемія виступила каталізатором

критичного переосмислення ролі держави, правової регуляції та міждержавної координації в контексті глобальних криз, що мають мультидисциплінарний характер і вимагають комплексних міжсекторних рішень.

Упродовж цього періоду держави були змушені застосовувати надзвичайні заходи, зокрема обмежувати окремі права та свободи людини, такі як свобода пересування, право на зібрання, право на працю тощо. Однак далеко не всі запроваджені обмеження відповідали критеріям законності, пропорційності та необхідності, встановленим міжнародними стандартами у сфері прав людини. У ряді випадків це спричинило суспільне невдоволення, протести, а також численні звернення до національних судів та міжнародних правозахисних інституцій, включно з Європейським судом з прав людини.

Таким чином, пандемія COVID-19 стала випробуванням для системи демократичних цінностей, що актуалізувала дискусію щодо меж допустимих обмежень прав людини у кризових умовах, а також необхідності оновлення правових механізмів реагування на надзвичайні ситуації глобального масштабу.

У контексті аналізу обмеження прав людини на території України під час надзвичайних обставин, спричинених пандемією COVID-19, особливого значення набуває оцінка обґрунтованості меж державного втручання у гарантовані права та свободи. Згідно з підходом, усталеним у практиці Європейського суду з прав людини, для оцінки правомірності обмежень відповідно до статті 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод необхідно встановити три ключові аспекти: чи мала місце реальна суспільна небезпека, яка загрожувала життю нації; чи були заходи, вжиті державою, адекватними і пропорційними характеру загрози; чи могло звичайне національне законодавство забезпечити ефективну протидію ситуації, що склалася, без відступу від зобов'язань [125].

У цьому контексті слід підкреслити, що офіційне визнання пандемії COVID-19 Всесвітньою організацією охорони здоров'я як надзвичайної ситуації у сфері громадського здоров'я, що має міжнародне значення, істотно спрощує юридичне обґрунтування наявності надзвичайного становища відповідно до вимог статті 15 Європейської конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод. З огляду на це, констатація факту існування реальної загрози для життя нації або її істотної частини не викликає суттєвих труднощів з точки зору правового аналізу та є належним підґрунтям для оцінки правомірності можливих тимчасових відступів від окремих зобов'язань держави-учасниці Конвенції.

Натомість значно більш складним і дискусійним є питання правомірності та обґрунтованості окремих обмежувальних заходів, які впроваджувалися державами, зокрема Україною, у період пандемії. Центральним у цьому контексті є завдання правової оцінки того, наскільки ці заходи відповідали ключовим критеріям допустимості обмежень прав і свобод людини. Зокрема, необхідно з'ясувати, чи були вони дійсно заходами останньої інстанції (*ultima ratio*), чи відповідали принципу пропорційності, чи не порушували саму сутність гарантованих прав, а також чи мали належне нормативно-правове підґрунтя в системі національного законодавства. Зазначене вимагає глибокого аналізу не лише з погляду конституційного права, а й у світлі міжнародних стандартів прав людини, зокрема положень ст. 15 та ст. 18 Європейської конвенції з прав людини.

Зазначені питання мають ключове значення для встановлення відповідності впроваджених обмежень міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини. Недотримання визначених критеріїв, зокрема щодо законності, пропорційності, необхідності та недискримінаційності обмежень, може розглядатися як порушення міжнародно-правових зобов'язань держави. У такому випадку постає можливість ініціювання справ у міжнародних судових інституціях, насамперед у Європейському суді з прав людини, який уповноважений здійснювати оцінку правомірності державних втручань у гарантовані права і свободи навіть в умовах надзвичайних ситуацій.

Згідно зі статтею 13 Європейської конвенції з прав людини, кожна особа, права якої було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту перед національними органами, навіть якщо порушення було скоєно особами, які діяли в офіційній якості [69]. Отже, на державах-учасницях Конвенції покладається обов'язок створити такі внутрішньодержавні механізми правового реагування, які здатні забезпечити реальне й ефективне оскарження втручання у

права, незалежно від характеру надзвичайної ситуації.

Водночас стаття 34 Конвенції гарантує право будь-якої фізичної особи, неурядової організації або групи осіб подавати індивідуальну заяву до ЄСПЛ у разі, якщо вони вважають себе жертвами порушення прав, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї [69]. Цей механізм є ключовим інструментом міжнародного контролю за дотриманням державами-учасницями встановлених стандартів у сфері прав людини, зокрема в умовах кризових або надзвичайних обставин, таких як пандемія COVID-19.

У разі порушення основоположних прав під час впровадження обмежувальних заходів держава не лише ризикує втратити довіру до власної правової системи, а й може бути притягнута до міжнародної відповідальності за результатами розгляду справи в ЄСПЛ.

Отже, ефективне зниження ймовірності виникнення кризових ситуацій, а також мінімізація їхніх негативних наслідків вимагають від держави та міжнародної спільноти впровадження цілісного та науково обґрунтованого підходу до управління ризиками. Одним із фундаментальних інструментів у цьому процесі виступає систематичний моніторинг і аналіз потенційних загроз, комплексна оцінка їхнього впливу на ключові сфери суспільного життя, а також формування превентивних стратегій і багатоаспектних планів дій у разі виникнення надзвичайних обставин. Такий підхід відповідає основним положенням міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Рамковій програмі Сендай зі зниження ризику лих на 2015-2030 роки (Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030), затвердженої на третій Всесвітній конференції ООН із зниження ризику лих у Сендаї (Японія, 2015 рік) [224], яка передбачає системне управління ризиками як ключовий компонент державної політики.

Водночас принципи, що закладені в Міжнародному медико-санітарному регламенті (2005) (International Health Regulations, IHR), ухваленому ВООЗ, також орієнтують держави на забезпечення раннього виявлення, оцінки, інформування та реагування на події, що становлять загрозу для громадського здоров'я, включаючи транскордонні кризи. Зазначена модель управління

виконує профілактичну функцію, сприяючи не лише підвищенню ефективності заходів реагування на актуальні виклики, але й забезпеченню завчасного виявлення структурних вразливостей і нейтралізації потенційних джерел дестабілізації [211].

Підсумовуючи викладене вище, доцільно сформулювати низку рекомендацій, спрямованих на вдосконалення національної доктрини юридичних гарантій прав людини в Україні в умовах кризових ситуацій з урахуванням міжнародного досвіду, сучасних викликів та перспектив розвитку:

- кодифікація правового режиму кризових ситуацій. Доцільним видається системне кодифікування правового режиму кризових ситуацій (зокрема воєнного стану, надзвичайного стану, надзвичайної ситуації, особливого періоду) в межах єдиного узгодженого нормативного акта, який відповідав би Конституції України та міжнародним стандартам у сфері прав людини. У такому акті варто, по-перше, закріпити уніфіковані легальні дефініції понять «криза», «кризова ситуація», «воєнно-політична криза», а також визначити їх класифікацію та критерії розмежування. По-друге, необхідно нормативно окреслити коло прав і свобод, які можуть підлягати тимчасовому обмеженню в умовах кризових режимів, установити процедури та підстави запровадження таких обмежень, визначити максимальні строки їх дії, а також сформулювати зрозумілі критерії «необхідності» та «пропорційності», які мають застосовуватися під час ухвалення відповідних рішень. По-третє, важливо виокремити перелік прав, що не підлягають обмеженню за жодних обставин (зокрема право на життя, заборона катувань, рабства та інші абсолютні права), і водночас запровадити посилені механізми парламентського, судового та громадського контролю за застосуванням воєнних і надзвичайних заходів. Окремого нормативного врегулювання потребують і процедури повідомлення міжнародних органів про дерогації, включно з їх обґрунтуванням, строками та періодичним переглядом;

- ініціювання оновлення міжнародних стандартів щодо обмеження прав у комплексних кризах. На міжнародному рівні доцільно ініціювати перегляд та деталізацію договірних стандартів, що регулюють обмеження прав людини в

умовах комплексних кризових ситуацій, до яких належать збройна агресія, гібридні конфлікти, пандемії, масштабні техногенні та природні катастрофи. Таке оновлення має враховувати уроки пандемії COVID-19 і практику реагування на повномасштабну війну проти України, оскільки ці події продемонстрували недостатню конкретизованість критеріїв і процедур дерогації у багатьох міжнародно-правових актах. Зокрема, доцільним є напрацювання спеціальних протоколів або керівних принципів до регіональних конвенцій у сфері прав людини та до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права щодо тлумачення критеріїв «суспільної небезпеки, що загрожує життю нації», визначення меж допустимих дерогацій і закріплення невідчужуваності окремих прав. Важливо також посилити процедурний контроль за дерогаціями шляхом запровадження стандартизованих повідомлень, обов'язкового періодичного перегляду їх обґрунтованості та залучення міжнародних експертних органів до оцінки відповідності таких заходів принципам необхідності та пропорційності. Додатково варто інтегрувати підходи Сендайської рамкової програми зі зниження ризику лих та Міжнародних медико-санітарних правил у загальну систему захисту прав людини, щоб механізми раннього попередження, моніторингу й управління ризиками прямо орієнтували держави на мінімізацію обмежень прав і свобод навіть за умов надзвичайних загроз.

Висновки до Розділу 3

1. Розпад Югославії та політичні трансформації в Європі 1990-х років засвідчили неготовність міжнародної спільноти до своєчасного та ефективного реагування на етнополітичні конфлікти. Балканська криза виявила структурні вади системи колективної безпеки, що унеможливило запобігання ескалації локальних протистоянь, які переростали у масштабні війни з масовими порушеннями прав людини. Спроби превентивної дипломатії ЄС та ОБСЄ продемонстрували обмеженість виключно політико-правових механізмів у стримуванні воєнної агресії.

2. Протиріччя у моделях державного устрою пост'югославського простору

(федеративна концепція Сербії та Чорногорії проти конфедеративної й незалежницької позиції Словенії та Хорватії) стали безпосереднім чинником дезінтеграції, що перетворило кризу на серію затяжних воєн. Вибір Словенії й Хорватії на користь незалежності, підтверджений плебісцитами та правом народів на самовизначення, прискорив крах федеративної моделі та спровокував збройні конфлікти у Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговині та Косово. Водночас втручання НАТО, застосування політики «примусу до миру» та укладення низки мирних угод (Вашингтонської, Дейтонської, Охридської) започаткували нову практику колективного врегулювання конфліктів у Європі.

3. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини у ході балканських воєн продемонстрували як свій розвиток, так і численні обмеження. Створення Комісії експертів ООН та Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії заклало інституційні основи для документування й покарання масових злочинів, включаючи етнічні чистки та сексуальне насильство. А протистояння у Косово сформувало нові виклики перед міжнародним гуманітарним правом та системою колективної безпеки наприкінці ХХ століття. Обвинувальний акт Міжнародного кримінального трибуналу проти Слободана Мілошевича заклав прецедент персональної кримінальної відповідальності державних лідерів за масові злочини проти людяності, водночас продемонструвавши готовність міжнародного правосуддя юридично кваліфікувати сексуальне насильство як воєнний злочин незалежно від статі потерпілих та характеру конфлікту (міжнародний чи неміжнародний). Обмеженість Женевських конвенцій у частині захисту жінок і чоловіків у внутрішніх конфліктах стимулювала розширене тлумачення загальної статті 3 та Додаткових протоколів, що посилює стандарти захисту цивільного населення. Водночас косовська криза спричинила безпрецедентну військову інтервенцію НАТО без санкції Ради Безпеки ООН, яка стала вододілом у формуванні доктрини гуманітарної інтервенції: уперше головною метою застосування сили було проголошено запобігання злочинам проти людяності та потенційному геноциду. Цей досвід підтвердив необхідність подальшого вдосконалення міжнародно-правових механізмів реагування на масові порушення прав людини та водночас засвідчив

здатність світової спільноти, попри суперечливість правових підстав, знаходити спільну мету у припиненні найтяжчих злочинів.

4. У складних умовах постійного конфлікту з Палестиною та іншими державами регіону Ізраїль несе обов'язок дотримання основоположних норм міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини. Як держава-учасниця Женевських конвенцій та інших міжнародних угод, Ізраїль зобов'язаний забезпечувати принципи пропорційності, розрізнення між комбатантами і цивільним населенням, заборони нападів на цивільні об'єкти, а також гуманного поводження з населенням на окупованих територіях. Постійний міжнародний моніторинг діяльності Ізраїлю підтверджує, що належне виконання цих зобов'язань є предметом не лише внутрішньої, а й глобальної правової та політичної оцінки.

5. Ізраїльська модель захисту прав у воєнних умовах включає спеціалізовані військові суди, здатні оперативно реагувати на загрози національній безпеці та водночас забезпечувати дотримання міжнародних правових стандартів. Крім того, держава сформувала комплексну систему соціальних гарантій для осіб, які постраждали від воєнних дій і терористичних актів, що охоплює компенсаційні виплати, медичну та психологічну допомогу, реабілітацію, житлове і освітнє забезпечення. Такий підхід поєднує інституційну діяльність держави з громадянськими ініціативами та використанням сучасних технологій, створюючи цілісну систему відновлення та інтеграції постраждалих у суспільство.

6. Ізраїльська система управління безпекою населення у кризових ситуаціях базується на концепції «захисту тилу», що інтегрує військові, цивільні та волонтерські структури. Закон про цивільну оборону 1951 року та діяльність Національного агентства з надзвичайних ситуацій формують правові й інституційні засади цивільного захисту, який охоплює реагування на терористичні атаки, ракетні обстріли, техногенні та природні катастрофи. Висока мобілізаційна готовність населення, функціонування протиракетної системи «Залізний купол» та діяльність громадських організацій (як-от ЗАКА) підтверджують, що модель Ізраїлю є ефективним прикладом поєднання

державної політики, інституційних механізмів та громадянської участі у гарантуванні безпеки цивільного населення.

7. Поняття «кризова ситуація» в українському законодавстві визначається як обставини, що загрожують життєво важливим інтересам держави, потребують негайного реагування та можуть призвести до надзвичайної ситуації або загрози національній безпеці. У правовому полі термін набуває специфічного значення залежно від контексту – зокрема, у сфері авіаційної безпеки чи оборонного планування. Аналіз національних і міжнародних документів засвідчує, що кризові ситуації, особливо у формі збройного конфлікту чи суспільної небезпеки, становлять загрозу реалізації прав людини, що вимагає запровадження обґрунтованих, пропорційних і тимчасових правових обмежень. Таким чином, забезпечення прав людини в умовах кризового управління має ґрунтуватися на балансі між захистом держави та збереженням фундаментальних свобод, що потребує прозорих механізмів правового контролю й дотримання міжнародних стандартів.

8. Узагальнення провідних наукових підходів до тлумачення категорії юридичних гарантій прав людини дозволяє визначити їх як цілісну, ієрархічно впорядковану та структурно організовану систему правових засобів, умов і механізмів, призначених для забезпечення реального, ефективного здійснення, охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина. Проведений аналіз засвідчив наукову обґрунтованість і методологічну релевантність застосування комплексно-секторального підходу до дослідження юридичних гарантій, що дає змогу розкрити багатогранність їх змісту та функціонального призначення. Зазначений підхід передбачає виокремлення чотирьох ключових, взаємопов'язаних напрямів дослідження. По-перше, загальнотеоретичний сектор, який охоплює розробку понятійно-категоріального апарату, типологізацію юридичних гарантій та обґрунтування їх системного характеру. По-друге, імплементаційно-результативний сектор, що зосереджується на аналізі механізмів реалізації гарантій у процесі правозастосування, зокрема через діяльність органів державної влади, судових та квазісудових інституцій. По-третє, порівняльно-правовий сектор, спрямований на вивчення міжнародного

досвіду та правових моделей, що використовуються в зарубіжних правових системах для забезпечення та захисту прав людини. По-четверте, сектор особливих правових режимів, який досліджує специфіку функціонування інституту юридичних гарантій у контексті надзвичайних ситуацій, включаючи правові режими надзвичайного й воєнного стану, а також інші кризові обставини, що впливають на обсяг і характер здійснення прав людини.

9. Сучасна наукова доктрина класифікує гарантії прав і свобод людини на загальні та спеціальні, причому останні охоплюють саме юридичні механізми забезпечення прав. До загальних гарантій відносять економічні, політичні та організаційні умови, які створюють сприятливе середовище для здійснення прав людини, тоді як юридичні гарантії формують окремий комплекс засобів, спрямованих на безпосереднє забезпечення реалізації, охорони та поновлення прав і свобод, у межах якого виокремлюють нормативні (норми матеріального й процесуального права, що визначають обсяг прав, порядок їх реалізації та межі допустимих обмежень), процесуальні (механізми доступу до правосуддя, порядок оскарження рішень, притягнення до юридичної відповідальності за порушення прав) та інституційні гарантії (діяльність судів, омбудсмена, спеціалізованих правозахисних установ і міжнародних органів).

Спираючись на таке розуміння системи гарантій, доцільно, по-перше, кодифікувати в Україні правовий режим кризових ситуацій (воєнного стану, надзвичайного стану, надзвичайної ситуації, особливого періоду) в єдиному системному акті, узгодженому з Конституцією та міжнародними стандартами, закріпивши уніфіковані дефініції «криза», «кризова ситуація», «воєнно-політична криза» й їх класифікацію, визначивши перелік прав, що можуть бути тимчасово обмежені, процедури й строки таких обмежень, критерії «необхідності» та «пропорційності», а також перелік прав, які не підлягають обмеженню за жодних обставин (право на життя, заборона катувань, рабства тощо) із запровадженням посилених механізмів парламентського, судового й громадського контролю та обов'язкового повідомлення міжнародних органів про дерогації; по-друге, на міжнародному рівні ініціювати оновлення й деталізацію договірних стандартів щодо обмеження прав людини в умовах

комплексних криз (збройна агресія, гібридні конфлікти, пандемії, масштабні техногенні й природні катастрофи) з урахуванням досвіду COVID-19 та повномасштабної війни проти України, передбачивши розроблення спеціальних протоколів або керівних принципів до регіональних конвенцій і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права стосовно критеріїв «суспільної небезпеки, що загрожує життю нації», меж дерогацій і невідчужуваності окремих прав, посилення процедурного контролю за дерогаціями й інтеграцію підходів Сендайської рамкової програми та Міжнародних медико-санітарних правил у систему захисту прав людини для орієнтації держав на мінімізацію обмежень прав і свобод навіть у надзвичайних умовах.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний теоретико-правовий та порівняльно-правовий аналіз системи юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану, що спрямований на виявлення їхньої сутності, змісту, структури та механізмів реалізації, а також на визначенні відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Крім того, дослідження забезпечило можливість класифікації основних доктринальних підходів до розуміння юридичних гарантій прав людини у кризових умовах, аналізу ефективності існуючих нормативно-правових конструкцій та оцінки рівня відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Автором систематизовано та узагальнено ключові результати здійсненого дослідження:

1. Становлення сучасної системи юридичних гарантій є результатом тривалого й багатовимірного розвитку, у межах якого етичні, релігійні, природно-правові та позитивістські підходи поступово інтегрувалися в єдину гуманістично-правову доктрину. При цьому відзначається значний внесок української інтелектуальної традиції, що поєднала ідеї природного права, особистої свободи, суспільного договору, верховенства закону та національної ідентичності, а також сприяло формуванню самобутньої парадигми правового гуманізму. Дослідження юридичних гарантій як системи умов, механізмів та інституційних інструментів, покликаних забезпечувати реальну дієвість прав і свобод, засвідчує їх ключову роль у підтриманні верховенства права та запобіганні зловживанням державної влади, особливо в умовах надзвичайних та кризових ситуацій, зокрема правового режиму воєнного стану, що вимагають від правової системи підвищеної стійкості, ефективності та відповідності міжнародним стандартам прав людини.

2. Методологічний аналіз юридичних гарантій прав людини в умовах воєнного стану потребує врахування специфіки особливого правового режиму,

що передбачає тимчасове й пропорційне обмеження окремих конституційних прав відповідно до критеріїв правомірності та необхідності. При цьому такий аналіз має ґрунтуватися на інтегративному поєднанні загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів – зокрема порівняльно-правового, системно-структурного й діалектичного, які забезпечують комплексне розуміння гарантій як цілісної, динамічної та функціонально взаємопов’язаної системи. Доповнення цієї методології спеціалізованими методами правового аналізу, такими як аналіз правових ризиків, оцінка пропорційності та ефективності правозахисних механізмів, а також застосування трискладового тесту ЄСПЛ, уможливорює всебічну, структуровану й об’єктивну оцінку правомірності обмежень прав людини і дієвості механізмів їх захисту в екстремальних умовах дії воєнного стану.

3. *Юридичні гарантії прав людини* являють собою комплекс правових норм, інститутів і процедур, закріплених у національному та міжнародному праві та спрямованих на реалізацію, охорону, ефективний захист і поновлення порушених прав особи шляхом застосування відповідних юридичних засобів. Водночас *юридичні гарантії прав людини в період збройного конфлікту* є цілісною системою правових норм і механізмів різних рівнів, що функціонують в умовах правового режиму воєнного стану та забезпечують реалізацію, захист і відновлення прав особи, встановлюючи правомірні межі їх обмеження на основі принципів законності, необхідності та пропорційності, а також гарантують доступ до судового захисту, правової допомоги й дотримання невідчужуваних міжнародних стандартів у сфері прав людини.

4. Юридичні гарантії прав внутрішньо переміщених осіб, охоплюють конституційні, спеціальні та міжнародно-правові механізми, спрямовані на реалізацію й захист прав, закріплених у міжнародному праві та Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», проте, водночас, потребують подальшого вдосконалення з метою усунення прогалин і забезпечення недискримінаційного доступу внутрішньо переміщених осіб до визначених соціальних благ. Система юридичних гарантій стосується особливої, вразливої категорії населення, правовий статус якої сформувався на перетині

міжнародних і національних норм та потребує комплексного нормативного регулювання. Інтеграція міжнародних стандартів, насамперед Керівних принципів ООН щодо внутрішнього переміщення, є ключовою умовою підвищення ефективності правового захисту ВПО та наближення національної системи гарантій до загальновизнаних демократичних і європейських правових стандартів.

5. Міжнародно-правова система захисту осіб, змушених залишити територію своєї держави внаслідок збройних конфліктів чи масових порушень прав людини, ґрунтується на розмежуванні трьох ключових правових режимів – статусу біженця, шукача притулку та особи під тимчасовим захистом, кожен із яких має власну нормативну природу, механізми реалізації та обсяг юридичних гарантій. При цьому статус біженця забезпечує повний спектр міжнародного захисту відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року, статус шукача притулку надає проміжні гарантії доступу до процедури та захисту від повернення, а тимчасовий захист виступає оперативним інструментом колективної допомоги в умовах масових переміщень, забезпечуючи базові соціальні та гуманітарні права. Сукупно ці режими формують комплексну модель міжнародної відповідальності та солідарності, спрямовану на забезпечення гідності, безпеки та правового захисту переміщених осіб у ситуаціях надзвичайних гуманітарних криз.

6. Військова окупація як тимчасовий контроль іноземної держави над територією без передачі суверенітету супроводжується систематичними порушеннями міжнародного гуманітарного права та прав людини, що в умовах повномасштабної російської агресії проти України проявляється у фактичному обмеженні всього спектра фундаментальних прав цивільного населення та вчиненні воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Водночас Україна, попри обмежений контроль над окупованими територіями, забезпечує правові та інституційні механізми захисту постраждалих осіб і взаємодіє з міжнародною спільнотою для документування злочинів, підтримки ВПО та відшкодування шкоди, що підкреслює необхідність подальшого вдосконалення правозахисної політики та кінцеву умову ефективного захисту прав – відновлення

територіальної цілісності держави відповідно до принципів верховенства права та міжнародно-правової відповідальності держави-агресора.

7. Балканські конфлікти 90-х років виявили системну неспроможність міжнародної спільноти оперативно реагувати на етнополітичні кризи, продемонстрували глибокі структурні недоліки колективної безпеки та одночасно стали каталізатором еволюції міжнародно-правових механізмів захисту прав людини: від розпаду федеративної Югославії та збройних конфліктів у Хорватії, Боснії і Герцеговині та Косово – до створення міжнародних трибуналів, розширення тлумачення норм гуманітарного права, запровадження персональної кримінальної відповідальності державних лідерів і появи прецедентів гуманітарної інтервенції. Комплекс зазначених подій засвідчив одночасно як потребу в удосконаленні правового регулювання захисту цивільного населення, так і здатність міжнародної спільноти, попри суперечності, протидіяти масовим злочинам та розвивати міжнародно-правові стандарти у сфері прав людини.

8. Ізраїльська модель забезпечення прав людини та безпеки в умовах тривалого збройного протистояння ґрунтується на поєднанні суворого дотримання міжнародного гуманітарного права, розвинених інституційних механізмів судового й соціального захисту та ефективної системи цивільної оборони, яка інтегрує державні, військові, цивільні й волонтерські структури. Такий комплексний підхід забезпечує як правовий захист населення на окупованих територіях, так і високий рівень готовності суспільства до кризових ситуацій, демонструючи ефективність синергії міжнародно-правових зобов'язань, національної політики безпеки та громадянської участі.

9. Поняття «кризова ситуація» в українському законодавстві охоплює обставини, що загрожують життєво важливим інтересам держави, потребують негайного реагування та можуть призвести до надзвичайної ситуації чи вплинути на національну безпеку. У різних галузях права термін набуває специфічного змісту, однак у всіх випадках він пов'язаний із ризиком обмеження прав людини, що вимагає дотримання принципів законності, пропорційності та тимчасовості. Наукова доктрина розглядає юридичні гарантії прав людини як цілісну систему

правових засобів і механізмів, що забезпечують здійснення, охорону та захист прав, включаючи нормативний, процесуальний, інституційний та спеціальний сектор, пов'язаний із функціонуванням особливих правових режимів.

Перспективними напрямками розвитку юридичних гарантій прав людини в Україні є модернізація національної та міжнародної моделей забезпечення прав людини в умовах воєнного стану, зокрема: по-перше, в Україні доцільно кодифікувати правовий режим кризових ситуацій (воєнний стан, надзвичайний стан, надзвичайна ситуація, особливий період) в єдиному акті з уніфікованими дефініціями, чіткими процедурами обмеження прав, критеріями «необхідності» та «пропорційності», а також посиленнями механізмами парламентського, судового й громадського контролю; по-друге, на міжнародному рівні доцільно оновити стандарти реагування на комплексні кризи шляхом розроблення спеціальних протоколів до регіональних конвенцій і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, уточнення меж дерогацій, посилення процедурного контролю та інтеграції підходів Сендайської рамкової програми й Міжнародних медико-санітарних правил для мінімізації необґрунтованих обмежень прав і свобод у надзвичайних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович М. М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації. *Наукові записки НаУКМА*. 2005. Т. 45: Політичні науки. С. 9–16.
2. Астаф'єв О. Ренесансна література українсько-польського пограниччя: перші гуманісти. *Біблія і Культура*. Науково-теоретичний журнал. Вип. 17. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2016. С. 150–166.
3. Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 3–5. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-1>
4. Баймуратов М. Правовий статус людини і громадянина в конституціях держав Східної Європи: порівняльно-правовий аналіз конституцій та їх неспіввідношення з міжнародними стандартами. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2006. № 1. С. 89–93.
5. Баскаков А. Я., Туленков М. В. Методологія наукового дослідження: навч. посіб. Київ: МАУП, 2004. 216 с.
6. Баулін О. В. Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та їх правові гарантії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.09. Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2000. 20 с.
7. Безоплатна правова допомога для внутрішньопереміщених осіб на Полтавщині. *Безоплатна правнича допомога для внутрішньо переміщених осіб*. URL: <https://legalaid.gov.ua/novyny/bezoplatna-pravova-dopomoga-dlya-vnutrishnoperemishhenyh-osib-na-poltavshhyni/> (дата звернення: 12.03.2025).
8. Бернадський Б.В. Міжнародні конфлікти: курс лекцій. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012. 366 с.
9. Бигич О. Л. Порівняльне правознавство: природа та методологічне значення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2002. 17 с.
10. Білозьоров Є. В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми. *Адвокат*. 2009. № 8 (107). С. 26–30.

11. Білозьоров Є.В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції: автореф. дис. ... канд. юрид наук / 12.00.01. Київ, 2008. 18 с.

12. Білозьоров Є.В. Правові гарантії: сучасні підходи праворозуміння. *Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку*: мат-ли. наук.-теор. конф., присвяченої пам'яті О. Ф. Граніна (м. Київ, 23 березня 2017 р.) / редкол.: А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра, Д. О. Тихомиров. Київ: НАВС, 2017. С. 22–24.

13. Блок М. Феодальне суспільство ; пер. з франц.: В. Шовкун. Київ, 2002. 528 с.

14. Богачова Л. Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. / НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування Нац. акад. прав. наук України. Х. : Право, 2011. Вип. 22. С. 56–70.

15. Бородін І. Л., Близнюков І. Г. Юридичні гарантії прав людини і громадянина в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. № 4(57). С. 34–40.

16. Борзенко В. І. Антикризове управління: навчальний посібник Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2016. 232. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/8c551b31-9c83-47a8-875c-f6eb2a362d8f/content>.

17. Сидорова А. В Україні налічується 4,6 млн внутрішньо переміщених осіб. *Скільки-Скільки*. URL: <https://skilky-skilky.info/v-ukraini-nalichuietsia-4-6-mln-vnutrishno-peremishchenykh-osib/> (дата звернення: 09.11.2025).

18. Криза. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел; голов. ред. В. Т. Бусел; редактори-лексикографи: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 2-ге вид. 1728 с.

19. Military Technical Agreement between the International Security Force (KFOR) and the Governments of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia. S/1999/682. July 15, 1999. pp. 3-10. URL:

<https://peacemaker.un.org/sites/default/files/document/files/2024/05/990615militarytechnicalagreementtkforyugoslaviaserbia.pdf> (дата звернення: 22.01.2024).

20. Вольтер. Філософські листи. Трактати. Думки ; пер. з фр. Ю. Меженка, М. Рябовол. Київ: Наукова думка, 1996. 448 с.

21. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі № 995_222 від 18.10.1907 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 07.12.2025).

22. Галайденко Т. В. Гарантії незалежності суддів та їх реалізація в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. юрид наук / 12.00.10. Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Одеса, 2013. 20 с.

23. Глуханчук О. Поняття та види конституційних гарантій судового захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 100-103. URL: <https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/5/23.pdf> (дата звернення: 29.04.2024).

24. Гожда К. Є. Генезис поняття внутрішньо переміщених осіб. *Молодий вчений*. 2018. № 4(2). С. 659–662. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/4829/4742> (дата звернення: 22.06.2024).

25. Голян Л. Тимчасовий захист або статус біженця: рекомендації для осіб, які покидають Україну. *LIGA ZAKON*. 18 березня 2022 р. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/210042_timchasoviy-zakhist-abo-status-bzhentsya-rekomendats-dlya-osb-yak-pokidayut-ukranu (дата звернення: 19.02.2024).

26. Гончаренко О. А. Статус біженця в міжнародному праві : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.11. Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 181 с.

27. Гончаренко С. В. Професійні права адвоката і гарантії адвокатської діяльності у контексті прецедентного права Європейського суду з прав людини. *Адвокат*. 2005. № 7 (58). С. 31–47.

28. Грабова Я. О. Право особи на притулок в Україні: конституційно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.02. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 226 с.

29. Гранчак І. Декларація прав людини і громадянина і її вплив на формування світової суспільної думки. *Права і свободи людини та сучасний суспільний прогрес*: мат-ли І Міжн. наук.-практ. конф. (24-25 лютого 1999 року). Ужгород, 1999. С. 155–157.

30. Гізель І. Вибрані твори: у 3 т. ; ред. Л. Довга. Київ–Львів: Свічадо, 2011. № 8. С. 313–329.

31. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. С. 456–460.

32. Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки від 4 липня 1776 р. Основні документи з прав людини / упоряд. М. І. Панов. Київ: Право, 1998. С. 42–44.

33. Декларація незалежності США. *Павло Гай-Нижник: особистий сайт*. URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php) (дата звернення: 23.07.2025).

34. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/1031/58/1/4/#8983> (дата звернення: 17.09.2024).

35. Державна територія і державний кордон: навч. посіб. / Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2014. 256 с. URL: <https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/2529/1/Державна%20територія%20і%20державний%20кордон.pdf> (дата звернення: 15.04.2025).

36. Джуган В.О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 63-67. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12>

37. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. L. 212, 07.08.2001. pp. 12-23. *European Union*. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj> (дата звернення: 13.08.2025).

38. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. Редакція від 08.12.2005 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 29.06.2024).

39. Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III). *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text (дата звернення: 29.06.2024).

40. Додатковий протокол Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II). *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 29.06.2024).

41. Доповідь Верховного комісара ООН щодо ситуації з правами людини в Україні з 1 березня по 31 травня 2024 року від 3 липня 2024 року. *Сайт ООН*. 03.05.2024 р. URL: <https://surl.li/mitibm> (дата звернення: 15.09.2024).

42. Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. №995_001-99 від 26.03.1999 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (дата звернення: 19.06.2024).

43. Рабінович П. М., Раданович Н. М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). Акад. прав. наук України, Наук.-дослід. ін-т держ. буд-ва та місц. самоврядування. Львів: Астрон, 2002. 192 с. (Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Сер. 1, Дослідження та реферати ; Вип. 4).

44. ЄС підтримує Україну: Інформація для людей, які тікають від війни в Україні. *Європейська комісія*: офіційний сайт. URL: https://commission.europa.eu/document/download/669a59f8-85f7-4568-ad92-ba8019de19e9_uk?filename=information_for_people_fleeing_russias_invasion_of_ukraine_ukr.pdf (дата звернення: 17.07.2025).

45. Єсімов С., Сопільник Р., Ковалів М., Скриньковський Р. Гарантії прав людини і громадянина при забезпеченні інформаційної безпеки. *Traektoriâ Nauki = Path of Science, Altezoro, s.r.o. & Dialog*. 2018. Vol. 4. No. 5. pp.1009-1016. DOI: <https://doi.org/10.22178/pos.34-6>

46. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (від 12 серпня 1949 року). Редакція від 23.02.2023 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 14.08.2025).

47. Женевська Конвенція про поводження з військовополоненими. Женева, 12 серпня 1949 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_153 (дата звернення: 14.08.2025).

48. Женевська Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях. Женева, 12 серпня 1949 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_151 (дата звернення: 14.08.2025).

49. Жилияєв Б. І., Баранов О. А. Інформаційні права людини і громадянина та їх гарантії. *Моральні основи права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (16 грудня 2010 р.), Івано-Франківськ: Надвірна ЗАТ «Надвірнянська друкарня». 2010. С. 205–214.

50. Жук В.О. Поняття «біженець» у міжнародному праві. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2003. № 3. С. 12–39.

51. Забзалюк Д. Є. Політико-правова доктрина Хрестоносного руху доби Середньовіччя : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00 / Львівський держ. ун-т внутр. справ МВС України; Нац. ун-т «Львівська політехніка» МОН України. Львів, 2021. 436 с.

52. Заворотченко Т. М. Гарантії реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 95–99.

53. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015#Text

звернення: 11.07.2025).

54. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України № 1706-VII від 20.10.2014 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 15.11.2025).

55. Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб. 12 січня 2023 року. *Офіс Ради Європи в Україні*. URL: <https://surl.it/kctxyb> (дата звернення: 21.06.2025).

56. Із виступу Голови Президіуму Словенії Мілана Кучана на засіданні Президіуму СФРЮ (13 лютого 1991 р.). Югославія у вогні. Документи, факти, коментарі (1990 - 1992) / ред. Гуськова О. М. К.: Експертінформ, 1992. 372 с.

57. Капітоненко М. Т. Вестфальський мир 1648. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т.1 760 с.*

58. Катеринчук К.В., Бортняк К.В. Проблеми захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2022. Том 33 (72). № 1–2. С. 14–18.*

59. Качур В. О. Декларація прав Вірджинії 1776 р. та її значення для державно-правового розвитку. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2014. Вип. 197(2). С. 17–22.*

60. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.

61. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни (документ ООН E/CN.4/1998/53/Add/2F) ратифіковано Україною 17.04.1998 р. *Омбудсман України*. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>

62. Кириченко М. О., Тимченко С. Л. Прозорість та забезпечення прав людини в умовах воєнного стану: міжнародні стандарти та українські реалії.

Вісник Конституційного Суду України. 2022. № 1. С. 67–74.

63. Кіпер О. О. Процесуальна самостійність слідчого як гарантія всебічного, повного й неупередженого розслідування у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.09. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 20 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/7a31cdb5-57cf-4cad-a328-523f86890017> (дата звернення: 12.09.2025).

64. Кістяківський Б. Вибране / пер. з рос. Л. Г. Малишевської ; упорядкування, передмова і примітки Л. П. Депенчук. *Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка»*. Київ: Абрис, 1996. 415 с.

65. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-Х. Визнання конституційними окремих положень від 11.12.2025 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text> (дата звернення: 12.06.2025).

66. Козинець О. Г. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Вип. 89 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса: Гельветика, 2021. С. 37–41. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3187>

67. Комісаров О.Г., Хитра О.Л. Концептуальні підходи до використання категорії «кризові ситуації, що загрожують національній безпеці України». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 104–111.

68. Конвенція № 994_310 від 15.06.1990 Конвенція, що визначає державу, яка відповідає за розгляд заяв про надання притулку, що подані в одній з держав-членів Європейських Співтовариств (Дублінська конвенція). *ZAKON ONLINE*. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/156641_156641 (дата звернення: 11.03.2025).

69. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.05.2025).

70. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.05.2025).

71. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 02.10.2013 № 995_004. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.05.2025).

72. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ від 04.11.1950 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/ed19900101 (дата звернення: 17.07.2025).

73. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 17.07.2025).

74. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 17.07.2025).

75. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі. Женева, 12 серпня 1949 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_152 (дата звернення: 10.07.2025).

76. Конвенція про статус біженців: Конвенція ООН від 28.07.1951 р. Станом на 10 січ. 2002 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 23.07.2025).

77. Конституційне право: підручник / Барабаш Ю. Г. та ін.; за ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2021. 528 с.

78. Демків Р. Я. Конституційне право України: курс лекцій. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.

79. Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.03.2025).

80. Коплстон Ф. Історія філософії: у 2 Т. *Середньовічна філософія* / пер. з англ. Ю. М. Чорноморець. Т. 2. Київ: Основи, 2001. С. 154–167.

81. Корж І. Ф. Об'єкт і предмет наукового дослідження в інформаційній сфері. *Інформація і право*. 2017. № 3. С. 22–29.

82. Корнієнко-Зенкова Н. М. Конституційне право людини знати свої права та обов'язки в Україні: питання теорії і практики : дис. ... канд. юрид.наук: 12.00.02 / Ін-т держави і права ім.В. М. Корецького, НАН України. Київ, 2019. 240 с.

83. Корягіна А.М., Биндюк К.Г. Правові питання захисту прав людини в умовах окупації. 2020. *Права людини – пріоритет сучасної держави* : зб. мат-лів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 року) / відп. ред. С. В. Ківалов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 325–329. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/abcdfb2d-9062-4f5d-beb6-df2884eb27a9> (дата звернення: 23.07.2025).

84. Косар Д. Статус біженця чи тимчасовий захист у Європі: за і проти. *Юридична газета*, 18 березня. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/status-bizhencya-chi-timchasoviy-zahist-u-evropi-za-i-proti.html> (дата звернення: 16.09.2025).

85. Кралюк П. М. Історія філософії України : підручн. Київ : КНТ, 2015. 652 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kraliuk_Petro/Istoriia_filosofii_Ukrainy.pdf (дата звернення: 12.08.2025).

86. Кримінальний кодекс України № 2341-III від 05.04.2001 р. Редакція від 15.04.2026 р. Ст. 131. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.08.2025).

87. Кузнецов Є. В. Здобуття незалежності та суспільно-політичний розвиток Хорватії у 1990-2005 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук / 07.00.02. К., 2007.18 с.

88. Купчак М. Права і свободи людини у філософії права українських народників: зародження і формування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 282–286.

89. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: Стилос, 2001. 584 с.

90. Локк Д. Два трактати про правління / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Юніверс, 2001. С. 112–137.

91. Лукянова Г. Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. Вип. 4. С. 33–43.

92. Малихіна Я. А. Юридичні гарантії за трудовим законодавством України. *Форум права*. 2007. № 2. С. 133–138.

93. Мальшина К.В. Завершення «холодної війни» та європейська інтеграція Словенії. *Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому*: мат-ли міжн. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.). Запоріжжя: ІнтерМ. С. 65–70.

94. Мельник Р. Предмет адміністративного права. *Право України*. 2018. № 3. С. 159–182.

95. Методологія в праві: монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра, Т. Тарахонич та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Серія «Про українське право». Київ: Грамота, 2017. 658 с.

96. Козюбра М.І. Переосмислення предметного поля вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції як одна з умов її включення в євроінтеграційні процеси в галузі науки і освіти. *Методологія в праві: монографія* / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ, Грамота, 2017. С. 25–31.

97. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. / за ред. В. П. Горина. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2023. 170 с.

98. Митний кодекс України № 4495-VI від 13.03.2012 р. Ст. 552. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

99. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-05/Migration_Politic_Print-fin-3178a.pdf (дата звернення: 16.10.2025).

100. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. Ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 13.11.2025).

101. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник / Л. Р. Наливайко, К. В. Степаненко. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с.

102. Кириченко М. О., Тимченко С. Л. Прозорість та забезпечення прав людини в умовах воєнного стану: міжнародні стандарти та українські реалії. *Вісник Конституційного Суду України*. 2022. № 1. С. 67-74.

103. Міжнародно-правові та національні засоби захисту прав біженців : практикум для студентів юридичних клінік / за заг. ред. М. В. Буроменського ; уклад. М.В. Буроменський та ін. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Ін-т прикладних гуманітарних досліджень. Харків, 2003. 179 с.

104. Марк Аврелій. Наодинці з собою ; перекл. з грецьк. Р. Паранько. 4-те вид. Львів: вид-во «Апріорі», 2022. 184 с. URL: http://dlibra.nuou.org.ua/Content/148/nuou_ebook.pdf (дата звернення: 24.09.2025).

105. Настільна книга громадянина / Чернявський С. С., Левченко К. Б., Калиновський Б. В. та ін.; худож. оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова. Харків: Фоліо, 2019. 938 с.

106. Новіцький В. В. Юридичні гарантії прав людини: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... д-ра. філос.: 081 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 255 с.

107. Новіцький В. Методологія наукового дослідження юридичних гарантій прав людини. *Альманах права. Правова аналітика: доктринальні підходи та галузеві виміри*. 2018. Вип. 9. С. 233–237.

108. Новіцький В. Проблемні аспекти методології науково-практичних

досліджень. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матер. міжнар. наук.-практ. конф.: в 2 т. (м. Київ, 18 трав. 2018 р.) / редкол.: І. С. Гриценко (голова), І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. Київ. 2018. Т. 1. С. 134-136.

109. Новіцький В.В. Юридичні гарантії прав людини: порівняльно-правовий аналіз дис. ... д-ра філософії : 081 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київ, 2021. 225 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0822U100181> (дата звернення: 22.07.2025).

110. Огляд порушень прав людини, вчинених російською федерацією на окупованих територіях України (на основі відкритих даних). 2023. *Благодійний фонд «Схід SOS»*: офіційний сайт. URL: <https://vostok-sos.org/oglyad-porushen-prav-lyudyny-vchynenyh-rosijskoyu-federacziyeyu-na-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny/> (дата звернення: 16.05.2025).

111. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні: курс лекцій. Київ: Вища школа, 1999. 543 с.

112. Омельченко М., Горпинич О. Гуманітарна криза війни та її вплив на внутрішньо переміщених осіб. *Фундаментальні та прикладні проблеми суспільства: історія, сьогодення, майбутнє*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 11 квіт. 2024 р.) / відп. ред. А. Кравченко. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2024. 313 с. URL: <https://knute.edu.ua/file/MzEyMQ==/8b3fd43e878ead8dc671ad9bbcba1a40.pdf> (дата звернення: 11.09.2025).

113. Оніщенко Н. М. Методологія теорії держави і права (деякі аспекти розгляду). *Держава і право*. Серія: юридичні науки: зб. наук. праць. 2016. Вип. 71. С. 3–20.

114. Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М. Обрання теми дисертаційного дослідження доктора філософії та підготовка обґрунтування для її затвердження. Актуальність дисертаційного дослідження. Методологія, організація та технологія наукових досліджень: опорний конспект лекцій / упоряд.: Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, Т. І. Тарахонич, О. Л. Богініч, О. Л. Львова, С. О. Сунегін, В. Ю. Васецький. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького

НАН України, 2016. С. 52–57.

115. Орленко В. Еволюція прав і свобод людини. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 3. С. 89–100.

116. Орленко В. Історія вчень про державу і право. Київ: вид-во Паливода, 2007. 204 с.

117. Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2016. 691 с.

118. Пайда Ю. Ю. Визначення юридичних гарантій як елемент захисту прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 50–54.

119. Параскева К. Захист внутрішньо переміщених осіб відповідно до Європейської конвенції з прав людини та інших стандартів ради Європи. Посібник виданий в рамках проєкту Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні», травень 2017. 152 с.

120. Пархоменко Н. М. Гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина: проблеми сутності і змісту. *Правова держава: Щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 130–137.

121. Пейн Т. Права людини ; пер. з англ. В. Панас. Київ: Юніверс, 2001. 192 с.

122. Періодичні доповіді про ситуацію з правами людини в Україні. *United Nations Human Rights*. URL: <https://ukraine.ohchr.org/uk/reports/periodic-reports-on-the-human-rights-situation-in-ukraine> (дата звернення: 24.07.2024).

123. Платон. Держава ; пер. з давньогрец. та комент. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 354 с.

124. Повернення до дипломатії. Заключна доповідь і рекомендації Групи Мудреців з питань європейської безпеки як спільного проєкту. Листопад 2015 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/6/265421.pdf> (дата звернення: 21.01.2026).

125. Половинкіна Р. Ю. Правовий статус громадянина на тимчасово окупованих територіях України. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 22–26. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2023.1.3>

126. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Оновлено 31 серпня 2025 року. Рада Європи / Європейський суд з прав людини. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr (дата звернення: 21.01.2026).

127. Про затвердження Порядку надання компенсації за пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України № 280 від 20.03.2023 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-2023-п> (дата звернення: 22.11.2025).

128. Потульницький В. А. Теорія української політології : курс лекцій. Київ: Либідь, 1993. 191 с.

129. Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Беляков К. І. Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту: монографія ; за ред. д. юрид. н., доц. К. Г. Некіт. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 404 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/e76d0cdf-5c91-4ba1-aebd-eeef41d3e231> (дата звернення: 08.12.2025).

130. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко та ін.; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Ін Юре, 1997. 52 с.

131. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми. *Адвокат*. 2009. № 8. С. 26–30.

132. Правові механізми регулювання міграційних процесів: монографія / Н. П. Бортник, В. С. Канцір, М. М. Сірант, Р. І. Радейко, Т. В. Бачинський ; за заг. ред. Н. П. Бортник. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2016. 892 с.

133. Перевалова Л. І., Окладна М. Г., Самусєва К. В. Превентивна дипломатія ООН як інструмент попередження конфліктних ситуацій. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 2 (17). С. 163–170. DOI: [https://doi.org/10.37772/2309-9275-2021-2\(17\)-22](https://doi.org/10.37772/2309-9275-2021-2(17)-22)

134. Перова Л. В. Міжнародно-правові аспекти превентивної дипломатії Організації Об'єднаних Націй. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного*

університету. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 39. С. 162-165. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.39.37>

135. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України № 3460-VI від 02.06.2011 р. Назва Закону в редакції Закону № 3022-IX від 10.04.2023 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 21.02.2026).

136. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України № 3671-VI від 08.07.2011 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 21.01.2026).

137. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 11.01.2026).

138. Про Державну програму авіаційної безпеки цивільної авіації: закон України № 545IV від 20.02.2003 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1965-19#Text> (дата звернення: 13.01.2026).

139. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України № 1706-VII від 20.10.2014 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 18.01.2026).

140. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України № 1207-VII від 15.04.2014 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 16.01.2026).

141. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України № 1207-VII від 15.04.2014 р. Редакція від 19.05.2024 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 06.02.2026).

142. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : наказ Міністерства розвитку громад та територій України № 376 від 28.02.2025 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text> (дата звернення: 09.02.2026).

143. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2015 р. Редакція від 04.03.2026 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 19.01.2026).

144. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України № 3773-VI від 22.09.2011 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 21.01.2026).

145. Про Раду національної безпеки і оборони України: закон України № 183/98ВР від 05.03.1998 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.01.2026).

146. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: указ Президента України № 555/2015 від 24.09.2015 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text> (дата звернення: 04.02.2026).

147. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: указ Президента України № 92/2016 від 14.03.2016 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text> (дата звернення: 05.02.2026).

148. Рабінович П. М. Основи загальної теорії прав людини : навч. посіб. Львів: Світ, 2002. 208 с.

149. REGULATION (EU) No 604/2013 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 26 June 2013 establishing the criteria

and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person (recast). *Official Journal of the European Union*. L 180, 29.6.2013. pp. 31-59. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013R0604> (дата звернення: 21.01.2026).

150. Резолюція Ради Безпеки ООН № 743 від 21.02.1992 р. URL: [https://docs.un.org/ru/S/RES/743\(1992\)](https://docs.un.org/ru/S/RES/743(1992)) (дата звернення: 14.02.2026).

151. Резолюція Ради Безпеки ООН № 827(1993) від 25.05.1993 р. URL: https://zakononline.ua/documents/show/168072_168072 (дата звернення: 18.02.2026).

152. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/262 від 27.03.2014 р. URL: <https://surl.li/xnsnvp> (дата звернення: 19.02.2026).

153. Резолюція Рад Безпеки ООН № 780 (S/PV.3119) від 06.10.1992 р. URL: [https://docs.un.org/ru/S/RES/780\(1992\)](https://docs.un.org/ru/S/RES/780(1992)) (дата звернення: 20.02.2026).

154. Ржевська В.С. Рада Безпеки ООН резолюції. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.*

155. Рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» від 8 липня 2004 року. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_344#Text (дата звернення: 20.02.2026).

156. Рубан І.В. Правові передумови розпаду СФРЮ. URL: <http://intkonf.org/ruban-iv-pravovi-peredumovi-rozpadu-sfryu/> (дата звернення: 01.03.2026).

157. Русин П. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін ; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

158. Савченко В. С. Судова система України в умовах воєнного стану: проблеми та перспективи розвитку. *Юридична Україна*. 2020. № 6. С. 36–43.

159. Внутрішньо переміщені особи. *Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики, сім'ї та єдності України*). URL:

<https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo> (дата звернення: 02.01.2026).

160. Свящук А.Л. Проблеми прав біженців та виклики сучасності : навч. посіб. Харків: ФОП Големб. О., 2018. 321 с.

161. Серeda О. Педагогічний спадок Павла Русина з Кросна в світлі гуманістичних ідей епохи українського Відродження. *Педагогічні науки* : зб. наук. праць. Вип. 40. Херсон: вид-во ХДУ, 2005. С. 244–248.

162. Брус С., Бухта Я., Шматко І. Системи соціальної підтримки ветеранів: Хорватія, Ізраїль, Велика Британія, Сербія та Данія: аналітична записка / за заг. ред. Д. Султангалієва та Л. Галан. Київ, 2023. 104 с. URL: <https://www.pryncyp.org/wp-content/uploads/2024/02/soczpidtrymka-1.pdf> (дата звернення: 17.01.2026).

163. Ситник Г.П. Державне управління національною безпекою України: монографія. К.: вид-во Нац. академії державного управління, 2004. 408 с.

164. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник. Київ: НАДУ, 2011. 730 с. URL: <https://nmc.dsns.gov.ua/upload/1/6/3/7/9/2019-9-14-sitnik-du.pdf> (дата звернення: 22.01.2026).

165. Ситуація з правами людини в Україні внаслідок російської агресії: Резолюція Ради ООН з прав людини від 4 квітня 2023 р. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/COI-ukraine-resolution-29-March-2023_UA.pdf (дата звернення: 17.01.2026).

166. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Еспада, 2011. 656 с.

167. Скиба В. Й. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. Міжнародний фонд «Відродження». Київ : Основи, 1996. 717 с.

168. Сорока І. До питання про визначення поняття «шукач притулку» в міжнародному праві. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3(31). Vol. 2. С. 179–183. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.2.32>

169. Сорока І. О. Міжнародно-правовий статус осіб, що шукають притулку : дис. ... д-ра філософії : 081 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія».

Одеса, 2021. 219 с.

170. United Nations Charter (San Francisco, 26 June 1945) (Chapter VI: Pacific Settlement of Disputes, Article 39-42). URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-6> (дата звернення: 12.01.2026).

171. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 215 с.

172. Суровська Л. І. Удосконалення юридичних гарантій при притягненні працівників до матеріальної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 19 с.

173. Таран Д. П. Охорона і захист Конституції як гарантія забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 22 трав. 2015 р.) / редкол.: А. П. Гетьман та ін.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Права людини, 2015. С. 48–53.

174. Теорія держави і права : навч. посіб. / Бостан С. К., Гусарев С. Д., Пархоменко Н. М. та ін. Київ.: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.

175. Теорія держави і права. Академічний курс: підручн. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

176. Коталейчук С. П. Теорія держави та права: навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів для студентів ВНЗ. Київ: КНТ, 2009. 320 с.

177. Тимошенко В. І. Кістяківський Богдан Олександрович. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія, 2001. Т. 3. С. 110–111.

178. Тиндик Н.П. Еволюція статусу біженця у міжнародно-правовій практиці. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*: зб. наук. праць. Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2007. № 4. С. 61–70.

179. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. : X-XV ст. / упоряд. і прим. О. Сліпушко ; ред. Ю. Косенко ; передм. О. Сліпушко, В. Яременко: 2001. 632 с.

180. Топольницька М.І. Критерії визначення збройного конфлікту в міжнародних нормативно-правових актах. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Серія ПРАВО. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 177–180. URL: <https://surl.li/segfjb> (дата звернення: 12.01.2026).

181. Турецька Я. П. Конституційно-процесуальний статус біженця, як вид правового статусу іноземця : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / ДВНЗ «Ужгородський нац. ун-т». Ужгород, 2019. 211 с.

182. Турянський Ю. І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2019. Т. 6. № 23. С. 39–44. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/20935/8.pdf> (дата звернення: 02.02.2026).

183. Доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. Київ, 2022. 242 с. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf> (дата звернення: 05.02.2026).

184. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія Григорія Сковороди. *Філософія : мислителі, ідеї, концепції* : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 430–435.

185. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

186. Хальота А. І. Історія нормативного регулювання конституційних процесуальних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 40–44. URL: <http://surl.li/dwakd> (дата звернення: 09.03.2026).

187. Хитра О. Л. Реагування на кризові ситуації, що загрожую національній безпеці України: адміністративно-правові засади реалізації теорії та досвіду: монографія: Львів: Растр-7, 2019. 398 с.

188. Черкаська Г. Киянка на шекелях. URL: <https://surl.li/fgamzz>.

189. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2022 рік. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/>.

190. Ющик О. І. До проблеми розвитку методології права. *Право*

України. 2014. № 1. С. 40-49.

191. Ющик О. Криза праворозуміння і діалектична теорія права. *Право України*. 2016. № 3. С. 258–265.

192. Ющик О. Метод діалектичної теорії права як критерій її наукової новизни. *Право України*. 2016. № 5. С. 155–163.

193. Ющик О. Теоретична «мілізна» догматичної юриспруденції. *Право України*. 2016. № 4. С. 139–148.

194. Яновська О. Г. Правові гарантії діяльності адвоката – захисника в кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / КУ ім. Т.Шевченка. Київ, 1997. 19 с.

195. Amidror Ya. Israel's National Security Doctrine. *The Jerusalem Institute for Strategy and Security*. 18 July, 2021. URL: <https://jiss.org.il/en/amidror-israels-national-security-doctrine/> (дата звернення: 01.03.2026).

196. Ben-Meir Ye. Civil-Military Relations in Israel. New York: Columbia University Press. 1995. URL: <https://archive.org/details/civilmilitaryrel0000benm/page/n5/mode/2up> (дата звернення: 02.03.2026).

197. Boed R. The State of the Right of Asylum in International Law. 5 *Duke Journal of Comparative & International Law*. 1994. № 5. P. 1–34. URL: <https://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol5/iss1/1> (дата звернення: 09.03.2026).

198. Sousa, Constança Urbano de. The Protection of Displaced Persons from Ukraine in Portugal. *European Journal of Migration and Law*. 2022. No. 24. pp. 313-329. URL: <https://repositorio.grupoautonoma.pt/entities/publication/be4c0845-d515-46d7-a94f-09ae6ded37cf> (дата звернення: 10.02.2026).

199. Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 2016. Article 2 – Application of the convention. *CICR, International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gci-1949/article-2/commentary/2016> (дата звернення: 11.02.2026).

200. Council DIRECTIVE 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and

on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. *Access to European Union law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001L0055&from=EN> (дата звернення: 16.02.2026).

201. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC and having the effect of introducing temporary protection (the Council Decision). *Access to European Union law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022XC0321%2803%29&qid=1647940863274> (дата звернення: 11.02.2026).

202. Dayton Agreement. (1995, November 21). *United Organization Peacemaker*. URL: <https://peacemaker.un.org/bosniadaytonagreement95> (дата звернення: 18.01.2026).

203. Democracy Index 2022. *Economist Intelligence*. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/> (дата звернення: 21.01.2026).

204. Eisenkot G., Siboni G. Guidelines for Israel's National Security Strategy. *The Washington Institute for Near East Policy*. 2019. 02 Oct. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policyanalysis/guidelines-israels-national-security-strategy> (дата звернення: 21.01.2026).

205. Framework Agreement (Ohrid Agreement). 2001. August 13. *United Organization Peacemaker*. URL: <https://peacemaker.un.org/fyromohridagreement2001> (дата звернення: 18.01.2026).

206. Framework Agreement. Concluded at Ohrid, Macedonia, Signed at Skopje, Macedonia. 13.08.2001. 14 p. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/2/8/100622.pdf> (дата звернення: 18.01.2026).

207. Handbook and Guidelines on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status under the 1951 Convention and the 1967 Protocol relating to the Status

of Refugees (reissued Geneva, December 2011). *UN Refugee Agency*. URL: <https://www.unhcr.org/publications/legal/handbook-and-guidelines-determining-refugee-status-under-1951-convention-and> (дата звернення: 10.01.2026).

208. Handbook for the Protection of Internally Displaced Persons. Global Protection Cluster. 2010. 533 p. *UN Refugee Agency. Refworld*. URL: <http://www.refworld.org/docid/4790cbc02.html> (дата звернення: 10.01.2026).

209. Hathaway J. C. *The Rights of Refugees under International Law*. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. 1238 p. URL: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/59370/1/James%20C.%20Hathaway.pdf> (дата звернення: 23.01.2026).

210. Holbom L. *Refugees: a problem of Our Time*. New York: Scarecrow Press, 1975. Vol. 1–2. pp. 62–63.

211. International Covenant on Civil and Political Rights, 1966. United Nations, Treaty Series. Article 4. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення: 23.01.2026).

212. International Health Regulations (2005). 2-nd edition. WHO, 2008. URL: <https://www.who.int/data/gho/indicator-metadata-registry/imr-details/7027> (дата звернення: 24.01.2026).

213. Jean Pictet (ed.), *Commentary on the Geneva Conventions of 12 August 1949*, ICRC, Geneva, 1952, p. 32. URL: <https://www.icrc.org/en/publication/0203-commentary-geneva-conventions-12-august-1949-volume-i> (дата звернення: 25.01.2026).

214. Heller J. *The birth of Israel, 1945-1949: Ben-Gurion and his critics*. University Press of Florida, 2000. 379 p.

215. Kant I. *The Collected Works of Immanuel Kant: Exploring Reality, Morality, & Knowledge – A Deep Dive into Kantian Philosophy*. Translated by, J. M. D. Meiklejohn, J. H. Bernard, T. K. Abbot; Publisher, Good Press, 2023. 820 p.

216. Kulischer E.M. *Displaced Persons in the Modern World. The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Reappraising Our Immigration Policy. 1949. Vol. 262. pp. 166–177.

217. Law of civil defense – pin numnnn mriTKн. Wl K. *NEVO.CO.IL*. URL: https://www.nevo.co.il/law_html/Law01/125_001.htm (дата звернення: 26.01.2026).

218. Letter dated 24 May 1994 from the Secretary-General to the President of the Security Council S/1994/674. 27 May 1994. 84 p.

219. International Association for the Study of Forced Migration : Official website. URL: <http://iasfm.org> (дата звернення: 28.01.2026).

220. Prosecutor v. D. Tadic: Case No.: IT-94-1: Judgement. 7 May 1997. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/en/tad-ts70507JT2-e.pdf> (дата звернення: 29.01.2026).

221. Prosecutor v. D. Tadic: Case No.: IT-94-1-A (Appeals Chamber): Judgement. 15 July 1999. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf> (дата звернення: 29.01.2026).

222. Ramadan v. Malta, Application № 76136/12 : Judgment Judgment 26.06.2016. *Council of Europe: European Court of Human Rights*. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,57ff5080ae3.html> (дата звернення: 01.02.2026).

223. Recommendation Rec(2001)18 of the Committee of Ministers to member states on subsidiary protection, adopted by the Committee of Ministers on 27 November 2001 at the 774th meeting of the Ministers' Deputies. *UN Refugee Agency. Refworld*. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/coeministers/2001/32156> (дата звернення: 01.02.2026).

224. Rozdilsky J. L. Emergency management in Israel: context and characteristics. *Comparative Emergency Management: Understanding Disaster Policies, Organizations, and Initiatives from Around the World*. 2010. URL: <https://surl.li/zwaisq> (дата звернення: 03.02.2026).

225. The Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030, Sendai, Japan, March 2015. *United Nations Office for Disaster Risk Reduction*. URL: <https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030> (дата звернення: 04.02.2026).

226. United Nations Human Rights Committee, General Comment №. 29: States of Emergency (Article 4), CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 31 August 2001. URL:

<https://digitallibrary.un.org/record/451555?v=pdf#files> (дата звернення: 04.05.2025).

227. United Nations Human Rights Committee, General Comment №. 29: States of Emergency (Article 8), CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 31 August 2001. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/451555?v=pdf#files> (дата звернення: 04.05.2025).

228. United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. History. URL: <https://www.icty.org/sid/95?userLanguage=en> (дата звернення: 07.04.2025).

229. Van Hoecke M. (ed.). Methodologies of Legal Research: Which Kind of Method for What Kind of Discipline? Oxford: Hart Publishing, 2011. 310 p.

230. Virginia Declaration of Rights, June 12, 1776. The Avalon Project. *Yale Law School*. URL: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/virginia.asp (дата звернення: 16.06.2025).

231. Washington Agreement: Confederation Agreement Between The Bosnian Government And Bosnian Croats Signed By Bosnian Prime Minister Haris Silajdzic, Croatian Foreign Minister Mate Granic, Bosnian Croat Representative Kresimir Zubak. Washington DC, March 1, 1994. 8 p.

232. 20 poticaja za buđenje i promenu o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije / Uredile Helena Rill, Tamara Nmidling, Ana Bitoljanu. Beograd–Sarajevo : Centar za nenasilnu akciju, 2007. 306 str.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пашаєв Б. До питання про вплив джерел права на розвиток системи прав людини. *Наукові перспективи*. 2024. № 9(51) С. 1023–1032. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-9\(51\)](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-9(51))
2. Пашаєв Б. До питання про фундаментальні права людини в умовах воєнного стану. *Наукові інновації та передові технології*. Серія «Право». 2024. № 7(35) С. 477–484. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7\(35\)](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7(35))
3. Пашаєв Б. Національна доктрина юридичних гарантій прав людини в Україні під час кризових ситуацій. *Наукові інновації та передові технології*. Серія «Право». 2026. № 5(57). С. 4722–4735. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-5\(57\)-4722-4734](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-5(57)-4722-4734)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. The 5th International Scientific and Practical Conference MODERN DIRECTIONS AND MOVEMENTS IN SCIENCE LUXEMBOURG, GRAND DUCHY OF LUXEMBOURG January 26-28, 2025 LUXEMBOURG 2025 - **Права людини у фокусі правореалізаційних процесів.**

2. The 13th International Scientific and Practical Conference «International Forum: Problems and Scientific Solutions» (June 6-8, 2024; Melbourne, Australia) / comp. by LLC SPC «InterConf». Melbourne: CSIRO Publishing House, 2024. 445 p. – **До питання про природу фундаментальних прав людини.**

3. V International Scientific and Theoretical Conference, April 5, 2024. Valencia, Kingdom of Spain: International Center of Scientific Research - **Міжнародні механізми захисту фундаментальних прав людини: теоретичні аспекти.**

4. VI International Scientific and Theoretical Conference, April 26, 2024. Pisa, Italian Republic: International Center of Scientific Research - **Особливості європейського механізму захисту фундаментальних прав людини у світлі воєнної агресії проти України.**